

HÅNDBOG

Håndbog om europæisk lovgivning vedrørende adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse

COUNCIL OF EUROPE

© Den Europæiske Unions Agentur for Grundlæggende Rettigheder og Europarådet, 2016

Manuskriptet til denne håndbog blev afsluttet i januar 2016.

Fremtidige opdateringer af håndbogen vil blive gjort tilgængelige på FRA's websted på fra.europa.eu og på Den Europæiske Menneskerettighedsdomstols websted under Case-Law på echr.coe.int.

Gengivelse er tilladt med kildeangivelse.

Europe Direct er en service, der har til formål at hjælpe med at besvare Deres spørgsmål om Den Europæiske Union.

Frikaldsnummer (*):

00 800 6 7 8 9 10 11

(*) Oplysningerne er gratis ligesom de fleste opkald (nogle operatører, telefonboks eller hoteller kan dog kræve penge for opkaldet).

Foto (titelblad og inde): © iStockphoto

Yderligere oplysninger om EU fås på internet via Europaserveren (<http://europa.eu>)

Luxembourg: Den Europæiske Unions Publikationskontor, 2016

Europarådet: ISBN 978-92-871-9887-7

FRA – print: ISBN 978-92-9491-100-1 doi:10.2811/633754 TK-04-15-940-DA-C

FRA – web: ISBN 978-92-9491-129-2 doi:10.2811/00803 TK-04-15-940-DA-N

Denne håndbog er skrevet på engelsk. Europarådet og Den Europæiske Menneskerettighedsdomstol (Menneskerettighedsdomstolen) påtager sig intet ansvar for kvaliteten af oversættelserne til andre sprog. De synspunkter, der kommer til udtryk i denne håndbog, er ikke bindende for Europarådet og Menneskerettighedsdomstolen. Håndbogen henviser til en række dokumenter og manualer. Europarådet og Menneskerettighedsdomstolen påtager sig intet ansvar for deres indhold, og deres medtagelse på denne liste indebærer ikke nogen form for godkendelse af disse publikationer. Yderligere publikationer er anført på websiderne for Menneskerettighedsdomstolens bibliotek på echr.coe.int.

Håndbog om europæisk lovgivning vedrørende adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse

Forord

Denne håndbog om adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse i Europa er udarbejdet i fællesskab af Den Europæiske Unions Agentur for Grundlæggende Rettigheder (FRA) og Europarådet i samarbejde med Den Europæiske Menneskerettighedsdomstols Justitskontor. Det er den femte i en række af håndbøger om europæisk lovgivning, der er udarbejdet af vores organisationer i fællesskab. De tidligere håndbøger havde fokus på europæisk lovgivning om ikke-forskelsbehandling, europæisk lovgivning vedrørende asyl, grænser og indvandring, europæisk databeskyttelseslovgivning og europæisk lovgivning vedrørende børns rettigheder.

Som følge af den positive feedback på de tidligere håndbøger besluttede vi at samarbejde om endnu et vigtigt emne – adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse er ikke bare en rettighed i sig selv, men også et mulighedsskabende og bemyndigende redskab, der er centralt for at kunne gøre andre rettigheder til en realitet.

I denne håndbog opsummeres de vigtigste europæiske retsprincipper, hvad angår adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Det er håndbogens formål at skabe bevidsthed om og forbedre kendskabet til de relevante retsstandarder, som Den Europæiske Union og Europarådet har sat, navnlig via retspraksis fra Den Europæiske Unions Domstol (EU-Domstolen) og Den Europæiske Menneskerettighedsdomstol (EMRD). Håndbogen er udarbejdet med henblik på at fungere som en praktisk guide for dommere, anklagere og jurister, som beskæftiger sig med retstvister i EU og i Europarådets medlemslande. Ikke-statslige organisationer og andre organer, som hjælper de forurettede parter med at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse, vil også kunne drage nytte af denne håndbog.

Vi vil gerne takke Nottingham Universitets Human Rights Law Centre i Det Forenede Kongerige for dets bidrag. Vi vil også gerne rette en tak til Europarådets Europæiske Kommission for et Effektivt Retsvæsen (CEPEJ) for dens deltagelse i de tidlige stadier af denne håndbogs udarbejdelse og til Europa-Kommissionens GD for Retlige Anliggender for dets input under udarbejdelsen af udkastet. Vi vil desuden gerne takke advokat Andreas Christensen, partner og leder af afdelingen for EU-ret og Menneskerettigheder hos Horten Advokatpartnerselskab, for den juridiske revision af denne håndbog. Endelig vil vi gerne takke dommer Maria Berger fra Den Europæiske Unions Domstol for hendes værdifulde feedback ved udarbejdelsen af det endelige udkast.

Philippe Boillat

Generaldirektør for
Menneskerettigheder og
Retsstaten Europarådet

Michael O'Flaherty

Direktør for Den Europæiske
Unions Agentur for Grundlæggende
Rettigheder

Indholdsfortegnelse

FORORD	3
LOVENDE PRAKSIS	8
FORKORTELSER OG AKRONYMER	9
SÅDAN ANVENDES HÅNDBOGEN	11
1 HVAD BETYDER ADGANG TIL KLAGE, ADMINISTRATIV REKURS OG DOMSTOLSPRØVELSE?	15
Hovedpunkter	16
2 EN RETFÆRDIG OG OFFENTLIG RETTERGANG VED EN UAFHÆNGIG OG UPARTISK DOMSTOL OG ANDRE ORGANER	25
2.1. Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse via domstolene	27
Hovedpunkter	27
2.1.1. Retten til søgsmålsadgang	27
2.1.2. Definition af "domstol"	32
2.2. Domstolenes uafhængighed og upartiskhed	37
Hovedpunkter	37
2.3. Hvad er en retfærdig og offentlig rettergang?	43
Hovedpunkter	43
2.3.1. En retfærdig rettergang	44
2.3.2. En offentlig rettergang	49
2.4. Andre retsveje	52
Hovedpunkter	52
2.4.1. Ikke-retlige organer	52
2.4.2. Alternativ tvistbilæggelse	54
3 RETSHJÆLP	61
3.1. Retshjælp i andre sager end straffesager	62
Hovedpunkter	62
3.1.1. Anvendelsesområde	63
3.1.2. Økonomisk og indholdsmæssig prøvelse	67
3.2. Retshjælp i straffesager	70
Hovedpunkter	70
3.2.1. Anvendelsesområde	70
3.2.2. Økonomisk prøvelse	72
3.2.3. Prøvelse af retfærdighedens interesser	73

4	RETTE TIL AT BLIVE RÅDGIVET, FORSVARET OG REPRÆSENTERET	77
4.1.	Retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret i andre sager end straffesager	79
	Hovedpunkter	79
4.1.1.	Anvendelsesområde	79
4.1.2.	Praktisk og effektiv juridisk bistand	80
4.2.	Retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret i straffesager	82
	Hovedpunkter	82
4.2.1.	Anvendelsesområde	83
4.2.2.	Kvaliteten af juridisk bistand	87
4.2.3.	Juridisk bistand efter eget valg	89
4.2.4.	Tilstrækkelig tid og lejlighed til at forberede sit forsvar	90
4.2.5.	Afkald	92
4.3.	Retten til at repræsentere sig selv	94
	Hovedpunkter	94
5	ADGANG TIL EFFEKTIVE RETSMIDLER	97
5.1.	Hvad er et effektivt retsmiddel?	98
	Hovedpunkter	98
5.1.1.	Materielle og proceduremæssige krav til et effektivt retsmiddel	99
5.1.2.	Institutionelle krav til effektive retsmidler	105
5.2.	Eksempler på specifikke retsmidler	107
	Hovedpunkter	108
5.2.1.	Kompensation	108
5.2.2.	Naturalopfyldelse	113
5.2.3.	Påbud	114
6	BEGRÆNSNINGER AF ADGANGEN TIL KLAGE, ADMINISTRATIV REKURS OG DOMSTOLSPRØVELSE GENERELT	117
6.1.	Legitimt mål og proportionalitet	119
	Hovedpunkter	119
6.2.	Eksempler på begrænsninger inden en endelig dom eller afgørelse	122
	Hovedpunkter	122
6.2.1.	Retsafgifter	123
6.2.2.	Overdreven formalisme	126
6.2.3.	Bevismæssige barrierer	128
6.2.4.	Forældelsesfrister	131
6.2.5.	Immunitet	133

6.3.	Forsinket fuldbyrdelse af endelige domme	135
	Hovedpunkter	135
7	BEGRÆNSNINGER AF ADGANGEN TIL KLAGE, ADMINISTRATIV REKURS OG DOMSTOLSPRØVELSE: RETSSAGERNES VARIGHED	139
7.1.	Bestemmelse af retssagers varighed	140
	Hovedpunkter	140
7.1.1.	Bestemmelse af varigheden af andre sager end straffesager	142
7.1.2.	Bestemmelse af straffesagers varighed	144
7.2.	Kriterier til bestemmelse af rimeligheden af retssagernes varighed	145
	Hovedpunkter	145
7.2.1.	Sagens kompleksitet	148
7.2.2.	Klagerens adfærd	149
7.2.3.	De nationale myndigheders adfærd	150
7.2.4.	Sagens betydning for klageren	152
7.3.	Retsmidler mod overdrevent lange retssager	153
8	ADGANG TIL KLAGE, ADMINISTRATIV REKURS OG DOMSTOLSPRØVELSE PÅ UDVALGTE FOKUSOMRÅDER	157
8.1.	Handicappede	159
	Hovedpunkter	159
8.1.1.	Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse	160
8.1.2.	Retsevne	163
8.2.	Ofre for forbrydelser	166
	Hovedpunkter	166
8.3.	Indsatte og varetægtsfængslede	172
	Hovedpunkter	172
8.3.1.	Søgsmålsadgang og adgang til advokatbistand	173
8.3.2.	Retten til at anfægte frihedsberøvelse	175
8.3.3.	Kompensation for ulovlig fængsling	180
8.4.	Miljølovgivning	181
	Hovedpunkter	181
8.5.	E-justice	187
	Hovedpunkter	187
	SUPPLERENDE LÆSNING	191
	RETSPRAKSIS	201
	INDEKS	209

Lovende praksis

Sikring af en retfærdig rettergang ved hjælp af "co-hearing" (retsforhandling med deltagelse af tredjepart)	44
Forbedret adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse i sager, der vedrører forskelsbehandling	54
Anvendelse af mægling i familiesager	55
Retshjælp til sårbare grupper	63
Juridisk bistand online med det formål at sikre adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse	70
Mange forskellige former for juridisk rådgivning	79
Bistand til parter i en tvist, som repræsenterer sig selv	94
Reduktion af omkostningerne og forenkling af procedurerne	125
Fremme af adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse ved at reducere overdreven formalisme	128
Effektiv fuldbyrdelse af domme	138
Hurtig behandling af familiesager	141
Nedbringelse af retssagernes varighed gennem inddragelse af domstolenes brugere	152
Hurtigere sagsbehandling	152
Vejledning til politiet i at hjælpe handicappede	160
Støtte til ofre med indlæringsvanskeligheder	169
Fremme af adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse for indsatte med indlæringsvanskeligheder	174
Fremme af miljødemokrati i praksis	183
Visualisering af domsafsigelsen: et onlineredskab, som letter adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse	189

Forkortelser og akronymer

ATB	Alternativ tvistbilæggelse
CCJE	Europarådets rådgivende dommerkomité
CEPEJ	Den Europæiske Kommission for et Effektivt Retsvæsen
CETS	Council of Europe Treaty Series (Europarådets traktatserie)
CoE	Europarådet
CRPD	FN's konvention om rettigheder for personer med handicap
e-CODEX	e-Justice Communication via Online Data Exchange (e-Justice-kommunikation via online dataudveksling)
EF	Det Europæiske Fællesskab
EFO	Den europæiske fuldbyrdelsesordre
EMRD	Den Europæiske Menneskerettighedsdomstol
EMRK	Den europæiske menneskerettighedskonvention
e-SENS	Electronic Simple European Networked Services (elektroniske simple europæiske netværkstjenester)
EU	Den Europæiske Union
EU-Domstolen	Den Europæiske Unions Domstol (indtil december 2009: De Europæiske Fællesskabers Domstol (EF-Domstolen))
FN	De Forenede Nationer
FRA	Den Europæiske Unions Agentur for Grundlæggende Rettigheder
ICCPR	Den internationale konvention om borgerlige og politiske rettigheder
Ngo	Ikke-statslig organisation
NHRI	National menneskerettighedsinstitution
OTB	Onlinetvistbilæggelse
TEU	Traktaten om Den Europæiske Union
TEUF	Traktaten om Den Europæiske Unions funktionsmåde
UDHR	Verdenserklæringen om menneskerettigheder
VVM	Direktivet om indvirkning på miljøet

Sådan anvendes håndbogen

Denne håndbog giver en oversigt over hovedaspekterne af adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse i Europa med specifik henvisning til de relevante rettigheder i Europarådets europæiske menneskerettighedskonvention (EMRK), som fortolket af Den Europæiske Menneskerettighedsdomstol (EMRD), og Den Europæiske Unions charter om grundlæggende rettigheder, som fortolket af Den Europæiske Unions Domstol (EU-Domstolen).

Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse er ikke bare en ret til at gøre sig selv, men sætter også personer i stand til at håndhæve andre rettigheder. Denne håndbog favner bredt og dækker således både strafferet og civilret. De eksisterende håndbøger fra FRA og EMRD om europæisk lovgivning vedrørende asyl, grænser og indvandring og om børns rettigheder indeholder analyser af asylansøgere og børns adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Derfor er disse områder ikke medtaget i denne håndbog.

Håndbogen er udarbejdet med henblik på at hjælpe jurister, som ikke er specialister i de aspekter, der vedrører adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse, og den giver en introduktion til hovedpunkterne. Håndbogen henvender sig til advokater, dommere og andre jurister samt til personer, der arbejder med organer, som håndterer administration af og adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse, herunder ikke-statslige organisationer (ngo'er), der beskæftiger sig med retstvister. Håndbogen kan ligeledes anvendes til juridiske forskningsformål eller til oplysningsformål. Den er tilrettelagt således, at jurister kan slå direkte op på de specifikke afsnit/emner, de har brug for, og det er dermed ikke nødvendigt at læse hele håndbogen igennem. I afsnittet **Supplerende læsning** findes en fortegnelse over specialiseret materiale, som kan være af interesse for dem, der ønsker yderligere information om et bestemt emne.

Den relevante lovgivning fra Europarådet (CoE) og Den Europæiske Union (EU) præsenteres for hvert enkelt emne. Der er dog en væsentlig overlapning mellem de rettigheder til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse, der er omhandlet i EMRK og i EU's charter om grundlæggende rettigheder. I chartret står der udtrykkeligt, at såfremt det indeholder rettigheder svarende til rettighederne i EMRK, har de samme betydning og omfang. Meget af EMRD's retspraksis kan derfor anses for at være relevant, når man kigger på anvendelsesområdet og anvendelsen af rettighederne i chartret.

Det må antages, at EU-retten er i overensstemmelse med EMRD's retspraksis, medmindre andet udtrykkeligt er angivet. Der henvises til EU-Domstolens retspraksis, når der er relevant retspraksis tilgængelig, som udgør alternative kilder til retten til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse, og som – hvilket er endnu vigtigere – viser, hvordan de to retsordener fungerer side om side. Mange af EU-Domstolens nævnte domme er afsagt under en præjudiciel procedure, som er indledt af de nationale retter for at opnå EU-Domstolens fortolkning af relevante EU-retlige bestemmelser med henblik på at løse en retstvist, der behandles på nationalt plan. Under den præjudicielle procedure er det EU-Domstolens rolle at give en fortolkning af EU-retten eller at træffe afgørelse om dens gyldighed. Det er så den nationale rets opgave at anvende denne lovgivning på de faktiske omstændigheder, der ligger til grund for hovedsagen, i overensstemmelse med EU-Domstolens fortolkning. For at undgå forvirring henvises der i denne håndbog til De Europæiske Fællesskabers Domstol (EF-Domstolen) som Den Europæiske Unions Domstol (EU-Domstolen), også for afgørelser, der er truffet før december 2009.

Hvert kapitel starter med et skema, som giver en oversigt over de emner, der behandles i dette kapitel. Skemaet indeholder også en angivelse af den gældende lovgivning og en fortegnelse over relevant retspraksis fra EU-Domstolen og EMRD. Dette skal hjælpe brugerne til hurtigt at finde den nøgleinformation, der er relevant for deres situation. Jurister, som kun er underlagt Europarådets lovgivning, kan nøjes med at gennemse det materiale, der vedrører Europarådet, mens jurister i EU's medlemsstater skal kigge i begge kolonner, da begge retsordener er gældende for disse stater.

Desuden præsenteres hovedpunkterne i starten af hvert afsnit for at give et hurtigt og tilgængeligt overblik.

Den vigtigste lovgivning fra Europarådet præsenteres i bokse, hvor udvalgte EMRD-sager fremhæves, samt i henvisninger i hovedteksten. Sagerne giver nylige eksempler på, hvordan EMRD anvender de principper, den har fastsat, i sin omfattende retspraksis. Hvor det er relevant, henvises der også til Europarådets anbefalinger og rapporter, selv om de ikke udgør juridisk bindende forpligtelser.

EU-retten præsenteres både i bokse, hvor sager fra EU-Domstolen er fremhævet, og via henvisninger til EU's relevante primære ret og lovgivningsbestemmelser, såsom direktiver og forordninger, i hovedteksten. Der er ligeledes

udvalgt nogle sager fra EU-Domstolen for at illustrere nylige anvendelser af lovgivningen. I fodnoterne er der medtaget yderligere eksempler til juristerne. Desuden henvises der til EU-instrumenter, som ikke er juridisk bindende, når det er relevant for de hovedpunkter, der behandles.

Selv om håndbogen fokuserer på lovgivningen, indeholder den også bokse, hvor "lovene praksis" i Europarådets og EU's medlemsstater fremhæves. Retssystemerne kan variere meget i disse stater, men den lovende praksis omfatter initiativer, som kan fremme adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse på kort eller lang sigt. Disse initiativers tilstrækkelighed og effektivitet er ofte endnu ikke blevet testet – for at få en fuld forståelse af deres værdi er det nødvendigt med yderligere søgning i relevante nationale kilder.

Denne håndbog fokuserer på strafferet og civilret. Selv om forvaltningsretten er medtaget i forbindelse med miljølovgivningen (se [kapitel 8](#)), falder denne generelt uden for håndbogens område. Håndbogen vedrører lovgivningens anvendelse på nationalt plan og omhandler således ikke spørgsmål om søgsmålskompetence og antagelighed ved EMRD og EU-Domstolen, medmindre dette fremmer forståelsen af de individuelle rettigheder. På samme måde henvises der kun til internationale instrumenter og retspraksis samt national retspraksis, såfremt det gør det lettere at forstå de punkter, der forklares.

Håndbogen indledes med en kort beskrivelse af den juridiske betydning af "adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse" og de to retssystemers rolle som fastlagt ved Europarådets og EU's lovgivning ([kapitel 1](#)). Den indeholder syv selvstændige kapitler, der dækker følgende emner:

- en retfærdig og offentlig rettergang ved en uafhængig og upartisk domstol (herunder retten til adgang til domstolsprøvelse, omfanget af retten til en retfærdig og offentlig rettergang samt alternative retsveje)
- retshjælp (herunder "økonomisk og indholdsmæssig prøvelse" og "retfærdighedens interesser" i straffesager)
- retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret (herunder kvaliteten af juridisk bistand, retten til at få tilstrækkelig tid og lejlighed til at forberede sit forsvar og retten til at give afkald på repræsentation)

- adgang til effektive retsmidler (herunder de materielle og institutionelle krav samt eksempler på tilgængelige retsmidler)
- begrænsninger af adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse generelt (herunder de tilladelige begrænsningers karakter og eksempler på begrænsninger)
- begrænsninger af adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse: retssagernes varighed (herunder kriterier for bestemmelse af rimelig sagsbehandlingstid)
- adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse på udvalgte fokusområder (hvor der er fastsat specifikke principper, som omfatter handicappede, ofre for forbrydelser, indsatte og varetægtsfængslede samt miljølovgivning og e-justice).

1

Hvad betyder adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse?

EU	Dækkede emner	Europarådet
Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse		
Chartret om grundlæggende rettigheder, artikel 47 (adgang til effektive retsmidler) Chartret om grundlæggende rettigheder, artikel 51 (anvendelsesområde) Chartret om grundlæggende rettigheder, artikel 52, stk. 3 (rækkevidden af rettigheder og principper) Traktaten om Den Europæiske Union (TEU), artikel 4, stk. 3 TEU, artikel 19	Anvendelsesområde	EMRK, artikel 6 (retten til en retfærdig rettergang) EMRK, artikel 13 (adgang til effektive retsmidler) EMRK, artikel 35 (antagelseskriterier) EMRK, artikel 46 (dommes bindende kraft og fuldbyrdelse)

I dette kapitel introduceres termen "adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse" med hensyn til de vigtigste europæiske menneskerettighedsstandarder. Her præsenteres de regionale europæiske systemer, som beskytter de individuelle rettigheder, og vigtigheden af at sikre rettighederne på nationalt plan understreges. Kapitlet indeholder også en oversigt over forholdet mellem adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse i den Europæiske Union (EU) og Europarådet (CoE), og **figuren nedenfor** viser hovedforskellene.

Hovedpunkter

- I henhold til international og europæisk menneskerettighedslovgivning gør begrebet "adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse" det obligatorisk for staterne at sikre den enkeltes ret til at indbringe en sag for en domstol – eller i nogle tilfælde et alternativt tvistbilæggelsesorgan – for at opnå et retsmiddel, hvis det konstateres, at den enkeltes rettigheder er blevet krænket. Det er således også en mulighedsskabende ret, der hjælper personer til at håndhæve andre rettigheder.
- Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse omfatter en række grundlæggende menneskerettigheder, såsom retten til en retfærdig rettergang i henhold til artikel 6 i EMRK og artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder samt adgangen til effektive retsmidler i henhold til artikel 13 i EMRK og artikel 47 i chartret.
- Rettighederne til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse i EU's charter om grundlæggende rettigheder kan svare til de rettigheder, der er indeholdt i EMRK. Derfor er EMRK's retspraksis vigtig for fortolkningen af rettighederne i chartret.
- Selv om der ligger forskellige systemer til grund for håndhævelsen af EMRK og EU's charter om grundlæggende rettigheder, lægger de begge vægt på, at adgangen til effektive retsmidler og retten til en retfærdig rettergang primært skal håndhæves på nationalt plan.

Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse giver personer mulighed for at forsvare sig mod krænkelser af deres rettigheder, afhjælpe erstatningspådragende handlinger, holde den udøvende magt ansvarlig og forsvare sig i straffesager. Det er et vigtigt aspekt af retsstatsprincippet¹ og går på tværs af civilret, strafferet og forvaltningsret. Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse er både en proces og et mål, og den er af afgørende vigtighed for personer, som ønsker at nyde godt af andre procedurermæssige og materielle rettigheder.

På internationalt plan har FN's Menneskerettighedskomite siden oprettelsen været toneangivende blandt FN's traktatfæstede organer, når det gælder om at fortolke de begreber, der vedrører adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse.² Adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse er ligeledes sikret i FN-instrumenter, som f.eks. Århus-konventionen af 1998 om adgang til oplysninger, offentlig deltagelse i beslutningsprocesser

1 Europarådet (2015), *Factsheet on guaranteeing equal access of women to justice*, Strasbourg, Europarådet.

2 De Forenede Nationer (FN), Menneskerettighedskomiteén, generel kommentar nr. 32 (2007).

samt adgang til klage og domstolsprøvelse på miljøområdet og konventionen af 2006 om rettigheder for personer med handicap.

På EU-politisk plan bliver adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse i EU's medlemsstater – navnlig retssystemernes effektivitet og kvalitet samt den dømmende magts uafhængighed i EU – vurderet regelmæssigt via den såkaldte EU-resultattavle for retlige anliggender.³ Denne resultattavle bygger navnlig på data fra CEPEJ, som er et ekspertorgan i Europarådet, og den indgår i Europa-Kommissionens årlige vækstundersøgelse. Sidstnævnte præger drøftelserne om EU's årlige politikcyklus – det europæiske semester – der har en betydelig indvirkning på de nationale finanser.⁴

I den europæiske menneskerettighedslovgivning er begrebet adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse stadfæstet i artikel 6 og 13 i den europæiske menneskerettighedskonvention (EMRK) og i artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder, der sikrer retten til en retfærdig rettergang og adgangen til effektive retsmidler, som fortolket af henholdsvis Den Europæiske Menneskerettighedsdomstol (EMRD) og Den Europæiske Unions Domstol (EU-Domstolen). Som det bemærkes ovenfor, er der ligeledes taget højde for disse rettigheder i internationale instrumenter, såsom artikel 2, stk. 3, og artikel 14 i De Forenede Nationers (FN) internationale konvention om borgerlige og politiske rettigheder (ICCPR)⁵ samt artikel 8 og 10 i FN's verdenserklæring om menneskerettigheder (UDHR).⁶ Kerneelementerne i disse rettigheder omfatter en effektiv adgang til et tvistbilæggelsesorgan, retten til en retfærdig rettergang og en rettidig løsning af tvister, retten til fyldestgørende klagemuligheder samt den generelle anvendelse af principperne om produktivitet og effektivitet på behandlingen ved domstolene.⁷

3 Europa-Kommissionen (2015), *EU's resultattavle for retsområdet for 2015*, COM(2015)0116 final, Bruxelles, 9. marts 2015.

4 Den Europæiske Unions Agentur for Grundlæggende Rettigheder (FRA) (2015), *Fundamental rights: challenges and achievements in 2014 – FRA Annual report*, Luxembourg, Publikationskontoret, Fokus-kapitlet, s. 14.

5 FN's Generalforsamling (GA) (1966), *den internationale konvention om borgerlige og politiske rettigheder (ICCPR)*, 16. december 1966.

6 FN's Generalforsamling (1948), *verdenserklæringen om menneskerettigheder (UNDHR)*, 10. december 1948.

7 FRA (2011), *Access to justice in Europe: an overview of challenges and opportunities*, Luxembourg, Publikationskontoret, s. 9.

De rettigheder, der er sikret i EMRK og EU's charter om grundlæggende rettigheder, overlapper hinanden. Rettigheder i chartret, som svarer til rettigheder i EMRK, har i henhold til chartrets artikel 53 samme betydning og omfang som de rettigheder, der er stadfæstet i EMRK. Forklaringerne til chartret⁸ – der tjener som et fortolkningsinstrument, som skal hjælpe med at forstå indholdet, men som ikke er juridisk bindende – giver yderligere vejledning på dette punkt. Denne overlapning betyder, at EMRD's retspraksis ofte er vigtig for fortolkningen af rettighederne i EU's charter om grundlæggende rettigheder. Som det er skitseret nedenfor, er retssystemerne for EMRD og EU-Domstolen dog forskellige, hvilket kan berøre beskyttelsen af rettigheder på nationalt plan.

Den europæiske menneskerettighedskonvention

CoE har 47 medlemsstater. De har alle underskrevet EMRK, som trådte i kraft i 1953.⁹ I henhold til artikel 1 i EMRK har de kontraherende stater en juridisk bindende pligt til at garantere personer under deres jurisdiktion de rettigheder, der er angivet i EMRK. De kontraherende stater skal sikre, at deres lovgivning og praksis er i overensstemmelse med EMRK. De er primært ansvarlige for at implementere og håndhæve de rettigheder og friheder, som sikres med EMRK, men de har en "skønsmargin", så fortolkningerne kan være i overensstemmelse med deres egne retssystemer.

EMRD's rolle er af overvågningsmæssig karakter: Den sikrer, at de kontraherende stater overholder deres forpligtelser ved at tage sig af klager fra personer om krænkelse af EMRK.¹⁰ I henhold til artikel 35 i EMRK skal personerne bevise, at de har udtømt alle nationale retsmidler, før EMRD vil tage deres sag i betragtning.¹¹ Dette afspejler subsidiaritetsprincippet, som betyder, at de nationale retter er hovedansvarlige for at sikre og forsvare menneskerettighederne på nationalt plan.¹² De relevante standarder for adgang til klage, administra-

8 EU (2012), *Den Europæiske Unions charter om grundlæggende rettigheder*, art. 52, stk. 3, EUT 2012 C 326. Se også *Forklaringer til chartret om grundlæggende rettigheder*, EUT 2007 C 303/17.

9 Europarådet, *konventionen til beskyttelse af menneskerettigheder og grundlæggende frihedsrettigheder*, CETS nr. 5, 1950. Se også Europarådet, *den europæiske socialpagt*, CETS nr. 35, 18. oktober 1961, som overvåger overholdelsen af de sociale og økonomiske rettigheder, og Europarådet, *den europæiske socialpagt (revideret)*, CETS nr. 163, 3. maj 1996.

10 De kontraherende stater kan også anlægge sag mod hinanden.

11 EMRD, *Er m.fl. mod Tyrkiet*, nr. 23016/04, 31. juli 2012, præmis 57.

12 EMRD, *Scordino mod Italien (nr. 1)*, nr. 36813/97, 29. marts 2006, præmis 140.

tiv rekurs og domstolsprøvelse, som staterne skal følge, er beskrevet i de følgende kapitler.

Rettighederne i EMRK er ikke altid begrænset til de kontraherende staters territorier, men kan under særlige omstændigheder også gælde ekstraterritorielt – specifikt for situationer i udlandet, hvor embedsmænd udøver ”reel kontrol og autoritet” over personer.¹³

I henhold til artikel 46 i EMRK skal kontraherende stater, som er part i sager indbragt for EMRD, rette sig efter domstolens endelige dom.

EU’s charter om grundlæggende rettigheder

EU er en særlig retsorden. EU-retten er en integreret del af medlemsstaternes retssystemer.¹⁴ Den omfatter den primære ret, der findes i traktaterne og i EU’s charter om grundlæggende rettigheder, den sekundære ret, såsom forordninger, direktiver og afgørelser, og ikke-bindende retsakter, såsom udtalelser og henstillinger.¹⁵

Gennemførelsen og håndhævelsen af EU-retten finder primært sted på nationalt plan. I henhold til artikel 4, stk. 3, i traktaten om Den Europæiske Union (TEU) skal EU’s medlemsstater træffe passende foranstaltninger for at sikre opfyldelsen af de forpligtelser, der følger af EU-retten. Dette er udtryk for princippet om loyalt samarbejde. Desuden står der i artikel 19 i TEU, at medlemsstaterne skal tilvejebringe den nødvendige adgang til domstolsprøvelse for at sikre en effektiv retsbeskyttelse på de områder, der er omfattet af EU-retten.

Det betyder, at de nationale retter er EU-rettens primære garant, men for at sikre dens konsekvente anvendelse kan de bede EU-Domstolen om at træffe afgørelse om fortolkningsspørgsmål via den præjudicielle procedure.¹⁶ Dette skaber en dialog mellem de nationale retter og EU-Domstolen. EU-Domstolen er EU’s særlige retsordens vogter, hvilket omfatter klare forpligtelser vedrørende de grundlæggende rettigheder. Personer kan anlægge annullationssøgs-

13 EMRD, *Al-Skeini m.fl. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 55721/07, 7. juli 2011, præmis 133-137.

14 EU-Domstolen, C-6/64, *Flaminio Costa mod E.N.E.L.*, 15. juli 1964.

15 *Traktaten om Den Europæiske Unions funktionsmåde (TEUF)*, art. 288, EUT 2012 C 326.

16 *Ibid.*, art. 267.

mål med henblik på at prøve lovligheden af EU-ret (herunder spørgsmål, der vedrører grundlæggende rettigheder), men betingelserne for at anlægge sådanne sager er restriktive. Personer skal generelt kunne påvise, at de berøres "umiddelbart og individuelt".¹⁷ Ifølge EU-Domstolen er dette system til domstolskontrol af EU-institutionernes retsakter fuldstændigt.¹⁸

I medfør af EU-retten er det således også vigtigt, at personer er i stand til at håndhæve deres rettigheder ved de nationale retter. Oprindeligt indeholdt De Europæiske Fællesskabers traktater ikke nogen referencer til grundlæggende rettigheder. I stedet blev de grundlæggende rettigheder identificeret af EU-Domstolen i dens retspraksis som generelle EU-retsprincipper, der var et resultat af EMRK og medlemsstaternes fælles forfatningsmæssige traditioner.¹⁹ EU-Domstolen har anvendt disse principper, når den har prøvet lovligheden af EU's lovgivningsmæssige og administrative bestemmelser samt foreneligheden af de bestemmelser, som medlemsstaterne vedtog i forbindelse med EU-rettens gennemførelse. Retsspraksis vedrørende disse generelle principper er relevant, når det drejer sig om retten til at anlægge sag, og kan være nyttig for jurister.

De grundlæggende rettigheder og frihedsrettigheder er nu fastlagt i **EU's charter om grundlæggende rettigheder**, der blev juridisk bindende som primær EU-ret i december 2009.²⁰ Chartret omfatter økonomiske, sociale og kulturelle rettigheder. I nogle tilfælde henviser chartret til "principper" i stedet for "rettigheder" (f.eks. princippet om ligestilling mellem mænd og kvinder i artikel 23). I henhold til EU's charter om grundlæggende rettigheder skal bestemmelser, der er klassificeret som "principper", udelukkende anvendes af de nationale retter til at fortolke og træffe afgørelse om lovligheden af medlemsstaternes retsakter til gennemførelse af EU-retten.²¹

17 TEUF, art. 263, stk. 4. Et eksempel, der illustrerer dette lovgivningsområdes kompleksitet, kan findes i EU-Domstolens, C-583/11 P, *Inuit Tapiriit Kanatami m.fl. mod Europa-Parlamentet og Rådet for Den Europæiske Union*, 3. oktober 2013.

18 *Ibid.*, navnlig præmis 92.

19 TEU, art. 6, stk. 3 (tidligere art. 6, stk. 2).

20 **Den Europæiske Unions charter om grundlæggende rettigheder**, EUT 2012 C326. Se TEU, art. 6, stk. 1.

21 Se art. 52, stk. 5, i EU's charter om grundlæggende rettigheder og den (begrænsede) vejledning i **Forklaringer til chartret om grundlæggende rettigheder**. Se også EU-Domstolen, C-176/12, *Association de médiation sociale mod Union locale des syndicats CGT m.fl.*, 15. januar 2014, præmis 45-49. Sammenlign med EU-Domstolen, C-555/07, *Kücükdeveci mod Swedex GmbH & Co. KG*, 19. januar 2010.

I henhold til artikel 51 gælder EU's charter om grundlæggende rettigheder for EU's institutioner og organer uden begrænsninger og for medlemsstaterne, "når de gennemfører EU-retten".²² I forklaringerne til EU's charter om grundlæggende rettigheder står der, at forpligtelserne udelukkende er gældende, når medlemsstaterne "handler inden for rammerne af EU-retten". EU-Domstolen har bekræftet, at "gennemfører" og "inden for rammerne af" har samme betydning.²³ Det dækker de situationer, hvor medlemsstaterne f.eks. gennemfører EU's direktiver og forordninger.²⁴ Alle EU's 28 medlemsstater er dog også kontraherende stater i EMRK. Det betyder, at selv om EU's charter om grundlæggende rettigheder ikke er gældende, kan EMRK være gældende. Desuden kan de igangværende forhandlinger om Den Europæiske Unions planlagte tiltrædelse af EMRK få indflydelse på, hvordan adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse kommer til at se ud.²⁵

Forholdet mellem rettighederne til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse i Europarådets og EU's lovgivning

Figuren indeholder en oversigt over grundlaget for rettighederne til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse i EU og Europarådet. Den fremhæver de to hovedelementer i adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse – retten til en retfærdig rettergang og adgang til effektive retsmidler – og sammenligner den beskyttelse, som EU's charter om grundlæggende rettigheder og EMRK giver. Der vil blive henvist til den i hele håndbogen.

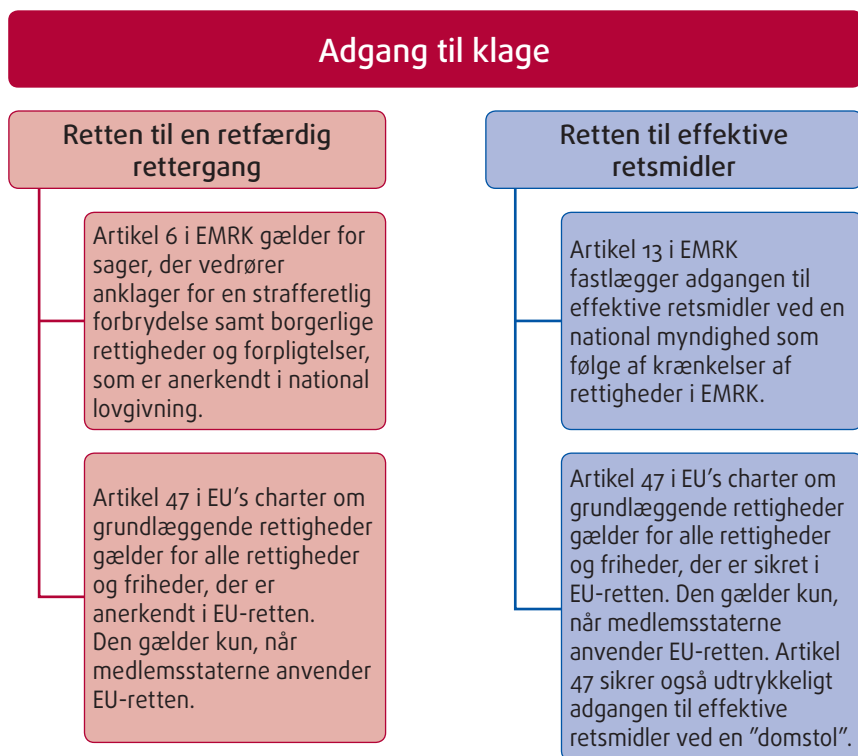
22 Den Europæiske Unions charter om grundlæggende rettigheder, art. 51.

23 EU-Domstolen, C-617/10, *Åklagaren mod Hans Åkerberg Fransson*, 7. maj 2013, præmis 17-21.

24 EU-Domstolen, C-206/13, *Cruciano Siragusa mod Regione Sicilia - Soprintendenza Beni Culturali e Ambientali di Palermo*, 6. marts 2014, præmis 24-25.

25 Se EU-Domstolens udtalelse om den foreslåede tiltrædelse af EMRK, *Udtalelse 2/13 fra Domstolen*, 18. december 2014.

Figur: Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse i EU's og Europarådets lovgivning

Som figuren viser, har artikel 6 i EMRK et begrænset anvendelsesområde og gælder kun for sager, der vedrører anklager for en strafferetlig forbrydelse samt borgerlige rettigheder og forpligtelser, som er anerkendt i national lovgivning (se afsnit 2.1). Artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder er ikke lige så begrænset og gælder for alle rettigheder og friheder, der er anerkendt i EU-retten, hvilket indbefatter visse økonomiske, sociale og kulturelle rettigheder. Der er dog en vigtig forskel med hensyn til anvendelsesområdet. Artikel 6 i EMRK gælder for alle situationer, der falder ind under definitionen af "anklager for en strafferetlig forbrydelse eller borgerlige rettigheder og forpligtelser". Artikel 47 i chartret gælder kun, når medlemsstaterne anvender EU-retten, f.eks. når de gennemfører direktivet om bekæmpelse af menneskehandel. Den giver således et mindre omfattende beskyttelsessystem.

Artikel 13 i EMRK fastlægger adgangen til effektive retsmidler ved en national myndighed som følge af krænkelser af rettigheder i EMRK, der giver anledning til uenighed. Adgangen til effektive retsmidler i henhold til artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder gælder for alle rettigheder og friheder, der er sikret i EU-retten: Den er ikke begrænset til krænkelser af de rettigheder, der er medtaget i chartret. Artikel 47 sikrer også udtrykkeligt adgangen til effektive retsmidler ved en "domstol" og giver dermed en mere omfattende beskyttelse. For EU-medlemsstaternes vedkommende er det vigtigt at bemærke, at hvis EU's charter om grundlæggende rettigheder ikke er gældende, kan EMRK være gældende, da alle 28 medlemsstater ligeledes er kontraherende stater i EMRK.

Selv om systemerne er forskellige, **sikrer både Europarådets og EU's lovgivning** adgang til effektive retsmidler og retten til en retfærdig rettergang, som primært skal håndhæves på nationalt plan inden for de to instrumenters respektive anvendelsesområder og i overensstemmelse med de relevante regler og betingelser, der er fastlagt af EU-Domstolen og EMRD. Mange rettigheder i EU's charter om grundlæggende rettigheder er beskrevet på samme måde som rettighederne i EMRK. I artikel 52, stk. 3, i chartret bekræftes det, at såfremt rettighederne i chartret er de samme som rettighederne i EMRK, har disse rettigheder samme betydning og omfang, selv om EU-retten kan yde en mere omfattende beskyttelse.²⁶ Det betyder, at EMRD's retspraksis er relevant for fortolkningen af rettighederne i chartret, når disse rettigheder svarer til hinanden.

26 Forklaringer til chartret om grundlæggende rettigheder, EUT 2007 C303/17.

2

En retfærdig og offentlig rettergang ved en uafhængig og upartisk domstol og andre organer

EU	Dækkede emner	Europarådet
Retssagsbehandling ved en domstol		
Chartret om grundlæggende rettigheder, artikel 47 (adgang til effektive retsmidler) EU-Domstolen, forenede sager C-128/09 – C-131/09, <i>Boxus m.fl. mod Région wallonne</i> , 2011	Søgsmålsadgang	EMRK, artikel 6, stk. 1 EMRK, protokol nr. 7 EMRD, <i>Golder mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 4451/70, 1975
EU-Domstolen, C-363/11, <i>Epitropos tou Elegktikou Synedriou sto Ypourgeio Politismou kai Tourismou mod Ypourgeio Politismou kai Tourismou - Ypiresia Dimosionomikou Elenchou</i> , 2012 EU-Domstolen, C-394/11, <i>Valeri Hariev Belov mod CHEZ Elektro Balgaria AD m.fl. (efter indlæg fra: Bulgarien og Europa-Kommissionen)</i> , 2013	Definition af en domstol	EMRD, <i>Julius Kloiber Schlachthof GmbH m.fl. mod Østrig</i> , nr. 21565/07 m.fl., 2013
Domstolenes uafhængighed og upartiskhed		
Charter om grundlæggende rettigheder, artikel 47 EU-Domstolen, C-506/04, <i>Graham J. Wilson mod Ordre des avocats du barreau de Luxembourg</i> , 2006 EU-Domstolen, forenede sager C-341/06 og C-342/06, <i>Chronopost SA og La Poste mod Union française de l'express (UFEX) m.fl.</i> , 2008	Uafhængighed og upartiskhed	EMRK, artikel 6, stk. 1 EMRD, <i>Maktouf og Damjanović mod Bosnien-Hercegovina</i> , nr. 2312/08 og 34179/08, 2013 EMRD, <i>İbrahim Gürkan mod Tyrkiet</i> , nr. 10987/10, 2012

EU	Dækkede emner	Europarådet
En retfærdig og offentlig rettergang ved en domstol		
Charter om grundlæggende rettigheder, artikel 47 Direktivet om ret til information under straffesager (2012/13/EU) Direktivet om retten til tolke- og oversætterbistand i straffesager (2010/64/EU) Direktivet om ret til adgang til advokatbistand (2013/48/EU)	En retfærdig rettergang	EMRK, artikel 6, stk. 1 EMRD, <i>Užukauskas mod Litauen</i> , nr. 16965/04, 2010
Charter om grundlæggende rettigheder, artikel 47	En offentlig rettergang	EMRK, artikel 6, stk. 1 EMRD, <i>Khrabrova mod Rusland</i> , nr. 18498/04, 2012
Andre retsveje		
	Ikke-retlige organer	
EU-Domstolen, forenede sager C-317/08 – C-320/08, <i>Alassini m.fl. mod Telecom Italia SpA</i> , 2010 Mæglingsdirektivet (2008/52/EF) Direktivet om alternativ tvistbilæggelse i forbindelse med tvister på forbrugerområdet (2013/11/EU) Forordningen om onlinetvistbilæggelse i forbindelse med tvister på forbrugerområdet (nr. 524/2013) Direktivet om ofres rettigheder (2012/29/EU)	Alternativ tvistbilæggelse	EMRD, <i>Suda mod Den Tjekkiske Republik</i> , nr. 1643/06, 2010 Europarådets konvention til forebyggelse og bekæmpelse af vold mod kvinder og vold i hjemmet (Istanbulkonventionen)

Dette kapitel omhandler retten til søgsmålsadgang, dvs. adgang til en ret (som i både Europarådets lovgivning og i EU-retten kaldes for en "domstol"). Denne ret udspringer af retten til en retfærdig rettergang. I kapitlet ser vi også på definitionen af termen "domstol". Der ses nærmere på relevante krav, herunder hovedaspekterne af retten til en retfærdig og offentlig rettergang ved en uafhængig og upartisk domstol. Også de ikke-retlige retsveje tages i betragtning, herunder ikke-retlige organer og alternative tvistbilæggelsesmetoder.

2.1. Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse via domstolene

Hovedpunkter

- Artikel 6 i EMRK og artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder sikrer adgang til en retfærdig rettergang.
- EMRD har stadfæstet, at adgang til en retfærdig rettergang omfatter retten til søgsmålsadgang. Artikel 6 gælder for anklager for en strafferetlig forbrydelse samt tvister, der vedrører borgerlige rettigheder og forpligtelser, som er anerkendt i national lovgivning.
- Artikel 47 i chartret omfatter retten til søgsmålsadgang. Den er ikke begrænset til anklager for en strafferetlig forbrydelse og borgerlige rettigheder og forpligtelser. Chartret gælder dog kun nationalt, når medlemsstaterne gennemfører (eller fraviger) EU-retten.
- Både Europarådets og EU's lovgivning anvender i højere grad termen "domstol" frem for "ret", men de to termer er ækvivalente. En domstol skal udøve retlige funktioner, være i stand til at træffe bindende afgørelser og opfylde andre kriterier, der er fastlagt af EMRD og EU-Domstolen, bl.a. at den skal være uafhængig og upartisk. EMRD og EU-Domstolen har opstillet konsekvente principper for bestemmelsen af, om et organ kan betegnes som en domstol.
- Retten til søgsmålsadgang er ikke en absolut ret. Den kan begrænses – men begrænsningerne må ikke gå ud over retighedens kerne.

2.1.1. Retten til søgsmålsadgang

I både **Europarådets og EU's lovgivning** betyder retten til søgsmålsadgang, at domstolene skal være tilgængelige. Tilgængelighed kan omfatte tilstedeværelsen af domstole med den relevante jurisdiktion, mulighed for tolkning, adgang til information og tilgængeligheden af domstolsdomme. Det kan også omfatte den geografiske afstand til en domstol, hvis dens placering kan hindre

klagerne i at deltage effektivt i retssagerne²⁷ (se også afsnit 8.1 om handicappede).

Retten til søgsmålsadgang er et vigtigt aspekt af adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse, eftersom domstolene yder beskyttelse mod ulovlig praksis og opretholder retsstatsprincippet.²⁸ I **Europarådets lovgivning** fastlægges det i artikel 6, stk. 1, i EMRK, at: "Enhver skal, når der skal træffes afgørelse enten i en strid om hans borgerlige rettigheder og forpligtelser eller angående en mod ham rettet anklage for en forbrydelse, være berettiget til en retfærdig og offentlig rettergang inden en rimelig tid for en ved lov oprettet uafhængig og upartisk domstol." Søgsmålsadgang indebærer en implicit ret til en retfærdig rettergang, eftersom det indikerer, at tvister skal afgøres af en domstol. Staterne er ikke tvunget til at oprette specifikke typer domstole – som f.eks. appeldomstole. Hvis en kontraherende stat opretter sådanne domstole, vil artikel 6 dog gælde for dem.²⁹

Eksempel: I sagen *Golder mod Det Forenede Kongerige*³⁰ var klageren en indsat, som ønskede at anlægge en ærekrænkelsessag mod en fængselsbetjent, der beskyldte ham for at deltage i fængselsoptøjer. Han blev nægtet mulighed for advokatbistand, hvilket han påstod hindrede ham i at anlægge sag ved retten.

EMRD stadfæstede, at artikel 6 foreskriver de proceduremæssige garantier, der er tilgængelige for parterne i en retstvist. Dette ville være meningsløst uden søgsmålsadgang. Retten til søgsmålsadgang er således indeholdt i retten til en retfærdig rettergang i medfør af artikel 6, stk. 1, i EMRK.

27 EU-Domstolen, C-567/13, *Nóra Baczó og János István Vizsnyiczai mod Raiffeisen Bank Zrt*, 12. februar 2015, præmis 56-57. Se også EU-Domstolen, C-413/12, *Asociación de Consumidores Independientes de Castilla y León mod Anuntis Segundamano España SL*, 5. december 2013, præmis 41. For yderligere information henvises også til Europarådet, Den Europæiske Kommission for et Effektivt Retsvæsen (CEPEJ) (2013), *Guidelines on the Creation of Judicial Maps to Support Access to Justice within a Quality Judicial System*, 21. juni 2013; Europarådet, CEPEJ (2014), *Guidelines on the organisation and accessibility of court premises*, 12. december 2014; Europarådet, CEPEJ (2008), *Checklist for promoting the quality of justice and the court*, 3. juli 2008, f.eks. s. 19-25, herunder tolkning, adgang til information, tilgængeligheden af domstolsdomme.

28 EMRD, *Béleš m.fl. mod Den Tjekkiske Republik*, nr. 47273/99, 12. november 2002.

29 EMRD, *Khalfaoui mod Frankrig*, nr. 34791/97, 14. december 1999, præmis 37.

30 EMRD, *Golder mod Det Forenede Kongerige*, nr. 4451/70, 21. februar 1975. Med hensyn til retten til søgsmålsadgang i straffesager henvises til f.eks. EMRD, *Janosevic mod Sverige*, nr. 34619/97, 23. juli 2002, præmis 80.

I henhold til EMRK skal rettighederne være "praktiske og effektive" og ikke "teoretiske og illusoriske".³¹ Hvis retten til søgsmålsadgang skal være réel, kan staterne være nødt til at sikre retshjælp, oversættelse eller anden praktisk støtte, der gør det muligt for personer at få adgang til at anlægge sag ved en domstol (se [kapitel 3](#) om retshjælp og [kapitel 4](#) om retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret).

Retten til søgsmålsadgang i henhold til artikel 6 i EMRK er begrænset til tvister, der vedrører anklager mod klageren for en strafferetlig forbrydelse eller borgerlige rettigheder og forpligtelser. Begge termer har en selvstændig betydning, som er uafhængig af de klassificeringer, der anvendes i de nationale retssystemer.³²

Når det skal bestemmes, om der foreligger en "anklage for en strafferetlig forbrydelse", skal følgende kriterier tages i betragtning:

- forbrydelsens klassificering i det nationale retssystem
- forbrydelsens karakter
- den strafferetlige sanktions potentielle karakter og alvor.³³

Kriterierne er alternative og ikke kumulative.³⁴ Hvis det ikke er muligt at nå til en klar konklusion om et enkelt kriterium, kan en kumulativ tilgang dog være nødvendig.³⁵ Staterne kan sondre mellem strafferet og forskriftsmæssig eller disciplinær ret, men denne sondring må ikke underminere målsætningen og formålet med artikel 6.³⁶ Strafferetlige sanktioner har som regel karakter af straf.³⁷ En strafferetlig sanktions manglende strengthed fratager dog ikke for-

31 EMRD, *Artico mod Italien*, nr. 6694/74, 13. maj 1980, præmis 33.

32 Med hensyn til anklager for en strafferetlig forbrydelse henvises til EMRD, *Engel m.fl. mod Nederlandene*, nr. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72 og 5370/72, 8. juni 1976, præmis 81. Hvad angår borgerlige rettigheder og forpligtelser, henvises til EMRD, *König mod Tyskland*, nr. 6232/73, 28. juni 1978, præmis 88-89.

33 EMRD, *Engel m.fl. mod Nederlandene*, nr. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72 og 5370/72, 8. juni 1976, præmis 81-85.

34 EMRD, *Ziliberg mod Moldova*, nr. 61821/00, 1. februar 2005, præmis 31.

35 EMRD, *Ezeh og Connors mod Det Forenede Kongerige*, nr. 39665/98 og 40086/98, 9. oktober 2003, præmis 86.

36 EMRD, *Weber mod Schweiz*, nr. 11034/84, 22. maj 1990, præmis 30.

37 EMRD, *Öztürk mod Tyskland*, nr. 8544/79, 21. februar 1984, præmis 53.

brydelsen dens "indbyggede strafferetlige karakter".³⁸ Det relevante kriterium skal anvendes, inden der træffes en afgørelse.

For at artikel 6 i EMRK kan gælde i andre sager end straffesager, skal der foreligge en tvist, som vedrører en borgerlig rettighed eller forpligtelse anerkendt i national lovgivning, uanset om den er sikret i EMRK eller ej. Tvisten skal være faktisk og alvorlig, og retssagens udfald skal være direkte afgørende for rettigheden.³⁹ EMRD har identificeret flere retssager som værende uden for de borgerlige rettigheders og forpligtelsers omfang, herunder ikke-strafferetlige skattesager,⁴⁰ afgørelser vedrørende udlændinges indrejse, ophold og udvisning⁴¹ samt sager, der vedrører retten til at stille op til valg.⁴²

Retten til søgsmålsadgang er ikke en absolut ret. Den kan begrænses. F.eks. kan fastlæggelsen af rimelige tidsfrister fremme en korrekt retspleje. Desuden kan et krav om at betale retsafgifter hindre grundløse klager eller være berettiget af budgetmæssige årsager.⁴³ Begrænsningerne må dog ikke gå ud over "selve retighedens kerne".⁴⁴ F.eks. kan udsættelse af retssager i et betydeligt stykke tid krænke retten til søgsmålsadgang, da det hindrer en person i at opnå en "afgørelse" af tvisten.⁴⁵ Tilladelige begrænsninger er beskrevet nærmere i [kapitel 6](#).

Hvad EU-retten angår, står der følgende i artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder: "Enhver har ret til en retfærdig og offentlig rettergang inden en rimelig frist for en uafhængig og upartisk domstol, der forudgående er oprettet ved lov. Enhver skal have mulighed for at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret".⁴⁶ Artikel 47 gælder for alle rettigheder og friheder, der følger af EU-retten. I forklaringerne til chartret bekræftes det, at det svarer til rettighederne i artikel 6, stk. 1, i EMRK uden de begrænsninger, der er medtaget i

38 *Ibid.*, præmis 54.

39 EMRD, *Boulois mod Luxembourg*, nr. 37575/04, 3. april 2012, præmis 90.

40 EMRD, *Ferrazzini mod Italien*, nr. 44759/98, 12. juli 2001, præmis 29.

41 EMRD, *Maaouia mod Frankrig*, nr. 39652/98, 5. oktober 2000, præmis 40.

42 EMRD, *Pierre-Bloch mod Frankrig*, nr. 24194/94, 21. oktober 1997, præmis 49-52.

43 EMRD, *Ashingdane mod Det Forenede Kongerige*, nr. 8225/78, 28. maj 1985, præmis 57.

44 *Ibid.*

45 EMRD, *Kutic mod Kroatien*, nr. 48778/99, 1. marts 2002, præmis 25.

46 Art. 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder er ligeledes relevant for den retsbeskyttelse, som EU-Domstolen giver.

artikel 6 med hensyn til borgerlige rettigheder og forpligtelser.⁴⁷ Artikel 47 sikrer således som minimum den beskyttelse, som artikel 6 i EMRK giver, når det gælder alle rettigheder og friheder, der følger af EU-retten.⁴⁸ Denne udtrykkelige forbindelse betyder, at sager, der er nævnt i Europarådets lovgivning, ligeledes er relevante for EU-retten, medmindre andet er angivet. Som det bemærkes i **kapitel 1**, gælder EU's charter om grundlæggende rettigheder dog kun nationalt, når medlemsstaterne gennemfører (eller fraviger) EU-retten.⁴⁹

Artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder er et udtryk for EU's retsprincip om, at medlemsstaterne skal sikre en effektiv retsbeskyttelse af en persons rettigheder ifølge EU-retten (herunder rettighederne i chartret). Det betyder, at retten til søgsmålsadgang altid er gældende, når det drejer sig om rettigheder og friheder, der er sikret i EU-retten. Det påhviler medlemsstaterne at indføre et system af retsmidler og procedurer, som sikrer overholdelsen af rettighederne i EU-retten.⁵⁰ National lovgivning må ikke underminere den effektive retsbeskyttelse af disse rettigheder.⁵¹

Eksempel: I sagen *Boxus mod Région wallonne*⁵² rejste en belgisk domstol et spørgsmål vedrørende direktivet om indvirkning på miljøet, efter at der var givet tilladelse til et projekt med en retsakt (dekret) fra det vallonske parlament, uden at der i den nationale lovgivning var taget højde for en væsentlig procedure for klage og domstolsprøvelse.

47 EU-Domstolen, C-619/10, *Trade Agency Ltd mod Seramico Investments Ltd*, 6. september 2012, præmis 52.

48 EU-Domstolen, C-199/11, *Det Europæiske Fællesskab mod Otis NV m.fl.*, 6. november 2012, præmis 47.

49 Hvad angår begrænsningerne i artikel 6, henvises til f.eks. EMRD, *Maaouia mod Frankrig*, nr. 39652/98, 5. oktober 2000. Hvad angår omfanget af artikel 47, henvises til EU-Domstolen, C-370/12, *Thomas Pringle mod Government of Ireland, Ireland og The Attorney General*, 27. november 2012, præmis 178-182.

50 EU-Domstolen, C-432/05, *Unibet (London) Ltd og Unibet (International) Ltd mod Justitiiekanslern*, 13. marts 2007, præmis 37-42.

51 EU-Domstolen, C-279/09, *DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH mod Bundesrepublik Deutschland*, 22. december 2010, præmis 59.

52 EU-Domstolen, forenede sager C-128/09 – C-131/09, C-134/09 og C-135/09, *Antoine Boxus, Willy Roua, Guido Durllet m.fl., Paul Fastrez, Henriette Fastrez, Philippe Daras, Association des riverains et habitants des communes proches de l'aéroport BSCA (Brussels South Charleroi Airport) (ARACH), Bernard Page, Léon L'Hoir, Nadine Dartois mod Région wallonne*, 18. oktober 2011, præmis 49-57.

EU-Domstolen bekræftede, at muligheden for prøvelse af retsakten var nødvendig for at sikre en effektiv retsbeskyttelse af de individuelle procedurmæssige rettigheder, selv om der ikke var taget højde for dette i den nationale lovgivning.

Ligesom det er tilfældet i Europarådets lovgivning, er retten til søgsmålsadgang ikke en absolut ret i henhold til EU-retten. Den kan begrænses af nationale procedurer for at sikre en effektiv retspleje. Tilladelige begrænsninger er beskrevet nærmere i [kapitel 6](#).

For at lette søgsmålsadgangen i grænseoverskridende situationer er der vedtaget adskillige sekundære retsinstrumenter på EU-plan med karakter af international privatret for at hjælpe med at bestemme, hvilke medlemsstatsdomstole der er kompetente til at afgøre en civilretlig tvist. Disse instrumenter vedrører retternes kompetence, lovvalg og anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser på det civilretlige område. Eksempler herpå er forordningerne om retternes kompetence og om anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser på det civil- og handelsretlige område, i ægteskabssager og i sager vedrørende forældreansvar og arv (se også [afsnit 6.3](#)).⁵³

2.1.2. Definition af "domstol"

Både Europarådets og EU's lovgivning anvender i højere grad termen "domstol" frem for "ret". Termen "domstol" har en selvstændig betydning, og EMRD og EU-Domstolen har anvendt konsekvente principper for bestemmelsen af, om et organ kan betegnes som en domstol.

53 [Rådets forordning \(EF\) nr. 44/2001](#) af 22. december 2000 om retternes kompetence og om anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser på det civil- og handelsretlige område, EFT 2001 L 12; Europa-Parlamentets og Rådets [forordning \(EU\) nr. 1215/2012](#) af 12. december 2012 om retternes kompetence og om anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser på det civil- og handelsretlige område (omarbejdning), EUT 2012 L 351 (Danmark har ikke tilsluttet sig); Europa-Parlamentets og Rådets [forordning \(EU\) nr. 650/2012](#) om kompetence, lovvalg, anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser vedrørende arv, og om accept og fuldbyrdelse af officielt bekræftede dokumenter vedrørende arv og om indførelse af et europæisk arvebevis, EUT 2012 L 201/107; [Rådets forordning \(EF\) nr. 2201/2003](#) af 27. november 2003 om kompetence og om anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser i ægteskabssager og i sager vedrørende forældreansvar, EUT 2003 L 338/1; eller [Rådets forordning \(EF\) nr. 4/2009](#) af 18. december 2008 om kompetence, lovvalg, anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser og samarbejde vedrørende underholdsplicht, EUT 2009 L 7/1.

I **Europarådets lovgivning** er en domstol kendetegnet af sin retsfunktion.⁵⁴ Det behøver ikke at være en ret i "klassisk forstand".⁵⁵ En domstol kan være et organ, der oprettes for at afgøre et begrænset antal specifikke spørgsmål (f.eks. kompensation), når blot det giver tilstrækkelige garantier.⁵⁶

Eksempel: I sagen *Julius Kloiber Schlachthof GmbH m.fl. mod Østrig*⁵⁷ udførte de virksomheder, der anlagde sag, slagting af kvæg og svin, for hvilke de måtte betale landbrugsafsætningsafgifter til det nationale afsætningsorgan for landbruget (AMA). AMA udstedte betalingsordrer og pålagde en ekstraafgift for manglende betaling. Klagerne ankede og anmodede om en mundtlig høring. Den østrigske minister, der fungerede som ankeinstans, afviste deres anke uden at holde en høring. Klagerne klagede over, at proceduren ikke blev afgjort ved en domstol.

EMRD fastslog, at en domstol er kendetegnet af sin retsfunktion, hvilket betyder, at den træffer afgørelse i sager, der ligger inden for dens kompetence, ved at anvende lovgivningen og efter afholdelsen af en retssag, der finder sted efter forskrifterne. Yderligere krav var uafhængighed, upartiskhed, varigheden af domstolens medlemmers embedsperiode samt tilgængeligheden af proceduremæssige garantier – hvoraf flere fremgik af teksten i artikel 6. Domstolen traf afgørelse om, at hverken AMA eller ministeren var kvalificerede som domstole, og at artikel 6, stk. 1, var blevet overtrådt.

Tilstrækkelige garantier omfatter:

- beføjelse til at udstede bindende afgørelser⁵⁸

54 EMRD, *Belilos mod Schweiz*, nr. 10328/83, 29. april 1988, præmis 64.

55 EMRD, *Campbell og Fell mod Det Forenede Kongerige*, nr. 7819/77 og 7878/77, 28. juni 1984, præmis 76.

56 EMRD, *Lithgow m.fl. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 9006/80, 9262/81, 9263/81, 9265/81, 9266/81, 9313/81 og 9405/81, 8. juli 1986, præmis 201.

57 EMRD, *Julius Kloiber Schlachthof GmbH m.fl. mod Østrig*, nr. 21565/07, 21572/07, 21575/07 og 21580/07, 4. april 2013.

58 EMRD, *Bentham mod Nederlandene*, nr. 8848/80, 23. oktober 1985, præmis 40 og 43.

- evne til at træffe afgørelse i sager, der ligger inden for dens kompetence, på baggrund af retsreglerne og efter afholdelsen af en retssag, der finder sted efter forskrifterne⁵⁹
- besiddelse af fuld domstolskompetence i sagen⁶⁰
- uafhængighed og upartiskhed (se afsnit 2.2).

Domstole skal ligeledes være "oprettet ved lov". Det betyder, at staterne har pligt til at vedtage specifikke love, som opretter og herefter forvalter de nationale retters funktionsmåde. Dette kræver bestandighed og udelukker dermed organer, som udøver en domstolsfunktion på baggrund af en aftale mellem parterne i en sag. Der kan dog være tale om et organ, som oprettes for at afgøre et begrænset antal specifikke spørgsmål, når blot det giver tilstrækkelige garantier.⁶¹ Hvis et administrativt organ ikke giver de garantier, der er omhandlet i artikel 6, stk. 1, skal der være appelret til et retligt organ, som giver disse garantier.⁶²

Et organ kan stadig være en domstol, selv om det har andre funktioner end de retlige funktioner (f.eks. administrative, disciplinære eller rådgivende funktioner), men det kan ikke både have dømmende og udøvende funktioner.⁶³ På samme måde kan domstole have dommere, som ikke er advokater, eller medlemmer, som har ikke-retlige funktioner, når blot de overholder kravene om uafhængighed og upartiskhed.⁶⁴

I sidste ende er bestemmelsen af, hvorvidt et organ er kvalificeret som domstol, afhængig af sagens faktiske omstændigheder. Afgørelsen træffes på baggrund af ovenstående principper. F.eks. vil et organ, der kun kan afgive rådgivende udtalelser, ikke⁶⁵ falde ind under definitionen af en domstol, mens

59 EMRD, *Sramek mod Østrig*, nr. 8790/79, 22. oktober 1984, præmis 36.

60 EMRD, *Galina Kostova mod Bulgarien*, nr. 36181/05, 12. november 2013, præmis 59.

61 EMRD, *Lithgow m.fl. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 9006/80, 9262/81, 9263/81, 9265/81, 9266/81, 9313/81 og 9405/81, 8. juli 1986, præmis 201.

62 EMRD, *Albert og Le Compte mod Belgien*, nr. 7299/75 og 7496/76, 10. februar 1983.

63 EMRD, *Bentham mod Nederlandene*, nr. 8848/80, 23. oktober 1985, præmis 43.

64 EMRD, *Campbell og Fell mod Det Forenede Kongerige*, nr. 7819/77 og 7878/77, 28. juni 1984, præmis 81. Hvad angår deltagelsen af lægdommere, se også EMRD, *İbrahim Gürkan mod Tyrkiet*, nr. 10987/10, 3. juli 2012, præmis 18.

65 EMRD, *Bentham mod Nederlandene*, nr. 8848/80, 23. oktober 1985.

en voldgiftsret med tilstrækkelige garantier for afgørelsen af specifikke sager vil falde ind under denne definition.⁶⁶ For yderligere information henvises til afsnit 2.4 om andre retsveje.

I **EU-retten** sikrer artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder retten til en retfærdig rettergang ved en domstol. EU-Domstolen har udtalt sig om betydningen af "domstol" i forbindelse med afgørelsen af, hvorvidt et bestemt organ har ret til at indbringe en sag for EU-Domstolen med henblik på en præjudiciel afgørelse, sådan som de nationale retter og domstole har mulighed for (se kapitel 1 om adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse).⁶⁷ For at kvalificere sig som domstol i den forbindelse skal det organ, der indbringer en sag for EU-Domstolen:

- være oprettet ved lov
- være permanent
- være uafhængigt og upartisk (se nedenfor)
- omfatte en *inter partes*-procedure
- virke som obligatorisk retsinstans
- anvende retsreglerne.⁶⁸

Sagen ved organet skal være bestemt til at resultere i en afgørelse, der har karakter af udøvelse af dømmende myndighed.⁶⁹

66 EMRD, *Lithgow m.fl. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 9006/80, 9262/81, 9263/81, 9265/81, 9266/81, 9313/81 og 9405/81, 8. juli 1986.

67 TEUF, art. 267. Se også EU-Domstolen, *Orientering om forelæggelse af præjudicielle spørgsmål fra de nationale retter*, 5. december 2009, EUT C 2009 C 297/01, punkt 9 (som bekræfter, at "Domstolen fortolker begrebet "ret" som et selvstændigt unionsretligt begreb").

68 EU-Domstolen, C-54/96, *Dorsch Consult Ingenieurgesellschaft mbH mod Bundesbaugesellschaft Berlin mbH*, 17. september 1997, præmis 23.

69 EU-Domstolen, C-443/09, *Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura (CCIAA) di Cosenza mod Grillo Star Srl*, 19. april 2012, præmis 20-21.

Eksempel: I sagen *Elegktikou Synedriou sto Ypourgeio Politismou kai Tourismou mod Ypourgeio Politismou kai Tourismou - Ypiresia Dimosionomikou Elenchou*⁷⁰ rejste klageren (*Elegktiko Synedrio*, Grækenlands revisionsret) spørgsmål om, hvorvidt de nationale regler, der gør det muligt for offentligt ansatte at få tjenestefrihed med henblik på fagforeningsarbejde, er forenelige med EU-retten. EU-Domstolen skulle afgøre, hvorvidt *Elegktiko Synedrio* var en domstol efter betydingen i artikel 267 i TEUF.

EU-Domstolen traf afgørelse om, at det ikke var en domstol, fordi: i) den havde forbindelser til ministeriet, dvs. den optrådte ikke som udenforstående i forhold til de foreliggende interesser; ii) dens kompetence var begrænset til forudgående revision af statens udgifter og omfattede ikke afgørelse af retstvister; iii) dens afgørelse havde ikke retskraft (endelig dom), og dens sager førte ikke til en afgørelse af retslig karakter; og iv) modtageren af den i hovedsagen omhandlede udgift var ikke part i sagen for *Elegktiko Synedrio*.

Ligesom det er tilfældet i Europarådets lovgivning, anses voldgiftsretter generelt ikke for at være domstole i henhold til EU-retten, hvilket skyldes sagernes frivillige karakter og den manglende inddragelse af medlemsstaternes myndigheder (se afsnit 2.4 om andre retsveje).⁷¹

Eksempel: I sagen *Valeri Hariiev Belov mod CHEZ Elektro Bulgaria AD m.fl. (efter indlæg fra: Bulgarien og Europa-Kommissionen)*⁷² anmodede den bulgarske kommission til beskyttelse mod forskelsbehandling (KZD) om en præjudiciel afgørelse med hensyn til forskellige bestemmelser i EU-retten om forskelsbehandling og forbrugerbeskyttelse.

70 EU-Domstolen, C-363/11, *Epitropos tou Elegktikou Synedriou sto Ypourgeio Politismou kai Tourismou mod Ypourgeio Politismou kai Tourismou - Ypiresia Dimosionomikou Elenchou*, 19. december 2012, præmis 19-31.

71 EU-Domstolen, C-125/04, *Guy Denuit og Betty Cordenier mod Transorient - Mosaïque Voyages et Culture SA.*, 27. januar 2005, præmis 13. Se et eksempel på en sag, hvor en voldgiftsret blev anset for at være en domstol, i EU-Domstolen, C-555/13, *Merck Canada Inc. mod Accord Healthcare Ltd m.fl.*, 13. februar 2014, præmis 18-25.

72 EU-Domstolen, C-394/11, *Valeri Hariiev Belov mod CHEZ Elektro Bulgaria AD m.fl. (efter indlæg fra: Bulgarien og Europa-Kommissionen)*, 31. januar 2013, præmis 26.

EU-Domstolen bekræftede, at et nationalt organ kan klassificeres som en ret eller en domstol efter betydningen i artikel 267 i TEUF, når det udøver judicielle funktioner, men at dette ikke er tilfældet, når det udøver andre funktioner, bl.a. af administrativ karakter. Som følge heraf var det nødvendigt at undersøge den særlige karakter af de funktioner, organet udøver, i den specielle lovgivningsmæssige sammenhæng, hvori det forelagde spørgsmål for EU-Domstolen. I dette tilfælde fik forskellige omstændigheder Domstolen til at afvise den påstand, at den sag, der var indbragt for organet, var bestemt til at resultere i en afgørelse af juridisk karakter. Det drejede sig bl.a. om følgende: at KZD kunne handle af egen drift og rådede over vidtgående undersøgelsesbeføjelser; at KZD havde beføjelse til af egen drift at adictere andre personer; at KZD ville optræde som sagsøgt i retssager, hvis dens afgørelse blev anket; og at KZD kunne ophæve sine afgørelser.

2.2. Domstolenes uafhængighed og upartiskhed

Hovedpunkter

- Europarådets og EU's lovgivning kræver, at domstolene er uafhængige og upartiske.
- EU-Domstolen og EMRD har fastlagt detaljerede regler om uafhængighed for at sikre neutraliteten. Reglerne vedrører den måde, som domstolsmedlemmer udpeges på, deres embedsperiodes varighed og eksistensen af garantier mod udefrakommende pres.
- En domstol anses for at være upartisk, medmindre andet er bevist. Partiskhed kan være subjektiv (som vedrører den enkelte dommers personlige partiskhed) eller objektiv (som vedrører adfærd, der kan udlægges som partiskhed). Subjektiv partiskhed er vanskelig at bevise.

Uafhængighed og upartiskhed behandles ofte under ét og er tæt forbundet med hinanden, hvilket kan gøre det vanskeligt at skelne dem fra hinanden.⁷³

⁷³ Se f.eks. EMRD, *Findlay mod Det Forenede Kongerige*, nr. 22107/93, 25. februar 1997, præmis 73.

Uafhængighed er dog som regel forbundet med en domstols opbygning, mens upartiskhed er et individuelt kendetegn for en beslutningstager.⁷⁴

Uafhængighed

I **Europarådets lovgivning** giver retspraksis, som vedrører artikel 6 i EMRK, detaljerede regler for den dømmende magts uafhængighed, der er beregnet på at beskytte den mod udefrakommende pres og sikre neutraliteten.⁷⁵ Disse regler dækker den måde, som domstolsmedlemmer udpeges på, deres embedsperiodes varighed og eksistensen af garantier mod udefrakommende pres.⁷⁶

Eksempel: I sagen *Maktouf og Damjanović mod Bosnien-Hercegovina*⁷⁷ var begge klagere blevet dømt for krigsforbrydelser ved retten i Bosnien-Hercegovina (statsretten). Statsretten bestod af internationale og nationale dommere og havde beføjelse til at dømme i sager, som handlede om krigsforbrydelser. Den første klager hævdede, at statsretten ikke var uafhængig, eftersom to af dens medlemmer var udpeget af Den Høje Repræsentants Kontor i Bosnien-Hercegovina for en periode på to år med mulighed for forlængelse.

EMRD forkastede dette argument. Den fandt ingen grund til at betvivle, at statsrettens internationale dommere var uafhængige af de politiske organer i Bosnien-Hercegovina, af sagens parter og af Den Høje Repræsentants institution. Deres udpegelse var begrundet med et ønske om at styrke uafhængigheden i statsrettens afdelinger for krigsforbrydelser og genskabe den offentlige tillid til retssystemet. At de pågældende dommere var udpeget blandt professionelle dommere i deres respektive lande gav en yderligere garanti mod udefrakommende pres. Der forelå ingen krænkelse af artikel 6 i EMRK.

74 EMRD, *Parlov-Tkalčić mod Kroatien*, nr. 24810/06, 22. december 2009, præmis 86-87.

75 Se FN's Menneskerettighedskomité (HRC) (2007), *generel kommentar nr. 32*, 23. august 2007, punkt 19-23, for yderligere oplysninger om retten til en retfærdig og offentlig rettergang ved en kompetent uafhængig og upartisk domstol.

76 EMRD, *Campbell og Fell mod Det Forenede Kongerige*, nr. 7819/77 og 7878/77, 28. juni 1984, præmis 78.

77 EMRD, *Maktouf og Damjanović mod Bosnien-Hercegovina*, nr. 2312/08 og 34179/08, 18. juli 2013, præmis 48-53.

Dommere kan udpeges af den udøvende magt, men loven skal sikre, at de ikke modtager instruktioner om, hvordan de skal udøve deres hverv.⁷⁸ En domstols endelige, bindende og eksigible retsafgørelser må ikke berøres.⁷⁹

Varigheden af dommernes udpegelse bidrager også til uafhængigheden. En domstols medlemmer behøver ikke at blive udpeget for livstid. Det vigtigste er, at embedsperioden har en stabil varighed og er fri for udefrakommende indblanding. En domstols medlemmer skal som minimum sikres mod at blive fjernet under deres embedsperiode.⁸⁰ Hvis der ikke er tilstrækkelige garantier mod fjernelse, går det ud over domstolens uafhængighed.⁸¹

Adfærd, der kan udlægges som uafhængighed, er ligeledes vigtig, men ikke afgørende for fastlæggelsen af manglende uafhængighed.⁸² Når det vurderes, om der er en legitim grund til at frygte, at en bestemt domstol mangler uafhængighed eller upartiskhed, er synspunkterne hos sagens parter vigtige, men ikke afgørende. Tvivl skal være objektivt begrundet.⁸³ Hvis der f.eks. var tale om to lægdommere i en domstol, som behandlede et krav om ændring af en lejekontrakt, og som var blevet udpeget af sammenslutninger, der havde en interesse i kontraktens fortsættelse, ville klagerens bekymring over upartiskhed være begrundet.⁸⁴

I EU-retten tvinger uafhængighedskravet en domstol til at handle som en udenforstående beslutningstager, der er uafhængig af de administrative myndigheder og sagens parter.⁸⁵

78 EMRD, *Beaumont mod Frankrig*, nr. 15287/89, 24. november 1994, præmis 38.

79 EMRD, *DRAFT - OVA a.s. mod Slovakiet*, nr. 72493/10, 9. juni 2015, præmis 80-86.

80 EMRD, *Campbell og Fell mod Det Forenede Kongerige*, nr. 7819/77 og 7878/77, 28. juni 1984, præmis 80.

81 EMRD, *Henryk Urban og Ryszard Urban mod Polen*, nr. 23614/08, 30. november 2010, præmis 49-53. Se også Europarådets rådgivende dommerkomité (CCJE) (2001), *Opinion N° 1 on standards concerning the independence of the judiciary and the irremovability of judges*, 23. november 2001.

82 EMRD, *Campbell og Fell mod Det Forenede Kongerige*, nr. 7819/77 og 7878/77, 28. juni 1984, præmis 81.

83 EMRD, *Fruni mod Slovakiet*, nr. 8014/07, 21. juni 2011, præmis 141.

84 EMRD, *Langborger mod Sverige*, nr. 11179/84, 22. juni 1989, præmis 35.

85 EU-Domstolen, C-24/92, *Pierre Corbiau mod Administration des contributions*, 30. marts 1993, præmis 15.

Eksempel: I sagen *Graham J. Wilson mod Ordre des avocats du barreau de Luxembourg*⁸⁶ anlagde Graham Wilson sag ved de nationale domstole med påstanden om, at Luxembourg ved at indføre et sprogkrav skabte urimelige hindringer for gennemførelsen af direktiv 98/5/EF om lettelse af adgangen til varig udøvelse af advokaterhvervet i en anden medlemsstat end den, hvor beskikkelsen er opnået.⁸⁷ I henhold til dette krav skulle advokaterne møde til en mundtlig høring med Luxembourgs advokatforening. Graham Wilson nægtede at møde, og som følge heraf nægtede advokatforeningen at optage ham. Han indbragte denne beslutning for disciplinær- og forvaltningsnævnet, der udelukkende bestod af advokater med luxembourgsk statsborgerskab. Forvaltningsdomstolen anmodede EU-Domstolen om en præjudiciel afgørelse af, hvorvidt klageinstanser som disciplinær- og forvaltningsnævnet udgør adgang til en national domstolsprøvelse som omhandlet i artikel 9 i direktivet.

EU-Domstolen fastslog, at uafhængighed, som er uløseligt forbundet med udøvelse af dømmende myndighed, indebærer, at domstolen er udenforstående i forhold til den myndighed, som har truffet den omtvistede afgørelse. Uafhængighed omfatter desuden to andre aspekter: i) Domstolen er beskyttet mod indgreb og pres udefra, og ii) "intern upartiskhed", som sikrer, at sagens parter har samme vilkår.⁸⁸

Upartiskhed

I Europarådets lovgivning og EU's lovgivning hænger upartiskhed tæt sammen med uafhængighed. Det kræver, at beslutningstageren er åbensindet og fri for fordomme, når tvisterne skal afgøres.

86 EU-Domstolen, C-506/04, *Graham J. Wilson mod Ordre des avocats du barreau de Luxembourg*, 19. september 2006, præmis 47-53.

87 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 98/5/EF af 16. februar 1998 om lettelse af adgangen til varig udøvelse af advokaterhvervet i en anden medlemsstat end den, hvor beskikkelsen er opnået, EFT 1998 L 77.

88 Hvad angår udefrakommende pres, se EU-Domstolen, C-103/97, *Josef Köllensperger GmbH & Co. KG og Atzwanger AG mod Gemeindeverband Bezirkskrankenhaus Schwaz*, 4. februar 1999, præmis 21 (betingelserne for medlemmernes fjernelse var for ubestemte til at indeholde garantier mod utilbørlige indgreb eller pres). Hvad angår intern upartiskhed, se EU-Domstolen, C-407/98, *Katarina Abrahamsson og Leif Anderson mod Elisabet Fogelqvist*, 6. juli 2000, præmis 32 (objektiv beskyttelse i statsforfatningen).

Eksempel: I sagen *İbrahim Gürkan mod Tyrkiet*⁸⁹ dømte en militær straffedomstol klageren til to en halv måneds fængsel for forsætlig ulydighed mod en overordnet. Domstolen bestod af en militærofficer uden nogen juridisk uddannelse og to militærdommere.

EMRD fastslog, at deltagelsen af lægdommere ikke nødvendigvis var i strid med artikel 6, og at militærofficerens manglende juridiske kvalifikationer ikke hindrede hans uafhængighed eller upartiskhed. Militærofficeren gjorde dog stadig tjeneste i hæren og var underlagt militærdisciplin. Han var udpeget af sine overordnede og nød ikke den samme forfatningsmæssige beskyttelse som de to militærdommere. Derfor kunne den militære straffedomstol ikke anses for at være uafhængig og upartisk.

Upartiskhed omfatter to aspekter:

- et subjektivt aspekt, der vedrører den enkelte dommers personlige fordomme eller partiskhed
- et objektivi aspekt, der vedrører spørgsmål såsom adfærd, der kan udlægges som partiskhed.⁹⁰

En domstol anses for at være fri for personlige fordomme, medmindre andet er bevist.⁹¹ Hvis man skal påvise subjektiv partiskhed, skal man fastlægge en bestemt dommers personlige overbevisninger i en given sag, hvilket er meget vanskeligt. Eksempler på subjektiv partiskhed er tegn på fjendtlighed eller uvilje fra dommerens side eller beviser på, at dommeren har sørget for at få sagen tildelt af personlige grunde.⁹² I langt de fleste sager med påstand om manglende upartiskhed har der således været fokus på den objektive test, som omfatter en konstatering af, hvorvidt en dommer har givet tilstrækkelige garantier til at udelukke enhver legitim tvivl i den henseende.⁹³ Eksempler på manglende objektiv upartiskhed omfatter eksistensen af tætte familieband

89 EMRD, *İbrahim Gürkan mod Tyrkiet*, nr. 10987/10, 3. juli 2012, præmis 19.

90 Se også Europarådet, CCJE (2002), *Opinion N° 3 on ethics and liability of judges*, 19. november 2002.

91 EMRD, *Kyprianou mod Cypern*, nr. 73797/01, 15. december 2005, præmis 119.

92 EMRD, *Morice mod Frankrig*, nr. 29369/10, 23. april 2015, præmis 74.

93 *Ibid.*, præmis 119. Se også EMRD, *Gautrin m.fl. mod Frankrig*, nr. 21257/93, 20. maj 1998, præmis 58.

mellem modpartens advokat og dommeren⁹⁴ eller erhvervsmæssige forbindelser mellem dommeren og den anden part i sagen.⁹⁵ At være objektivt upartisk er også ensbetydende med at give tilstrækkelige garantier til at udelukke enhver legitim tvivl i den henseende.⁹⁶ Alene den kendsgerning, at en domstol har to funktioner med hensyn til den samme afgørelse (en rådgivende funktion og en retsfunktion), kan så tvivl om dens strukturelle upartiskhed.⁹⁷ Endvidere er en regeringsembedsmands tilstedeværelse under retsforhandlingerne blevet anset for at krænke artikel 6.⁹⁸ De procedurer, som domstolene anvender til at behandle sager med påstand om partiskhed, skal selv være fri for partiskhed (f.eks. må dommere, der anklages for partiskhed, ikke anmodes om at efterprøve sagens omstændigheder).⁹⁹

EU-retten har konsekvent fulgt principperne fra EMRD's retspraksis, hvad angår de to nødvendige aspekter af upartiskhed: subjektiv og objektiv upartiskhed. Uafhængighed betragtes som en forudsætning for upartiskhed, og det er nødvendigt med passende regler for et organs sammensætning og dets medlemmers status.¹⁰⁰

Eksempel: Sagen *Chronopost SA og La Poste mod Union française de l'express*¹⁰¹ drejede sig om en påstand om, at infrastrukturil bistand udgjorde statsstøtte. Sagen havde været for Retten i Første Instans (CFI) to gange, med en forskellig sammensætning af dommere, men med samme refererende dommer. Ved den anden retsforhandling bekræftede CFI sin første afgørelse, nemlig at der var tale om statsstøtte. Klagerne hævdede, at den anden retsforhandling ikke fandt sted ved en upartisk domstol, eftersom den refererende dommer var den samme, og at afgørelsen var præget af partiskhed.

94 EMRD, *Micallef mod Malta*, nr. 17056/06, 15. oktober 2009, præmis 102.

95 EMRD, *Pescador Valero mod Spanien*, nr. 62435/00, 17. juni 2003, præmis 27-28.

96 EMRD, *Fey mod Østrig*, nr. 14396/88, 24. februar 1993, præmis 28.

97 EMRD, *Procola mod Luxembourg*, nr. 14570/89, 28. september 1995, præmis 45. Sammenlign med EMRD, *Kleyn m.fl. mod Nederlandene*, nr. 39343/98, 39651/98, 43147/98 og 46664/99, 6. maj 2003, præmis 27.

98 EMRD, *Martinie mod Frankrig*, nr. 58675/00, 12. april 2006, præmis 53-55.

99 EMRD, *A.K. mod Liechtenstein*, nr. 38191/12, 9. juli 2015.

100 EU-Domstolen, C-506/04, *Graham J. Wilson mod Ordre des avocats du barreau de Luxembourg*, 19. september 2006, præmis 53.

101 EU-Domstolen, forenede sager C-341/06 P og C-342/06 P, *Chronopost SA og La Poste mod Union française de l'express (UFEX) m.fl.*, 1. juli 2008, præmis 54.

EU-Domstolen opstillede følgende test for upartiskhed: i) Rettens medlemmer skal være subjektivt upartiske, hvilket vil sige, at ingen af dem må give udtryk for partiskhed eller en personlig forudfattet mening (der er en formodning om personlig upartiskhed, indtil det modsatte er bevist), og ii) retten skal være objektivt upartisk, hvilket vil sige, at den skal sikre en tilstrækkelig garanti for, at enhver rimelig tvivl kan udelukkes i den henseende. EU-Domstolen afviste påstanden om partiskhed. Som følge af omstændighederne var det ikke godtgjort, at dommerkollegiet var retsstridigt sammensat.

2.3. Hvad er en retfærdig og offentlig rettergang?

Hovedpunkter

- Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse kræver en retsforhandling, som er proceduremæssigt retfærdig og offentlig.
- Retten til en retfærdig og offentlig rettergang er stadfæstet i artikel 6, stk. 1, i EMRK og artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder. Endvidere findes der specifikke garantier for en retfærdig rettergang i straffesager i artikel 6, stk. 2 og 3, i EMRK og i artikel 48 i chartret.
- Retten til en retfærdig rettergang omfatter hovedsagelig retten til processuel ligestilling, retten til kontradiktorisk sagsbehandling og retten til en begrundet beslutning samt retten til at sikre fuldbyrdelsen af en endelig dom.
- En offentlig rettergang sikrer overvågningen af den dømmende magt. Retten til en offentlig rettergang kræver også, at den enkelte person har ret til at møde og få forelagt beviser.

I **Europarådets lovgivning** er retten til en retfærdig og offentlig rettergang i medfør af artikel 6 i EMRK gældende i forbindelse med anklager for en strafbar forbrydelse og tvister, der vedrører borgerlige rettigheder og forpligtelser (se [afsnit 2.1](#)). I **EU-retten** og i medfør af artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder gælder retten for alle typer retssager, der vedrører de rettigheder og friheder, som er sikret i EU-retten.

Retspraksis vedrørende retten til en retfærdig rettergang er omfattende. Dette afsnit omhandler flere af rettens hovedaspekter, bl.a. retten til processuel lige-

stilling, retten til kontradiktorisk sagsbehandling og retten til en begrundet beslutning. Som det bemærkes i [kapitel 1](#), er EMRD's retspraksis relevant for fortolkningen af rettighederne i chartret, når disse rettigheder svarer til hinanden. Artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder svarer til artikel 6 i EMRK på dette punkt.

2.3.1. En retfærdig rettergang

I **Europarådets lovgivning** afhænger det af alle sagens omstændigheder, om en rettergang kan betragtes som retfærdig, herunder den enkeltes evne til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Det er retssagen som helhed (dvs. lige fra sagsanlægget, herunder politiets afhøring i straffesager, til den endelige afgørelse af sagen), der skal tages i betragtning.¹⁰² Artikel 6 i EMRK gælder også for dommes fuldbyrdelse, for hvis en person i den sidste ende ikke kan sikre fuldbyrdelsen af en dom efter sagens afslutning, er retten til en retfærdig rettergang ikke til meget nytte.¹⁰³

Lovende praksis

Sikring af en retfærdig rettergang ved hjælp af "co-hearing" (retsforhandling med deltagelse af tredjepart)

I Tarascon i Frankrig har man udviklet en særlig praksis, som kaldes "co-hearing" (retsforhandling med deltagelse af tredjepart) for at styrke børns inddragelse. Den giver socialarbejdere mulighed for at deltage sammen med børnene under retsforhandlinger med dommere i civile sager. Socialarbejderens tilstedeværelse hjælper barnet med at give udtryk for sit synspunkt. Det skaber også et mere børnevenligt miljø. Denne praksis sikrer også, at barnets svar kan tolkes ud fra to perspektiver (dommerens og socialarbejderens), hvilket gør rettergangen mere retfærdig. Projektet fik særlig omtale i forbindelse med prisen "Retfærdighedens vægtskål" (Crystal Scales of Justice) i 2012.

Kilde: Retfærdighedens vægtskål 2012, organiseret i fællesskab af Europarådet og Europa-Kommissionen.

102 EMRD, *Edwards mod Det Forenede Kongerige*, nr. 13071/87, 16. december 1992, præmis 34.

103 EMRD, *Hornsby mod Grækenland*, nr. 18357/91, 19. marts 1997, præmis 40. Se også FN's Menneskerettighedskomite (HRC) (2005), *sag nr. 823/1998, Czernin mod Den Tjekkiske Republik*, 29. marts 2005 (hvor det blev fastslået, at manglende handling og overdrevent store forsinkelser i beslutningernes gennemførelse er en krænkelse af ICCPR art. 14).

I Europarådets lovgivning og EU's lovgivning er et af hovedkravene i retten til en retfærdig rettergang "processuel ligestilling" mellem parterne. Processuel ligestilling er ensbetydende med at sikre, at begge parter har en rimelig mulighed for at fremlægge deres sag på betingelser, som ikke stiller nogen af parterne ugunstigt. Enhver klage, der vedrører manglende processuel ligestilling, "vil blive taget i betragtning i lyset af artikel 6, stk. 1, som helhed, eftersom princippet om processuel ligestilling kun er et enkelt aspekt af det bredere begreb "en retfærdig rettergang", som også indbefatter den grundlæggende ret, at sagsbehandling skal være kontradiktorisk".¹⁰⁴ EU-Domstolen har defineret princippet på samme måde.¹⁰⁵

I straffesager sikres princippet om processuel ligestilling via de specifikke rettigheder, der er taget højde for i artikel 6, stk. 3, litra d), nemlig retten til "at afhøre eller lade afhøre imod ham førte vidner og at få vidner i hans interesse tilsagt og afhørt på samme betingelser som vidner, der føres imod ham". Artikel 6, stk. 2 og 3, i EMRK og artikel 48 i EU's charter om grundlæggende rettigheder indeholder yderligere specifikke garantier for en retfærdig rettergang i straffesager. De omfatter retten til straks at blive informeret om arten af og årsagen til den anklage, der er rejst, og retten til at få tilstrækkelig tid og lejlighed til at forberede sit forsvar.

EU-retten indeholder sekundær ret, som fastlægger omfanget af retten til en retfærdig rettergang endnu mere detaljeret. F.eks. står der i direktiv 2012/13/EU om ret til information under straffesager, at medlemsstaterne skal informere mistænkte og tiltalte personer om deres rettigheder, herunder retten til at få adgang til en advokat og retten til ikke at udtale sig.¹⁰⁶ I henhold til direktivet skal mistænkte og tiltalte personer, som anholdes, ligeledes modtage en "meddelelse om rettigheder", der indeholder information om yderligere rettigheder, herunder deres ret til at få aktindsigt i dokumenter, som vedrører deres specifikke sag, og som de kompetente myndigheder er i besiddelse af – f.eks. bevismateriale – og deres ret til at få adgang til akut lægehjælp. Direktivet er et led i EU's "køreplan" med henblik på at styrke den mistænkte eller tiltaltes

104 EMRD, *Ruiz-Mateos mod Spanien*, nr. 12952/87, 23. juni 1993, præmis 63; se også præmis 63-68.

105 EU-Domstolen, C-199/11, *Det Europæiske Fællesskab mod Otis NV m.fl.*, 6. november 2012, præmis 71.

106 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2012/13/EU af 22. maj 2012 om ret til information under straffesager, EUT 2012 L 142.

proceduremæssige rettigheder i straffesager.¹⁰⁷ Køreplanen blev vedtaget for at styrke personers rettigheder i straffesager i EU og for at sikre gensidig tillid til hinandens strafferetlige systemer og fremme det retlige samarbejde mellem EU's medlemsstater. Køreplanen omfatter ligeledes direktivet om retten til tolke- og oversætterbistand i straffesager,¹⁰⁸ direktivet om ret til adgang til advokatbistand i straffesager og i sager angående europæiske arrestordre,¹⁰⁹ Kommissionens henstilling om ret til retshjælp for mistænkte eller tiltalte i straffesager¹¹⁰ og Kommissionens henstilling om retssikkerhedsgarantier for sårbare personer, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager.¹¹¹ Der er ligeledes et forslag til direktiv om retssikkerhedsgarantier for børn, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager,¹¹² og et forslag til Europa-Parlamentets og Rådets direktiv om foreløbig retshjælp til mistænkte eller tiltalte, der frihedsberøves, og retshjælp i sager angående europæiske arrestordre.¹¹³

I både Europarådets og EU's lovgivning er et andet væsentligt aspekt af retten til en retfærdig rettergang retten til kontradiktorisk sagsbehandling.¹¹⁴ Kravene i denne ret er principielt de samme i civile sager og straffesager.¹¹⁵ I praksis

107 Rådets resolution af 30. november 2009 om en køreplan med henblik på at styrke den mistænkte eller tiltalte proceduremæssige rettigheder i straffesager, EUT 2009 C 295.

108 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2010/64/EU af 20. oktober 2010 om retten til tolke- og oversætterbistand i straffesager, EUT 2010 L 280.

109 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2013/48/EU af 22. oktober 2013 om ret til adgang til advokatbistand i straffesager og i sager angående europæiske arrestordre og om ret til at få en tredjemand underrettet ved frihedsberøvelse og til at kommunikere med tredjemand og med konsulære myndigheder under frihedsberøvelsen, EUT 2013 L 294/1. Det Forenede Kongerige og Irland har ikke tilsluttet sig dette direktiv, og det gælder ikke for Danmark.

110 Europa-Kommissionen (2013), henstilling af 27. november 2013 om ret til retshjælp for mistænkte eller tiltalte i straffesager, EUT 2013 C 378.

111 Europa-Kommissionen (2013), henstilling af 27. november 2013 om retssikkerhedsgarantier for sårbare personer, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager, EUT 2013 378.

112 Europa-Kommissionen (2013), forslag til Europa-Parlamentets og Rådets direktiv om retssikkerhedsgarantier for børn, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager, COM(2013)0822.

113 Europa-Kommissionen (2013), forslag til Europa-Parlamentets og Rådets direktiv om foreløbig retshjælp til mistænkte eller tiltalte, der frihedsberøves, og retshjælp i sager angående europæiske arrestordre, COM(2013)0824.

114 EMRD, *Ruiz-Mateos mod Spanien*, nr. 12952/87, 23. juni 1993, præmis 63; EU-Domstolen, C-300/11, *RZ mod Secretary of State for the Home Department*, 4. juni 2013, præmis 55. Hvad angår straffesager, se EMRD, *Brandstetter mod Østrig*, nr. 11170/84, 12876/87 og 13468/87, 28. august 1991, præmis 66-67.

115 EMRD, *Werner mod Østrig*, nr. 21835/93, 24. november 1997, præmis 66.

omfatter retten til kontradiktorisk sagsbehandling:

- retten til at få kendskab til og kommentere alt bevismateriale, der fremlægges for at påvirke rettens afgørelse¹¹⁶
- retten til at få tilstrækkelig tid til at gøre sig bekendt med det bevismateriale, der fremlægges for retten¹¹⁷
- retten til at fremlægge beviser.¹¹⁸

Domstolene skal vurdere, om proceduren som helhed er i overensstemmelse med kravene i retten til kontradiktorisk sagsbehandling.¹¹⁹

Eksempel: I sagen *Užkauskas mod Litauen*¹²⁰ fratog de litauiske myndigheder klageren hans våbentilladelse, fordi oplysninger i politiets register tilsyneladende indikerede, at han udgjorde en samfundsrisiko. Han blev bedt om at aflevere sine våben til politiet mod betaling. Han klagede over, at hans navn var blevet opført i politiets register, men fik ikke medhold på grund af hemmeligstemplet materiale fremlagt af politiet. Oplysningerne blev ikke frigivet til klageren.

Arkivdataene var af afgørende vigtighed for klagerens sag, eftersom dommerne skulle tage dem i betragtning for at kunne fastlægge, om han var involveret i kriminelle handlinger. Politiets arkiv var det eneste bevis for klagerens påståede fare for samfundet. Eftersom klageren ikke var blevet underrettet om beviserne mod ham og ikke havde haft lejlighed til at svare på dem (i modsætning til politiet), var beslutningsprocessen ikke i overensstemmelse med kravene til kontradiktorisk sagsbehandling eller processuel ligestilling, og den gav ikke tilstrækkelig sikkerhed for beskyttelse af klagerens interesser. EMRD fastslog, at dette var i strid med artikel 6 i EMRK.

116 EMRD, *Vermeulen mod Belgien*, nr. 19075/91, 20. februar 1996, præmis 33.

117 EMRD, *Krčmář m.fl. mod Den Tjekkiske Republik*, nr. 35376/97, 3. marts 2000, præmis 42.

118 EMRD, *Clinique des Acacias m.fl. mod Frankrig*, nr. 65399/01, 65406/01, 65405/01 og 65407/01, 13. oktober 2005, præmis 37.

119 EMRD, *Rowe og Davies mod Det Forenede Kongerige*, nr. 28901/95, 16. februar 2000, præmis 62.

120 EMRD, *Užkauskas mod Litauen*, nr. 16965/04, 6. juli 2010, præmis 45-51.

Retten til en begrundet beslutning er et andet kerneaspekt af retten til en retfærdig rettergang.¹²¹ En begrundet beslutning viser, at sagen er blevet behandlet korrekt og gør det muligt for parterne på nyttig og effektiv vis at tage retslige skridt.¹²² Domstolene har ikke pligt til at give detaljerede svar på alle anbringender, og pligten til at give begrundelser varierer alt efter beslutningens karakter og sagens omstændigheder.¹²³ I straffesager skal en nævningesag omfatte tilstrækkelige garantier for at give sagsøgte mulighed for at forstå, hvorfor han eller hun er kendt skyldig. Dette kan omfatte vejledning fra dommeren om juridiske spørgsmål eller beviser og præcise, utvetydige spørgsmål fra dommeren til nævningene.¹²⁴

I civile sager har domstolene pligt til at give en tilstrækkelig begrundelse for deres beslutninger, så personer har mulighed for på effektiv vis at tage retslige skridt.¹²⁵ En appeldomstol kan rette op på en lavere domstols utilstrækkelige begrundelse. I princippet er det acceptabelt, at en appeldomstol nøjes med at godkende begrundelsen for en lavere domstols beslutning. Dette blev dog fundet utilstrækkeligt i en appelsag, hvor det væsentligste klagepunkt var utilstrækkeligheden af den lavere domstols begrundelse.¹²⁶ Den begrundelse, som en appeldomstol giver, skal omhandle kernen i det spørgsmål, der skal træffes afgørelse om, på en måde, som på passende vis afspejler dens rolle.¹²⁷

Appelret

I Europarådets lovgivning er der ikke, selv om protokol nr. 7 til EMRK (som kun er bindende for de kontraherende stater) foreskriver en specifik ret til appel i straffesager,¹²⁸ taget højde for appelret i EMRK, når det gælder civile sager. EMRD har dog bekræftet, at hvis civile sager eller straffesager omfatter en

121 Se Europarådet, CCEJ (2008), *Opinion N°11 on "the quality of judicial decisions"*, 18. december 2008.

122 EMRD, *Hadjianastassiou mod Grækenland*, nr. 12945/87, 16. december 1992, præmis 33. Sammenlign med EMRD, *Jodko mod Litauen*, nr. 39350/98, 7. september 1999. Hvad EU-retten angår, se EU-Domstolen, C-619/10, *Trade Agency Ltd mod Seramico Investments Ltd*, 6. september 2012, præmis 53.

123 EMRD, *García Ruiz mod Spanien*, nr. 30544/96, 21. januar 1999, præmis 26.

124 EMRD, *Taxquet mod Belgien*, nr. 926/05, 16. november 2010, præmis 93-100.

125 EMRD, *Suominen mod Finland*, nr. 37801/97, 1. juli 2003, præmis 36-38.

126 EMRD, *Hirvisaari mod Finland*, nr. 49684/99, 27. september 2001, præmis 32.

127 EMRD, *Hansen mod Norge*, nr. 15319/09, 2. oktober 2014, præmis 71 et seq.

128 Europarådet, *protokol nr. 7 til EMRK*, CETS nr. 117, 1984, art. 2.

appelprocedure, vil artikel 6 være gældende for den.¹²⁹ I **EU-retten** er der ikke taget højde for nogen specifik appelret i EU's charter om grundlæggende rettigheder, men EMRD's retspraksis skal tages i betragtning ved fortolkningen af artikel 47.

2.3.2. En offentlig rettergang

I **Europarådets lovgivning og EU's lovgivning** omfatter begrebet "adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse" også retten til en offentlig rettergang. Dette er med til at fremme tilliden til domstolene ved at gøre retsplejen synlig og gennemsigtig.¹³⁰ Artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder svarer til artikel 6 i EMRK på dette punkt.

Indeholdt i retten til en offentlig rettergang er retten til et mundtligt retsmøde.¹³¹ F.eks. har den tiltalte i straffesager generelt ret til at deltage i et retsmøde i første instans.¹³² Retten til et mundtligt retsmøde er vigtig, eftersom en person ikke kan udøve de andre rettigheder i henhold til artikel 6, stk. 3, i EMRK, hvis vedkommende ikke er til stede. Sagsøgtes personlige fremmøde har dog ikke samme afgørende betydning for retsmødet i en appelsag, som det har for retsmødet i andre sager ved en domstol. Den måde, som artikel 6 anvendes på i sager ved en appeldomstol, afhænger af de specielle kendetegn ved den pågældende retssag, og der skal tages højde for retssagen i sin helhed i den nationale retsorden samt for appeldomstolens rolle heri.¹³³ Desuden er retten til et mundtligt retsmøde ikke en absolut ret, og nogle omstændigheder kan berettige en dispensation fra denne ret, alt afhængigt af arten af

129 Se f.eks. EMRD, *Monnell og Morris mod Det Forenede Kongerige*, nr. 9562/81 og 9818/82, 2. marts 1987, præmis 54.

130 EMRD, *Pretto m.fl. mod Italien*, nr. 7984/77, 8. december 1983, præmis 21.

131 EMRD, *Allan Jacobsson mod Sverige (nr. 2)*, nr. 16970/90, 19. februar 1998, præmis 46. Se også EU-Domstolen, C-399/11, *Stefano Melloni mod Ministero Fiscal*, 26. februar 2013, præmis 49.

132 EMRD, *Tierce m.fl. mod San Marino*, nr. 24954/94, 24971/94 og 24972/94, 25. juli 2000, præmis 94; EMRD, *Jussila mod Finland* [Storekammer], nr. 73053/01, 23. november 2006, præmis 40.

133 EMRD, *Kremzow mod Østrig*, nr. 12350/86, 21. september 1993, præmis 58-59; EMRD, *Hermi mod Italien* [Storekammer], nr. 18114/02, 18. oktober 2006, præmis 60. Hvad angår retssager in absentia i EU, se Rådet for Den Europæiske Union (2009), *Rådets rammeafgørelse 2009/299/RIA* af 26. februar 2009 om ændring af rammeafgørelse 2002/584/RIA, rammeafgørelse 2005/214/RIA, rammeafgørelse 2006/783/RIA, rammeafgørelse 2008/909/RIA og rammeafgørelse 2008/947/RIA samt styrkelse af personers proceduremæssige rettigheder og fremme af anvendelsen af princippet om gensidig anerkendelse i forbindelse med afgørelser afsagt, uden at den pågældende selv var til stede under retssagen, EUT 2009 L 81/24.

de spørgsmål, som domstolen skal afgøre.¹³⁴ F.eks. er et mundtligt retsmøde muligvis ikke påkrævet, hvis der ikke er nogen spørgsmål om troværdighed eller anfægtede elementer, som kræver en mundtlig fremlæggelse af beviserne eller en krydsafhøring af vidnerne.¹³⁵ Hvis en straffesag finder sted *in absentia*, og sagsøgte ikke har kendskab til den anlagte sag, skal sagsøgte have mulighed for en fornyet prøvelse af sagens realitet ved en domstol, lige så snart han eller hun får kendskab til den. I civile sager kan det være muligt at afholde en retssag uden et retsmøde i sager, der omhandler juridiske spørgsmål af begrænset karakter,¹³⁶ eller hvis sagen er rent juridisk eller teknisk.¹³⁷ I princippet har en person dog ret til et mundtligt, offentligt retsmøde ved den første og eneste domstol, der behandler vedkommendes sag.¹³⁸

Artikel 6, stk. 1, i EMRK giver udtrykkeligt tilladelse til at udelukke pressen og offentligheden:

- af hensyn til sædeligheden, den offentlige orden eller den nationale sikkerhed i et demokratisk samfund
- når det kræves af hensynet til mindreårige eller til beskyttelse af parternes privatliv, eller
- når offentlighed ville skade retfærdighedens interesser.

Nødvendigheden af at beskytte den tjenstlige tavshedspligt kan også berettige en begrænsning.¹³⁹ Børn nyder udtrykkelig beskyttelse, og det kan være muligt at udelukke en hel kategori af retssager for at beskytte dem.¹⁴⁰

134 EMRD, *Kremzow mod Østrig*, nr. 12350/86, 21. september 1993, præmis 59.

135 EMRD, *Jussila mod Finland* [Storekammer], nr. 73053/01, 23. november 2006, præmis 41-42 og 47-48.

136 EMRD, *Valová, Slezák and Slezák mod Slovakiet*, nr. 44925/98, 1. juni 2004, præmis 65-68.

137 EMRD, *Koottummel mod Østrig*, nr. 49616/06, 10. december 2009, præmis 19.

138 EMRD, *Becker mod Østrig*, nr. 19844/08, 11. juni 2015, præmis 39.

139 EMRD, *Diennet mod Frankrig*, nr. 18160/91, 26. september 1995, præmis 34-35.

140 EMRD, *B. og P. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 36337/97 og 35974/97, 24. april 2001, præmis 37-38.

Eksempel: I sagen *Khrabrova mod Rusland*¹⁴¹ var klageren lærer i Moskva, indtil hun blev afskediget i februar 2002 efter et skænderi med en elev i en undervisningstime. Hun anlagde en civil sag mod skolen, hvor hun anmodede om kompensation og genansættelse, og hun klagede senere til EMRD over, at retssagen ikke var retfærdig. Hun klagede specifikt over, at den nationale domstol ikke havde afholdt et offentligt retsmøde på grund af de involverede unges interesser.

EMRD fandt, at den begrundelse, den nationale domstol gav for beslutningen om at afholde retsmødet *for lukkede døre*, var uklar. Begrundelsen var, at et offentligt retsmøde ville påvirke en uspecificeret gruppe unges uddannelse negativt. Domstolen fastslog, at de nationale domstole skal angive en tilstrækkelig begrundelse for, at retsplejen skal undtages fra offentlig overvågning, som er en vigtig beskyttelse mod vilkårlighed. Det var dog ikke sket i dette tilfælde. Det offentlige retsmøde, der efterfølgende blev afholdt ved appeldomstolen, afhjalp ikke krænkelserne, da det fornødne anvendelsesområde ikke var til stede. Specifikt foretog appeldomstolen ikke en fornyet afhøring af vidnerne. Domstolen fastslog, at dette krænkede retten til en offentlig rettergang i henhold til artikel 6 i EMRK.

Der kan gives afkald på retten til en offentlig rettergang. Afkaldet skal gives frivilligt, på en utvetydig måde og må ikke være i strid med en vigtig offentlig interesse. Et eksempel er, at selv om en tiltalt ikke møder personligt i retten, er der ikke tale om en krænkelse, hvis den tiltalte er blevet informeret om dato og sted for retsmødet eller bliver forsvaret af en advokat, som har fået mandat til dette.¹⁴²

141 EMRD, *Khrabrova mod Rusland*, nr. 18498/04, 2. oktober 2012, præmis 50-53.

142 EMRD, *Håkansson og Sturesson mod Sverige*, nr. 11855/85, 21. februar 1990, præmis 66; EU-Domstolen, C-399/11, *Stefano Melloni mod Ministerio Fiscal*, 26. februar 2013, præmis 49.

2.4. Andre retsveje

Hovedpunkter

- Mekanismerne for adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse kan omfatte ikke-retlige organer, såsom nationale menneskerettighedsinstitutioner, ligestillingsorganer, databeskyttelsesmyndigheder eller ombudsmandsinstitutioner.
- Administrative ikke-retlige organer kan fremskynde adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse ved at udgøre en hurtigere måde at opnå retsmidler på eller ved at muliggøre kollektive søgsmål. De må dog ikke tilsidesætte en persons ret til søgsmålsadgang, og de skal generelt være genstand for et retsligt tilsyn.
- Procedurer for alternativ tvistbilæggelse (ATB), såsom mægling og voldgift, er alternativer til adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse via de formelle retsveje.
- Hvis loven kræver, at parterne anvender voldgift, skal voldgiftsretten overholde artikel 6 i EMRK og artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder.
- EU har fremmet anvendelsen af ATB med lovgivning som f.eks. EU's mæglingsdirektiv og en lang række forbrugerbeskyttelsesinitiativer.

2.4.1. Ikke-retlige organer

Mange retssystemer står over for en øget arbejdsbyrde, og søgsmålsadgang kan være omkostningstung. Et bredere syn på adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse omfatter ikke-retlige organer og retter.¹⁴³ Disse kan omfatte ligestillingsorganer, administrative og ikke-retlige institutioner, der behandler sager om forskelsbehandling, nationale menneskerettighedsinstitutioner (NHRI'er), ombudsmandsinstitutioner, databeskyttelsesmyndigheder, arbejdstilsyn og specialiserede domstole.¹⁴⁴ EU's medlemsstater har oprettet nogle af disse organer i medfør af specifikke EU-retsmæssige krav – f.eks. er der oprettet ligestillingsorganer for race- eller etnisk ligestilling og

143 FRA (2012), *Bringing rights to life: The fundamental rights landscape of the European Union*, Luxembourg, Publikationskontoret.

144 Se FN's Generalforsamlings (1993) *resolution A/RES/48/134* om nationale institutioner til fremme og beskyttelse af menneskerettighederne, 20. december 1993 (*Parisprincipperne*), bilag.

ligestilling mellem kønnene i henhold til direktivet om racelighed,¹⁴⁵ og der er oprettet nationale databeskyttelsesmyndigheder i henhold til databeskyttelsesdirektivet.¹⁴⁶

Kvasiretlige sager indbragt for ikke-retlige organer – ofte i form af mægling (se afsnit 2.4.2 om alternativ tvistbilæggelse) – kan give klagerne hurtigere, mindre formalistiske og billigere alternativer. De fleste ikke-retlige organer har dog ikke beføjelse til at udstede bindende afgørelser (undtagelser er f.eks. databeskyttelsesmyndigheder og visse ligestillingsorganer), og deres kompensationsbeføjelser er som regel begrænsede.

EMRD har fastslået, at et ikke-retligt organ i henhold til national lovgivning kan betragtes som en ret, hvis det tydeligt udøver retlige funktioner og giver de procedurermæssige garantier, som artikel 6 i EMRK kræver, såsom uafhængighed og upartiskhed (se afsnit 2.1.2).¹⁴⁷ Hvis det ikke er tilfældet, skal det ikke-retlige organ være genstand for tilsyn fra et retligt organ, som har fuld domstolskompetence og opfylder kravene i artikel 6.¹⁴⁸

Administrative ikke-retlige organer kan også fremskynde adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse ved at muliggøre kollektive søgsmål eller klager. Dette gør det muligt for klagerne at slå sig sammen, så mange individuelle klager, der vedrører den samme sag, kan kombineres i et enkelt søgsmål.¹⁴⁹ Dette gør det muligt for organisationer såsom ngo'er at indgive klager på vegne af enkeltpersoner.

145 Rådets direktiv 2000/43/EF af 29. juni 2000 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af alle uanset race eller etnisk oprindelse, EFT 2000 L 180 (racelighedsdirektivet).

146 Europa-Parlamentet og Rådets direktiv 95/46/EF af 24. oktober 1995 om beskyttelse af fysiske personer i forbindelse med behandling af personoplysninger og om fri udveksling af sådanne oplysninger, EFT 1995 L 281 (databeskyttelsesdirektivet).

147 EMRD, *Oleksandr Volkov mod Ukraine*, nr. 21722/11, 9. januar 2013, præmis 88-91.

148 EMRD, *Zumtobel mod Østrig*, nr. 12235/86, 21. september 1993, præmis 29-32.

149 Europa-Kommissionen (2013), *Henstilling af 11. juni 2013 om fælles principper for kollektive retsmidler i medlemsstaterne til opnåelse af pålæg, forbud eller erstatning i forbindelse med tilsidesættelse af rettigheder i henhold til EU-retten*, EUT 2013 L 201. Se også Europa-Parlamentet, Generaldirektoratet for Interne Politikker (2011), *Overview of existing collective redress schemes in EU Member States*, Bruxelles, juli 2011.

Lovende praksis

Forbedret adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse i sager, der vedrører forskelsbehandling

I Italien har det ligestillingsorgan, der beskæftiger sig med forskelsbehandling på grund af race eller etnisk oprindelse – UNAR, det nationale kontor til bekæmpelse af racediskrimination – etableret kontorer, der bekæmper forskelsbehandling, og knudepunkter flere steder i samarbejde med de lokale myndigheder og ngo'er. Desuden findes der ligestillingsrådgivere, som tager sig af forskelsbehandling på grund af køn, på nationalt og regionalt niveau. De har til opgave at tage imod klager, yde rådgivning og tilbyde mæglingstjenester. De samarbejder med tilsynsførende, som har undersøgelsesbeføjelser og kan fastslå kendsgerningerne i sager om forskelsbehandling. De har også søgsmålskompetence i sager med kollektiv indvirkning, hvor der ikke kan identificeres nogen individuelle ofre.

Kilde: FRA (2012), *Access to justice in cases of discrimination in the EU – Steps to further equality*, s. 28.

2.4.2. Alternativ tvistbilæggelse

Alternativ tvistbilæggelse (ATB) drejer sig om tvistbilægelsesprocedurer – såsom mægling og voldgift – der tilbyder udenretslige løsninger af tvister.¹⁵⁰ ATB-procedurerne kan forbedre retsvæsenets effektivitet ved at mindske domstolenes arbejdsbyrde og ved at give personer mulighed for at løse tvister på en omkostningseffektiv måde.¹⁵¹ Foruden de lavere omkostninger kan de også komme personerne til gavn ved at reducere retssagernes varighed og den stress, der er forbundet med dem. Baggrunden for og anvendelsen af ATB i Europa er forskellig. Nogle af de ikke-retlige organer, der er nævnt i afsnit 2.4.1, benytter sig hyppigt af ATB-procedurer.

150 Se f.eks. Europa-Kommissionen (2011), *høringsdokument om anvendelsen af alternativ tvistbilæggelse til bilæggelse af tvister vedrørende handelstransaktioner og handelspraksis i Den Europæiske Union*, punkt 6.

151 Europarådet, CEPEJ (2014), *rapport om "European judicial systems – Edition 2014 (2012 data): efficiency and quality of justice"*, kapitel 6, nævnt i EMRD, *Momčilović mod Kroatien*, nr. 11239/11, 26. marts 2015, præmis 33.

Lovende praksis

Anvendelse af mægling i familiesager

De fleste lande betragter det som en fordel at løse tvister, der vedrører familieanliggender, gennem mægling i stedet for en retssag. I Kroatien er det obligatorisk for forældre, der ligger i skilsmisse- og forældremyndighedsstridigheder, at forsøge mægling. Psykologer fra socialkontorer står for mæglingen.

Mægling er undertiden kombineret med andre funktioner. F.eks. er der i Estland en børnespecialist, som hjælper forældrene med mægling i de første stadier af en retssag. I Tyskland yder juridiske børnekonsulenter bistand til forældrene ved mæglingen.

Kilde: FRA (2015), Child-friendly justice – Perspectives and experiences of professionals on children's participation in civil and criminal judicial proceedings in 10 EU Member States, s. 47.

I **Europarådet** er mægling i forbindelse med civile sager blevet defineret som en tvistbilæggelsesprocedure, hvor parterne forhandler for at nå frem til en aftale med bistand fra en mægler.¹⁵² I forbindelse med straffesager er mægling blevet defineret som en procedure, hvor en upartisk mægler – med begge parter samtykke – hjælper den forurettede part og gerningsmanden med at deltage aktivt i at løse de problemer, der er opstået som følge af en forbrydelse.¹⁵³ Voldgift involverer som minimum en person, der i henhold til en voldgiftsaftale skal træffe en juridisk bindende afgørelse i en tvist, som aftalens parter har forelagt ham eller hende.¹⁵⁴ Det skal bemærkes, at manglende fuld-

152 Europarådets Ministerudvalg (2002), *Recommendation Rec(2002)10 to member states on mediation in civil matters*, 18. september 2002, princip 1. Se også Europarådets Ministerudvalg (1998), *Recommendation Rec(98)1 on family mediation*, 21. januar 1998; Europarådets Ministerudvalg (2001), *Recommendation Rec(2001)9 to member states on alternatives to litigation between administrative authorities and private parties*, 5. september 2001; Europarådet, CEPEJ (2007), *Analysis on assessment of the impact of Council of Europe recommendations concerning mediation*; Europarådet, CEPEJ (2007), *Guidelines for a better implementation of the existing recommendation on alternatives to litigation between administrative authorities and private parties*.

153 Europarådets Ministerudvalg (1999), *Recommendation Rec(99)19 to member states concerning mediation in penal matters*, 15. september 1999.

154 Europarådet, *tillægsprotokol til strafferetskonventionen om korruption*, CETS nr. 191, 2003, art. 1. Den er ikke ratificeret i stor udstrækning. Se også FN, De Forenede Nationers Kommission for International Handelsret (UNCITRAL) (1985), *UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration*, 11. december 1985 (som ændret i 2006).

byrdelse af en endelig voldgiftsafgørelse kan udgøre en krænkelse af artikel 6, stk. 1, i EMRK.¹⁵⁵

Eksempel: I sagen *Suda mod Den Tjekkiske Republik*¹⁵⁶ var klageren minoritetsaktionær i et aktieselskab (C.). I november 2003 blev der på selskabets generalforsamling truffet en flertalsbeslutning om, at C. skulle lukkes uden likvidation, og at aktiverne skulle overtages af hovedaktionæren (E.). Indløsningsværdien af minoritetsaktionærernes aktier, herunder klagerens, blev fastlagt ved kontrakt. En voldgiftsklausul i kontrakten foreskrev, at enhver revurdering af indløsningsværdien skulle være genstand for voldgift og ikke en almindelig retssag, og aftalen om at anvende voldgift blev indgået mellem C. og E. Klageren lagde sag an ved de nationale domstole flere gange og forsøgte at få indløsningsværdien revurderet og ugyldiggjort, men uden held.

EMRD var af den opfattelse, at tvistbilæggelsesordningen ikke i sig selv var tilstrækkeligt utvetydig til at udgøre et afkald på retten til at indbringe sagen for en domstol, og hvis parterne var tvunget til at anvende voldgift, skulle domstolen være i overensstemmelse med artikel 6. EMRD fandt, at der var tale om en krænkelse af artikel 6, stk. 1, eftersom voldgiftsproceduren ikke opfyldte to fundamentale krav: i) Voldgiftsklausulen gav beslutningsbeføjelser til voldgiftsmænd på et aktieselskabs liste og var ikke en voldgiftsret, der var oprettet ved lov, og ii) voldgiftsproceduren tog ikke højde for et offentligt retsmøde, og klageren havde på ingen måde givet afkald på denne ret.

I **EU-retten** er mægling beskrevet som en struktureret proces, hvor parterne i en tvist selv forsøger på frivillig basis at nå frem til en aftale om bilæggelse af deres tvist med bistand fra en mægler.¹⁵⁷ EU har vedtaget flere instrumenter for at fremme ATB. F.eks. støtter EU's mæglingsdirektiv brugen af mægling i

155 EMRD, *Regent Company mod Ukraine*, nr. 773/03, 3. april 2008, præmis 60.

156 EMRD, *Suda mod Den Tjekkiske Republik*, nr. 1643/06, 28. oktober 2010.

157 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2008/52/EF af 21. maj 2008 om visse aspekter af mægling på det civil- og handelsretlige område (mæglingsdirektivet), EUT 2008 L 136, art. 3. Det gælder ikke for Danmark.

grænseoverskridende tvister i visse civil- og handelsretlige sager.¹⁵⁸ Direktivet gælder ikke for spørgsmål vedrørende skat, told eller administrative anliggender eller for tvister, der vedrører statens ansvar. Det gælder heller ikke for den del af det familieretlige og arbejdsretlige område, hvor parterne ikke frit kan træffe beslutning om rettigheder og forpligtelser i henhold til den lov, der skal anvendes, f.eks. spørgsmål om status. Direktivet tvinger ikke parterne til at anvende mægling: Det har til formål at lette adgangen til ATB og fremme en mindelig løsning på tvister ved hjælp af mægling.¹⁵⁹ Direktivet har ligeledes til formål at sikre et afbalanceret forhold mellem mægling og retssag, og det fastslår, at parterne i en tvist ikke må hindres i at udøve deres ret til at få adgang til retssystemet.¹⁶⁰

EU har også lovgivet om ATB på forbrugerbeskyttelsesområdet.¹⁶¹ Et direktiv og en forordning om ATB i forbindelse med tvister på forbrugerområdet kræver, at medlemsstaterne fremmer og opretter systemer, der gør det muligt at håndtere forbrugertvister effektivt og hurtigt.¹⁶² Direktivet har til formål at sikre, at der udpeges myndigheder på nationalt plan, som fører og overvåger en liste over ATB-udbydere, der opfylder direktivets krav. Disse ATB-udbydere skal holde deres websteder ajour og tilbyde tjenester, som er gratis eller forbundet med et symbolsk gebyr. Medlemsstaterne skulle gennemføre direktivet senest i juli 2015.

158 *Ibid.* I henhold til artikel 2, stk. 1, forstås ved en grænseoverskridende tvist en tvist, hvor mindst en af parterne har bopæl eller sædvanligt opholdssted i en anden medlemsstat end den anden part på det tidspunkt, hvor: i) parterne beslutter at anvende mægling, efter at tvisten er opstået; ii) mæglingen pålægges af en ret, eller parterne opfordres hertil af en ret; eller iii) der opstår en forpligtelse til at benytte mægling i henhold til national lovgivning.

159 *Ibid.*, art. 1. For yderligere oplysninger om direktivets indvirkning henvises til Europa-Parlamentet (2014), *'Rebooting' the Mediation Directive: assessing the limited impact of its implementation and proposing measures to increase the number of mediations in the EU*, Bruxelles, Den Europæiske Union.

160 *Ibid.*, art. 5, stk. 2.

161 I artikel 38 i EU's charter om grundlæggende rettigheder fastslås det, at "der sikres et højt forbrugerbeskyttelsesniveau i Unionens politikker".

162 Se Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2013/11/EU af 21. maj 2013 om alternativ tvistbilæggelse i forbindelse med tvister på forbrugerområdet og om ændring af forordning (EF) nr. 2006/2004 og direktiv 2009/22/EF, EUT L 165 (direktiv om ATB på forbrugerområdet) og Europa-Parlamentets og Rådets forordning (EU) nr. 524/2013 af 21. maj 2013 om onlinetvistbilæggelse i forbindelse med tvister på forbrugerområdet og om ændring af forordning (EF) nr. 2006/2004 og direktiv 2009/22/EF, EUT L 165 (forordning om OTB på forbrugerområdet).

I henhold til forordningen skal der oprettes en interaktiv onlineportal (OTB-plattformen) med henblik på udenretslig løsning af aftaleretlige tvister, f.eks. ved hjælp af e-mægling. Forordningen gælder for forbrugere og erhvervsdrivende i nationale og grænseoverskridende tvister og for visse tvister, som de erhvervsdrivende indleder mod forbrugerne. Når EU's forbrugere indgiver deres tvister online, forbindes de med nationale ATB-udbydere, som hjælper med at løse dem.¹⁶³ Medlemsstaterne skal foreslå et kontaktpunkt for onlinetvistbilæggelse (OTB), som hjælper med de tvister, der er indgivet via OTB-plattformen. Erhvervsdrivende, som driver onlinehandel, skal informere forbrugerne om ATB-muligheden og medtage et link til OTB-plattformen på deres websted. Mekanismen vil træde i kraft i januar 2016. Yderligere e-justice-initiativer er omhandlet i [afsnit 8.5](#).

Mæglings voksende popularitet som en potentielt omkostningseffektiv og tidsbesparende mekanisme har fået nogle stater til at indføre obligatoriske mekanismer. Sagen nedenfor viser, hvordan EU-Domstolen har sikret, at disse obligatoriske mekanismer overholder princippet om effektiv retsbeskyttelse.

Eksempel: I sagen *Rosalba Alassini mod Telecom Italia SpA*¹⁶⁴ tog EU-Domstolen fire forenede anmodninger om præjudiciel afgørelse i betragtning fra Ischias fredsdommer (Giudice di pace di Ischia), som vedrørte bestemmelserne om, at et udenretsligt tvistbilæggelsesforsøg er obligatorisk for visse tvister, inden sagen kan indbringes for de nationale domstole. Bestemmelserne blev vedtaget i forbindelse med gennemførelsen af direktiv 2002/22/EF om forsyningspligt og brugerrettigheder i forbindelse med elektroniske kommunikationsnet og -tjenester. Fredsdommeren forelagde EU-Domstolen spørgsmålet om, hvorvidt princippet om effektiv domstolsbeskyttelse er til hinder for obligatorisk mægling.

EU-Domstolen fastslog, at princippet om effektiv domstolsbeskyttelse ikke er til hinder for obligatorisk mægling, når blot visse betingelser er opfyldt: i) proceduren må ikke resultere i en bindende afgørelse; ii) den må ikke medføre en væsentlig forsinkelse for at indbringe sagen for en domstol; iii) forældelsen af rettighederne skal suspenderes i den periode,

¹⁶³ Se forordning om OTB på forbrugerområdet.

¹⁶⁴ EU-Domstolen, forenede sager C-317/08 – C-320/08, *Rosalba Alassini mod Telecom Italia SpA, Filomena Califano mod Wind SpA, Lucia Anna Giorgia Iacono mod Telecom Italia SpA og Multiservice Srl mod Telecom Italia SpA*, 18. marts 2010, præmis 67.

mæglingens procedure varer; iv) den må ikke være forbundet med udgifter (eller kun med meget lave udgifter) for parterne; v) elektronisk adgang må ikke være den eneste adgang til mæglingens procedure; og vi) det skal være muligt at træffe foreløbige forholdsregler i undtagelsestilfælde.

Der er ligeledes taget højde for ATB-mekanismer i straffelovgivningen. En henstilling fra Europarådet indeholder vejledning om brugen af mægling i straffesager.¹⁶⁵ Før der indgås en aftale om mægling, skal parterne informeres fuldt ud om deres rettigheder, mæglingens karakter og de mulige konsekvenser af deres beslutning.¹⁶⁶ Hverken offeret eller gerningsmanden må overtales til at acceptere mægling ved hjælp af urimelige midler¹⁶⁷ – f.eks. ved hjælp af tvang fra anklagerens side, eller fordi der mangler juridisk rådgivning. Mægling er dog ikke altid velegnet i straffesager. F.eks. forbyder Europarådets konvention til forebyggelse og bekæmpelse af vold mod kvinder og vold i hjemmet en obligatorisk alternativ konfliktløsning, herunder mægling og forlig, på dette område.¹⁶⁸

I **EU-retten** fastlægger direktivet om ofres rettigheder ofrenes ret til beskyttelse i forbindelse med genoprettende retfærdighed.¹⁶⁹ De rettigheder, som ofre for forbrydelser har, er beskrevet yderligere i [afsnit 8.2](#).

165 Europarådets Ministerudvalg (1999), *Recommendation Rec(99)19 to member states concerning mediation in penal matters*, 15. september 1999.

166 *Ibid.*, punkt 10.

167 *Ibid.*, punkt 11.

168 Europarådet, *konvention til forebyggelse og bekæmpelse af vold mod kvinder og vold i hjemmet* (Istanbulkonventionen), CETS nr. 210, 2011.

169 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2012/29/EU af 25. oktober 2012 om minimumsstandarder for ofre for kriminalitet med hensyn til rettigheder, støtte og beskyttelse og om erstatning af Rådets rammeafgørelse 2001/220/RIA, EUT 2012 L 315, art. 12. Se EU-Domstolen, forenede sager C-483/09 og C-1/10, *Straffesager mod Magatte Gueye og Valentin Salmerón Sánchez*, 15. september 2011, præmis 74, og EU-Domstolen, C-205/09, *Straffesager mod Emil Eredics og Mária Vassné Sápi*, 21. oktober 2010, præmis 40. Se også FN's Afdeling for Fremme af Kvinder (DAW) (2009), *Handbook for Legislation on Violence against Women*, New York, De Forenede Nationer.

3

Retshjælp

EU	Dækkede emner	Europarådet
Retshjælp i andre sager end straffesager		
Chartret om grundlæggende rettigheder, artikel 47 (adgang til effektive retsmidler) EU-Domstolen, C-279/09, <i>DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH mod Bundesrepublik Deutschland</i> , 2010 Direktivet om retshjælp (2002/8/EF) Forordning nr. 604/2013, artikel 27, stk. 5 og 6	Anvendelsesområde	EMRK, artikel 6, stk. 1 EMRD, <i>Airey mod Irland</i> , nr. 6289/73, 1979 Den europæiske overenskomst om formidling af ansøgninger om retshjælp, CETS nr. 92, 1977
	Økonomisk og indholdsmæssig prøvelse	EMRD, <i>McVicar mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 46311/99, 2002
Retshjælp i straffesager		
Chartret om grundlæggende rettigheder, artikel 48, stk. 2 (uskyldsformodning og retten til et forsvar)	Anvendelsesområde	EMRK, artikel 6, stk. 3, litra c)
	Økonomisk prøvelse	EMRD, <i>Tsonyo Tsonnev mod Bulgarien (nr. 2)</i> , nr. 2376/03, 2010 EMRD, <i>Twalib mod Grækenland</i> , nr. 24294/94, 1998
	Retlig interesse	EMRD, <i>Zdravko Stanev mod Bulgarien</i> , nr. 32238/04, 2012

Adgang til retshjælp er en vigtig del af retten til en retfærdig rettergang i henhold til artikel 6 i EMRK og artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder. Retten til retshjælp sikrer en effektiv adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse for dem, der har utilstrækkelige finansielle midler til at dække omkostningerne ved en retssag, såsom retsafgifter eller udgifter til advokatrepræsentation (retten til at blive rådgivet, repræsenteret og forsvaret er omhandlet i [kapitel 4](#)).

I Europarådets og EU's lovgivning behøver retshjælp ikke at antage en bestemt form. Staterne kan frit bestemme, hvordan de opfylder deres juridiske forpligtelser. Som et resultat heraf kan systemerne for retshjælp ofte være meget forskellige.¹⁷⁰ F.eks. kan retshjælp omfatte fri repræsentation eller advokatbistand og/eller dispensation fra at betale sagsomkostningerne, herunder retsafgifterne.¹⁷¹ Disse ordninger kan eksistere side om side med andre supplerende støtteordninger, såsom *pro bono*-forsvar, centre for juridisk rådgivning eller retshjælpsforsikringer – disse kan være statsfinansierede, tilrettelagt af den private sektor eller administreret af ngo'er.¹⁷² I dette kapitel behandles retshjælp i andre sager end straffesager ([afsnit 3.1](#)), og i straffesager ([afsnit 3.2](#)) separat, da de gældende rettigheder varierer.

3.1. Retshjælp i andre sager end straffesager

Hovedpunkter

- Artikel 6, stk. 1, i EMRK og artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder sikrer retten til juridisk bistand i civile sager. Dette gør det muligt for alle at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse uanset deres finansielle midler.
- Retshjælp er generelt genstand for en økonomisk og indholdsmæssig prøvelse. Staterne kan beslutte, om det er i retfærdighedens interesse at yde retshjælp, idet der tages højde for: sagens vigtighed for personen, sagens kompleksitet og personens evne til at repræsentere sig selv.
- I Europarådets og EU's lovgivning er det principielt ikke umuligt at bevilge retshjælp til juridiske personer (f.eks. virksomheder), men det skal vurderes i lyset af de relevante nationale bestemmelser og den pågældende juridiske persons situation.

170 EMRD, *Airey mod Irland*, nr. 6289/73, 9. oktober 1979, præmis 26.

171 EU-Domstolen, C-279/09, *DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH mod Bundesrepublik Deutschland*, 22. december 2010, præmis 48.

172 FRA (2011), *Access to justice in Europe: an overview of challenges and opportunities*, s. 47.

3.1.1. Anvendelsesområde

I **Europarådets og EU's lovgivning** skal retten til søgsmålsadgang (der følger af retten til en retfærdig rettergang) være gældende for alle personer uanset deres finansielle midler. Det indebærer, at staterne træffer foranstaltninger for at sikre en lige søgsmålsadgang, f.eks. ved at indføre passende systemer for retshjælp.¹⁷³ Retshjælp kan også lette retsplejen, eftersom ikke-repræsenterede parter i en tvist ofte ikke er klar over procedurereglerne og kræver betydelig assistance fra domstolene, hvilket kan medføre forsinkelser.

Lovende praksis

Retshjælp til sårbare grupper

For at sikre adgangen til retshjælp for romaer i Ungarn har det ungarske justits- og retshåndhævelsesministerium oprettet en netværkstjeneste for forskelsbehandling af romaer (*Roma Anti-diskriminációs Ügyfélszolgálati Hálózat*), der har været aktiv siden 2001. De advokater, som deltager i netværket, yder gratis retshjælp (juridisk rådgivning, udarbejdelse af retsdokumenter, sagsanlæg og repræsentation af klienter i retten) i sager, hvor deres klienters rettigheder er blevet krænket som følge af deres romaoprindelse. Ministeriet dækker de finansielle udgifter, der er forbundet med netværkets drift (advokatudgifter) og omkostningerne i forbindelse med sagsanlæg.

Kilde: FRA (2011), Access to justice in Europe: an overview of challenges and opportunities, s. 50.

Det er muligt for en person at få effektiv søgsmålsadgang ved fremstillingen for en landsret, hvis den vejledning, som procedurereglerne og rettens anvisninger giver, sammen med en vis juridisk rådgivning og bistand, er tilstrækkelig til at give dem en reel mulighed for at fremlægge deres sag.¹⁷⁴ Det, der er nødvendigt for at sikre en effektiv søgsmålsadgang, afhænger af omstændighederne i den specifikke sag (se også **afsnit 4.3** om retten til at repræsentere sig selv).

I **Europarådets lovgivning** er der ikke pligt til at yde retshjælp i alle sager, der omfatter borgerlige rettigheder og forpligtelser¹⁷⁵ (se **afsnit 2.1** for en definition

¹⁷³ Europarådets Ministerudvalg (1978), *Resolution 78(8) on legal aid and advice*, 2. marts 1978.

¹⁷⁴ EMRD, *A. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 35373/97, 17. december 2002, præmis 97.

¹⁷⁵ EMRD, *Del Sol mod Frankrig*, nr. 46800/99, 26. februar 2002, præmis 20.

af denne term). Manglende advokatbistand til en klager kan være i strid med artikel 6 i EMRK, når en sådan bistand er nødvendig for en effektiv søgsmål-sadgang, enten fordi advokatrepræsentation er obligatorisk (sådan som det er tilfældet i forskellige typer tvister), eller fordi den procedure, der anvendes i en sag, er særligt kompleks.¹⁷⁶ I retssystemerne kan der fastlægges udvælgelsesprocedurer for, hvornår der kan bevilges retshjælp i civile sager, men disse fungerer muligvis ikke på en vilkårlig eller uforholdsmæssig måde, eller de kan være i strid med kernen i retten til søgsmålsadgang. F.eks. kan det, hvis der gives afslag på retshjælp med den begrundelse, at klagen ikke lod til at være velfunderet på søgsmålstidspunktet, under nogle omstændigheder gå ud over selve kernen i en klagers ret til søgsmålsadgang.¹⁷⁷

Eksempel: I sagen *Airey mod Irland*¹⁷⁸ søgte klageren om separation fra sin ægtefælle, men hun var ikke i stand til at opnå en retskendelse, da hun ikke havde råd til en advokat uden retshjælp.

EMRD bekræftede, at selv om der i artikel 6, stk. 1, i EMRK ikke er taget udtrykkeligt højde for retshjælp i civile sager, kan staterne være tvunget til at sørge for dette, hvis juridisk bistand er en forudsætning for at sikre en effektiv søgsmålsadgang. Dette gælder ikke for alle sager, der vedrører borgerlige rettigheder og forpligtelser. Meget afhænger af de særlige omstændigheder ved den enkelte sag. I det foreliggende tilfælde var de relevante faktorer, der talte for at bevilge retshjælp, som følger: procedurens og de juridiske spørgsmåls kompleksitet, nødvendigheden af at fastslå kendsgerningerne ved hjælp af sagkyndige udtalelser og afhøring af vidner samt det faktum, at der var tale om en ægteskabelig tvist, hvor der var følelser indblandet. Domstolen fastslog, at der forelå en krænkelse af artikel 6 i EMRK.

I Europarådets lovgivning er det principielt ikke umuligt at bevilge retshjælp til juridiske personer (f.eks. virksomheder), men det skal vurderes i lyset af de relevante nationale bestemmelser og den pågældende virksomheds situation. EMRD har udtalt, at der mangler "konsensus eller blot en konsolideret

176 EMRD, *P., C. og S. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 56547/00, 16. juli 2002, præmis 88-91.

177 EMRD, *Aerts mod Belgien*, nr. 25357/94, 30. juli 1998. Som følge af denne afgørelse ændrede Belgien lovgivningen for at begrænse afslag til åbenlyst grundløse ansøgninger.

178 EMRD, *Airey mod Irland*, nr. 6289/73, 9. oktober 1979, præmis 26.

tendens” blandt staterne med hensyn til dette spørgsmål.¹⁷⁹ En ordning med retshjælp, der udelukkende er tilgængelig for juridiske personer, som ikke er profitskabende, krænker ikke retten til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse, hvis der er en objektiv og rimelig begrundelse for begrænsningen (f.eks. at profitskabende virksomheder kan trække deres sagsomkostninger fra i skat).¹⁸⁰

I Europarådets lovgivning gør den europæiske overenskomst om formidling af ansøgninger om retshjælp det desuden muligt for personer, der har sædvanligt opholdssted i en af de kontraherende stater, at søge om retshjælp i civile, handelsretlige eller administrative sager i en anden af overenskomstens kontraherende stater.¹⁸¹

I EU's lovgivning er der i artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder taget højde for retten til retshjælp til dem, der ikke har tilstrækkelige midler, hvis en sådan hjælp er nødvendig for at sikre effektiv adgang til domstolsprøvelse. Artikel 47 gælder for sager, der vedrører alle rettigheder og friheder som sikret af EU-retten. I forklaringerne til chartret bekræftes det, at der skal ydes retshjælp, "hvis en manglende hjælp ville udhule garantien for effektive retsmidler".¹⁸² I forklaringerne til artikel 52, stk. 3, i EU's charter om grundlæggende rettigheder bekræftes det også, at artikel 47 svarer til artikel 6 i EMRK. Denne udtrykkelige forbindelse betyder, at sager, der er nævnt i Europarådets lovgivning, ligeledes er relevante for EU-retten (se **kapitel 1**).¹⁸³

De nationale domstole skal afgøre, hvorvidt særlige betingelser for bevilling af retshjælp udgør en urimelig begrænsning af retten til søgsmålsadgang.¹⁸⁴ Begrænsningerne må ikke udgøre et "uforholdsmæssigt og uantageligt indgreb" i selve retten (se også **kapitel 6** om legitime begrænsninger).¹⁸⁵

179 EMRD, *Granos Organicos Nacionales S.A. mod Tyskland*, nr. 19508/07, 22. marts 2012, præmis 47 og 53.

180 EMRD, *VP Diffusion Sarl mod Frankrig*, nr. 14565/04, 26. august 2008.

181 Europarådet, *den europæiske overenskomst om formidling af ansøgninger om retshjælp*, CETS nr. 92, 1977.

182 **Forklaringer** til EU's charter om grundlæggende rettigheder, EUT 2007 C303/17.

183 EU's charter om grundlæggende rettigheder, art. 52, stk. 3. Se også EU-Domstolen, C-619/10, *Trade Agency Ltd mod Seramico Investments Ltd*, 6. september 2012, præmis 52.

184 EU-Domstolen, C-156/12, *GREP GmbH mod Freitstaat Bayern*, 13. juni 2012.

185 Hvad angår begrænsning af retten til at blive hørt, henvises der til EU-Domstolen, C-418/11, *Texdata Software GmbH*, 26. september 2013, præmis 84. Se også EU's charter om grundlæggende rettigheder, art. 52, stk. 1.

Eksempel: I sagen *DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH mod Bundesrepublik Deutschland*¹⁸⁶ ønskede DEB, et energiselskab, at anlægge sag mod den tyske stat for den forsinkede gennemførelse af to direktiver, hvilket ifølge DEB havde ført til økonomiske tab.¹⁸⁷ DEB hævdede, at selskabet på grund af disse tab ikke havde de nødvendige midler til at betale retsafgifter eller den advokat, der var påkrævet i henhold til den gældende lov om civil retspleje. Sagens parter skulle sørge for advokatrepræsentation, men der ville kun blive meddelt retshjælp under "særlige omstændigheder". Den tyske domstol henviste spørgsmålet til EU-Domstolen.

EU-Domstolen tog EMRD's retspraksis i betragtning. Den bemærkede, at det principielt ikke var umuligt at bevilge retshjælp til juridiske personer, men at det skulle vurderes i lyset af de gældende bestemmelser og virksomhedens situation. Ved vurderingen af ansøgninger om retshjælp skal de nationale domstole tage højde for følgende: i) tvistens genstand; ii) om klageren har rimelig udsigt til at få medhold; iii) sagens betydning for klageren; iv) det gældende retsgrundlags og procedures kompleksitet; v) klagerens mulighed for effektivt at forsvare sin sag; og vi) hvorvidt sagsomkostningerne eventuelt udgør en uoverstigelig hindring for adgangen til domstolsprøvelse. Specifikt med hensyn til juridiske personer kan domstolene tage følgende i betragtning: i) den pågældende juridiske persons selskabsform, og hvorvidt den er profitskabende eller ikke profitskabende; ii) selskabsdeltageres eller kapitalejernes økonomiske styrke; og iii) disse selskabsdeltageres eller kapitalejeres mulighed for at fremskaffe de beløb, der er nødvendige for at anlægge et søgsmål. I henhold til princippet om effektiv retsbeskyttelse, som er stadfæstet i artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder, er det ikke umuligt for juridiske personer at opnå retshjælp.

186 EU-Domstolen, *DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH mod Bundesrepublik Deutschland*, 22. december 2010, præmis 52-54 og 62.

187 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 98/30/EF af 22. juni 1998 om fælles regler for det indre marked for naturgas, EFT 1998 L 204, og Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2003/55/EF af 26. juni 2003 om fælles regler for det indre marked for naturgas og om ophævelse af direktiv 98/30/EF, EUT 2003 L 176.

I EU-retten er der specifik sekundær ret, som sætter standarder for retshjælp i grænseoverskridende civile sager.¹⁸⁸ F.eks. fastslår direktivet om retshjælp princippet om, at alle, der ikke har tilstrækkelige midler til at forsvare deres rettigheder foran en domstol, har ret til passende retshjælp.¹⁸⁹ Det angives i direktivet, hvilke tjenester der skal ydes, for at retshjælp anses for passende. Det gælder f.eks. adgang til rådgivning forud for en retssag, juridisk bistand og repræsentation i retten samt fritagelse for – eller hjælp til at betale – sagsomkostninger, herunder omkostninger, der er forbundet med sagens grænseoverskridende karakter. EU-retten indeholder ligeledes specifikke bestemmelser om juridisk bistand og retshjælp i forbindelse med asyl.¹⁹⁰ I henhold til princippet om effektiv retsbeskyttelse skal medlemsstaterne sikre, at målsætningerne i disse EU-instrumenter er opfyldt.

3.1.2. Økonomisk og indholdsmæssig prøvelse

Hvad angår økonomisk prøvelse, har EMRD stadfæstet, at der ikke foreligger en krænkelse af artikel 6, stk. 1, hvis en klager falder uden for ordningen med retshjælp, fordi hans eller hendes indkomst er for høj i forhold til det økonomiske kriterium, eftersom det ikke rammer retighedens kerne.¹⁹¹

188 Se også Kommissionens afgørelse 2005/630/EF af 26. august 2005 om udarbejdelse af en formular til fremsendelse af ansøgninger om retshjælp i medfør af Rådets direktiv 2003/8/EF, EUT 2005 L 225, og Kommissionens beslutning 2004/844/EF af 9. november 2004 om udarbejdelse af en formular til brug ved udfærdigelse af ansøgninger om retshjælp efter Rådets direktiv 2003/8/EF om forbedret adgang til domstolene i grænseoverskridende tvister gennem fastsættelse af fælles mindsteregler for retshjælp i forbindelse med tvister af denne art (meddelt under nummer K(2004) 4285), EUT 2004 L 365.

189 Rådets direktiv 2002/8/EF af 27. januar 2003 om forbedret adgang til domstolene i grænseoverskridende tvister gennem fastsættelse af fælles mindsteregler for retshjælp i forbindelse med tvister af denne art, EFT 2003 L 026.

190 Rådets direktiv 2005/85/EF af 1. december 2005 om minimumsstandarder for procedurer for tildeling og fratagelse af flygtningestatus i medlemsstaterne, EUT 2005 L 326 (direktivet om asylprocedurer), artikel 10 og 15; Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2013/32/EU af 26. juni 2013 om fælles procedurer for tildeling og fratagelse af international beskyttelse, EUT 2013 L 180 (omarbejdning af proceduredirektivet), artikel 8, 12, 20 og 21; og Europa-Parlamentets og Rådets forordning (EU) nr. 604/2013 af 26. juni 2013 om fastsættelse af kriterier og procedurer til afgørelse af, hvilken medlemsstat der er ansvarlig for behandlingen af en ansøgning om international beskyttelse, der er indgivet af en tredjelandstatsborger eller en statsløs i en af medlemsstaterne (omarbejdning), EUT 2013 L 180/31, art. 27, stk. 5 og 6. Se også FRA (2014), *Håndbog om europæisk lovgivning vedrørende asyl, grænser og indvandring*, Luxembourg, Publikationskontoret, s. 113-114.

191 EMRD, *Glaser mod Det Forenede Kongerige*, nr. 32346/96, 19. september 2000, præmis 99. Se også EMRD, *Santambrogio mod Italien*, nr. 61945/00, 21. september 2004, præmis 58 (klagerens familie betalte for repræsentation).

Staterne er ikke tvunget til at bruge offentlige midler på at sikre fuldstændig processuel ligestilling mellem den assisterede person og modparten, så længe den enkelte part får "rimelig mulighed for at fremlægge sin sag under betingelser, der ikke stiller ham i en situation, der er til hans ugunst i forhold til modparten".¹⁹²

Et afslag på retshjælp som følge af hovedsagen – på grund af manglende udsigt til at få medhold eller på grund af en sags useriøse eller grundløse karakter (f.eks. hvis sagen udelukkende anlægges for at skabe irritation) – kan også være legitimt.¹⁹³ For at undgå vilkårlighed skal der i retssystemet tages højde for en rimelig mekanisme til udvælgelse af de sager, som sandsynligvis kan opnå retshjælp.¹⁹⁴ Det er staternes opgave at indføre systemer, som er i overensstemmelse med EMRK.¹⁹⁵ Hvis der ikke træffes en formel afgørelse om en ansøgning om retshjælp, kan det være i strid med artikel 6, stk. 1.¹⁹⁶

I Europarådets og EU's lovgivning forholder det sig således, at spørgsmålet om, hvorvidt retfærdighedens interesse kræver, at der bevilges retshjælp til en person, afhænger af faktorer som:

- sagens vigtighed for personen
- sagens kompleksitet
- personens evne til at repræsentere sig selv.

F.eks. kan procedurernes kompleksitet eller juridiske eller faktuelle spørgsmål i en sag give anledning til, at der er behov for retshjælp. Det kan ligeledes være nødvendigt, hvis en manglende retshjælp krænker klagerens ret til søgsmål-sadgang (se [afsnit 4.1.2](#) om praktisk og effektiv juridisk bistand).¹⁹⁷ EMRD tager også lovgivningsmæssige krav til advokatrepræsentation i betragtning.¹⁹⁸

192 EMRD, *Steel og Morris mod Det Forenede Kongerige*, nr. 68416/01, 15. februar 2005, præmis 62.

193 EMRD, *Staroszczyk mod Polen*, nr. 59519/00, 22. marts 2007, præmis 129. Se også EMRD, *Steel og Morris mod Det Forenede Kongerige*, nr. 68416/01, 15. februar 2005, præmis 62.

194 EMRD, *Gnahoré mod Frankrig*, nr. 40031/98, 19. september 2000, præmis 41.

195 EMRD, *Siałkowska mod Polen*, nr. 8932/05, 22. marts 2007, præmis 107.

196 EMRD, *A.B. mod Slovakiet*, nr. 41784/98, 4. marts 2003, præmis 61-63.

197 EMRD, *Miroslaw Orzechowski mod Polen*, nr. 13526/07, 13. januar 2009, præmis 22.

198 EMRD, *Airey mod Irland*, nr. 6289/73, 9. oktober 1979, præmis 26.

De specifikke omstændigheder ved den enkelte sag er vigtige. Den vigtigste test er, om en person "ville være i stand til at fremlægge sin sag korrekt og tilfredsstillende uden advokatbistand".¹⁹⁹ I sager, som vedrører spørgsmål af særlig vigtighed for en person (såsom samvær med vedkommendes børn), kan det f.eks. være nødvendigt med retshjælp, navnlig hvis der er tale om en sårbar person (som f.eks. er psykisk syg).²⁰⁰ Retshjælp kan ligeledes være obligatorisk i komplekse sager, der kræver fortsat repræsentation ved en erfaren advokat.²⁰¹ Eksistensen af store uligheder i den juridiske bistand, der er tilgængelig for parterne (f.eks. enkeltpersoner, der anlægger sag mod multinationale koncerner), kan også være i strid med artikel 6 i EMRK.²⁰²

Eksempel: I sagen *McVicar mod Det Forenede Kongerige*²⁰³ offentliggjorde klageren en artikel, som antydede, at en kendt sportsudøver gjorde brug af præstationsfremmende midler. Sportsudøveren anlagde en ærekrænkelssag. Klageren, som ikke var repræsenteret, tabte sagen og blev dømt til at betale sagsomkostningerne. Han klagede til EMRD over, at den manglende mulighed for retshjælp krænkede hans ret til søgsmålsadgang. Han optrådte som sagsøgt, og dermed vedrørte spørgsmålet om retshjælp rettergangens retfærdighed.

EMRD fastslog, at det afhang af sagens specifikke omstændigheder, om advokatrepræsentation var påkrævet, og navnlig af, om personen var i stand til at fremlægge sin sag korrekt og tilfredsstillende uden advokatbistand. De principper, der gjaldt for sagsøgte i denne sag, var de samme som dem, der blev anvendt i *Airey mod Irland*-sagen. Ærekrænkelssagen blev anlagt ved landsretten af en relativt velstående og berømt person. Klageren skulle indkalde vidner og undersøge beviser i en retssag, der varede over to uger. På den anden side var han en veluddannet og erfaren journalist, som ville have været i stand til at fremsætte overbevisende argumenter i retten. Under disse omstændigheder fandt EMRD, at der ikke forelå en krænkelse af artikel 6, stk. 1, i EMRK.

199 EMRD, *McVicar mod Det Forenede Kongerige*, nr. 46311/99, 7. maj 2002, præmis 48.

200 EMRD, *Nenov mod Bulgarien*, nr. 33738/02, 16. juli 2009, præmis 52.

201 EMRD, *Steel og Morris mod Det Forenede Kongerige*, nr. 68416/01, 15. februar 2005, præmis 69.

202 *Ibid.*

203 EMRD, *McVicar mod Det Forenede Kongerige*, nr. 46311/99, 7. maj 2002, præmis 48-53.

Lovende praksis

Juridisk bistand online med det formål at sikre adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse

I Spanien har det spanske advokatråd haft held med at gennemføre et system, der via et enkelt onlinekontaktpunkt gør det muligt for klagere at ansøge om retshjælp til sagsomkostningerne og beskikkelsen af en advokat. Dette sparer klagerne for at samle forskellig dokumentation sammen til støtte for deres ansøgning, og det nedbringer i høj grad den tid, det tager at behandle ansøgningerne.

Kilde: Retfærdighedens vægtskål 2014, organiseret i fællesskab af Europarådet og Europa-Kommissionen.

3.2. Retshjælp i straffesager

Hovedpunkter

- Retten til juridisk bistand i straffesager er sikret i artikel 6, stk. 3, litra c), i EMRK og i artikel 48, stk. 2, i EU's charter om grundlæggende rettigheder.
- Bevilling af retshjælp er genstand for en økonomisk og indholdsmæssig prøvelse (retfærdighedens interesser).
- Enkelt personer skal påvise, at de ikke har tilstrækkelige midler. Der er ingen definition af "tilstrækkelige midler". Det er den tiltalte eller mistænkte, der bærer bevisbyrden for de manglende midler.
- "Retfærdighedens interesser" indebærer, at forbrydelsens alvor og den potentielle doms strenghed, sagens kompleksitet og sagsøgtens personlige situation skal tages i betragtning. Hvis den personlige frihed står på spil, kræver retfærdighedens interesser advokatrepræsentation.

3.2.1. Anvendelsesområde

I **Europarådets lovgivning** er der fastsat en udtrykkelig ret til retshjælp i straffesager i artikel 6, stk. 3, litra c), i EMRK. I henhold hertil har alle, der anklages for en strafferetlig forbrydelse (se [afsnit 2.1](#) med hensyn til betydningen af "anklage for en strafferetlig forbrydelse"), ret til retshjælp, hvis de ikke har

”tilstrækkelige midler” til at betale den juridiske bistand (økonomisk prøvelse), når retfærdighedens interesser” kræver det indholdsmæssig prøvelse Retten til at få adgang til advokatbistand i straffesager gælder under hele sagsforløbet, lige fra politiets afhøring til appelsagen (se [afsnit 4.2.1](#) om omfanget af retten til juridisk bistand).²⁰⁴

Artikel 6, stk. 3, litra c), i EMRK fastsætter også retten til at blive forsvaret af en advokat efter eget valg. Denne ret kan begrænses, hvis retfærdighedens interesser kræver dette (se [afsnit 4.2.3](#) om juridisk bistand efter eget valg). Det betyder, at man ikke har nogen absolut ret til at vælge sin egen beskikkede retshjælpsadvokat. En person, som anmoder om en anden retshjælpsadvokat, skal fremlægge beviser for, at advokatens præstation har været utilstrækkelig.²⁰⁵ Acceptable begrænsninger af valget af advokat kan omfatte et krav om specialiserede advokater i specielle sager.²⁰⁶

I EU-retten sikrer artikel 48, stk. 2, i EU’s charter om grundlæggende rettigheder – ud over de rettigheder, der er omhandlet i artikel 47 – respekt for retten til et forsvar for enhver, der er anklaget for en lovovertrædelse. I forklaringerne til chartret bekræftes det, at artikel 48, stk. 2, har samme betydning som artikel 6, stk. 3, i EMRK.²⁰⁷ Dermed er EMRD’s retspraksis, som er nævnt nedenfor, relevant i forbindelse med artikel 48. Hvad den sekundære EU-ret angår, har Det Europæiske Råd vedtaget, at mistænkte eller tiltalte procesuelle rettigheder i straffesager skal styrkes ved hjælp af lovgivning.²⁰⁸ Det omfatter et *forslag til direktiv om foreløbig retshjælp til mistænkte eller tiltalte, der frihedsberøves, og retshjælp i sager angående europæiske arrestordrer*.²⁰⁹ Dette vil gøre det obligatorisk for EU’s medlemsstater ufortøvet at yde foreløbig retshjælp til frihedsberøvede personer – også inden afhøringen. Den foreløbige retshjælp er gældende, indtil der kan træffes en afgørelse om berettigelsen til retshjælp. Kommissionen har også vedtaget en henstilling om

204 EMRD, *Salduz mod Tyrkiet*, nr. 36391/02, 27. november 2008.

205 EMRD, *Lagerblom mod Sverige*, nr. 26891/95, 14. januar 2003, præmis 60.

206 F.eks. EMRD, *Meftah m.fl. mod Frankrig*, nr. 32911/96, 35237/97 og 34595/97, 26. juli 2002, præmis 47.

207 *Forklaringer* til EU’s charter om grundlæggende rettigheder, EUT 2007 C303/17.

208 *Stockholmprogrammet*, EUT 2010 C 115.

209 Se Europa-Kommissionen (2013), *forslag til Europa-Parlamentets og Rådets direktiv om foreløbig retshjælp til mistænkte eller tiltalte, der frihedsberøves, og retshjælp i sager angående europæiske arrestordrer*, COM(2013)0824 final, Bruxelles.

ret til retshjælp for mistænkte eller tiltalte.²¹⁰ Den giver ikke-bindende vejledning om økonomisk og indholdsmæssig prøvelse samt om retshjælpens kvalitet og effektivitet.

3.2.2. Økonomisk prøvelse

EMRD har ikke defineret "tilstrækkelige midler". De særlige omstændigheder ved den enkelte sag vil blive taget i betragtning ved fastlæggelsen af, hvorvidt sagsøgtens økonomiske situation berettiger bevillingen af retshjælp. Det er den tiltalte eller mistænkte, der bærer bevisbyrden for de utilstrækkelige midler.²¹¹ Dette skal dog ikke kunne bevises uden for enhver tvivl.²¹² Alle beviser skal tages i betragtning, herunder beviser for ansøgerens status (f.eks. om vedkommende har været varetægtsfængslet), oplysninger fra den pågældende person og beviser, der imødegår ansøgerens udsagn.²¹³

Dette spørgsmål skal afgøres af de nationale domstole, som skal vurdere beviserne i henhold til kravene i artikel 6, stk. 1.²¹⁴

Eksempel: I sagen *Tsonyo Tsonnev mod Bulgarien (nr. 2)*²¹⁵ var klageren blevet dømt for legemsbeskadigelse og indbrud i en persons hjem. Han blev idømt 18 måneders fængsel. Klageren anmodede om at få beskikket en advokat til sin appelsag ved den øverste kassationsdomstol, men fik afslag på dette uden en specifik begrundelse. Klageren klagede over, at dette var et brud på hans ret til en retfærdig rettergang.

EMRD bemærkede, at det var svært at vurdere, hvorvidt klageren manglede tilstrækkelige midler til at betale for juridisk bistand. Domstolen var dog af den opfattelse, at der var visse tegn på, at dette var tilfældet: For det første havde klageren fået beskikket en advokat i de tidligere sager, og for det andet havde klageren udtrykkeligt hævdet, at han ikke havde råd til advokatbistand. Domstolen var af den opfattelse, at eftersom der

210 Se Europa-Kommissionen, [henstilling af 27. november 2013 om ret til retshjælp for mistænkte eller tiltalte i straffesager](#), EUT 2013 C 378.

211 EMRD, *Croissant mod Tyskland*, nr. 13611/88, 25. september 1992, præmis 37.

212 EMRD, *Pakelli mod Tyskland*, nr. 8398/78, 25. april 1983, præmis 34.

213 *Ibid.*

214 EMRD, *R. D. mod Polen*, nr. 29692/96 og 34612/97, 18. december 2001, præmis 45.

215 EMRD, *Tsonyo Tsonnev mod Bulgarien (nr. 2)*, nr. 2376/03, 14. januar 2010.

ikke var klare tegn på det modsatte, havde klageren ikke tilstrækkelige midler til at betale for advokatrepræsentation. Den konkluderede, at dette var i strid med artikel 6, stk. 1 og 3, i EMRK.

Eksempel: I sagen *Twalib mod Grækenland*²¹⁶ havde klageren været i fængsel i tre år og blev repræsenteret af en beskikket advokat under retssagen og af en humanitær organisation under appelsagen. Disse faktorer var tilsammen ”tydelige tegn på”, at han ikke havde de nødvendige økonomiske midler til at betale for advokatrepræsentation. Den omstændighed, at staten ikke havde givet ham retshjælp i hans appelsag ved kassationsdomstolen, krænkede hans rettigheder i henhold til artikel 6 i EMRK.

3.2.3. Prøvelse af retfærdighedens interesser

Ved bestemmelsen af, hvorvidt ”retfærdighedens interesser” (indholdsmæssig prøvelse) kræver bevilling af retshjælp, skal der tages hensyn til tre faktorer, nemlig:

- forbyrdelsens alvor og den potentielle doms strengthed
- sagens kompleksitet
- sagsøgtets sociale og personlige situation.²¹⁷

Alle tre faktorer skal tages i betragtning, men de skal ikke nødvendigvis være til stede alle tre – en hvilken som helst af de tre faktorer kan berettiget bevillingen af retshjælp.

Eksempel: I sagen *Zdravko Stanev mod Bulgarien*²¹⁸ var klageren arbejdsløs. Han klagede over, at han blev nægtet retshjælp i en straffesag om dokumentfalsk med krav om erstatning. Han blev dømt for forbrydelsen og fik en bøde på 250 EUR. Han blev ligeledes dømt til at betale 8 000 EUR i erstatning.

216 EMRD, *Twalib mod Grækenland*, nr. 24294/94, 9. juni 1998, præmis 51.

217 EMRD, *Quaranta mod Schweiz*, nr. 12744/87, 24. maj 1991.

218 EMRD, *Zdravko Stanev mod Bulgarien*, nr. 32238/04, 6. november 2012, præmis 40.

EMRD bemærkede, at klageren oprindeligt risikerede en fængselsdom. Selv om han ikke fik en fængselsdom, var skadeserstatningen betydelig i betragtning af hans økonomiske situation. Klageren havde en universitetsgrad, men ikke nogen juridisk uddannelse. Sagen havde ikke det højeste kompleksitetsniveau, men involverede spørgsmål vedrørende reglerne om bevisers antagelighed, procesreglerne og betydningen af fortsæt. Desuden indebar den forbrydelse, som klageren blev anklaget for, at et højtstående domstolsmedlem blev angrebet, og der blev sat spørgsmålstegn ved retsprocessens integritet i Bulgarien. En dygtig advokat ville uden tvivl have været i stand til at føre sagen mere klart og give mere effektive modsvar på anklagemyndighedens argumenter. Domstolen endte med at fastslå, at der forelå en krænkelse af artikel 6, stk. 3, litra c), i EMRK.

Den tiltalte eller mistænkte personlige omstændigheder er vigtige. Retfærdighedens interesser angiver, at fri juridisk bistand kan være påkrævet for personer, der betragtes som sårbare, såsom børn, psykisk syge og flygtninge.²¹⁹ Hvis "sagen tydeligvis har alvorlige konsekvenser for klageren", og sagen er kompleks, bør der bevilges retshjælp.²²⁰ Selv om klagerne er veluddannede personer, der forstår sagsforløbet, er det vigtige spørgsmål, om de reelt er i stand til at forsvare sig uden en advokat.²²¹ Klagerne behøver ikke at bevise, at manglende retshjælp forårsagede "reel skade" for deres forsvar. De skal blot vise, at det forekommer "sandsynligt under de særlige omstændigheder", at en advokat ville være til hjælp.²²²

Hvis en persons frihed står på spil, kræver retfærdighedens interesser i princippet advokatrepræsentation.²²³ Denne forpligtelse opstår, selv om der kun er mulighed for frihedsstraf.²²⁴

219 EMRD, *Quaranta mod Schweiz*, nr. 12744/87, 24. maj 1991, præmis 32-36.

220 EMRD, *Pham Hoang mod Frankrig*, nr. 13191/87, 25. september 1992, præmis 40-41.

221 EMRD, *Zdravko Stanev mod Bulgarien*, nr. 32238/04, 6. november 2012, præmis 40.

222 EMRD, *Artico mod Italien*, nr. 6694/74, 13. maj 1980, præmis 34-35.

223 EMRD, *Benham mod Det Forenede Kongerige*, nr. 19380/92, 10. juni 1996, præmis 61.

224 Se f.eks. EMRD, *Quaranta mod Schweiz*, nr. 12744/87, 24. maj 1991, præmis 33; EMRD, *Perks m.fl. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 25277/94, 25279/94, 25280/94, 25282/94, 25285/94, 28048/95, 28192/95 og 28456/95, 12. oktober 1999.

I straffesagers appelfase er følgende faktorer vigtige for prøvelsen af retfærdighedens interesser:

- retssagens karakter
- en ikke-repræsenteret appellants evne til at fremlægge et særligt retsargument
- strengheden af den dom, som en lavere domstol har afsagt.

Hvis der opstår væsentlige retsspørgsmål under appelsagen, er vederlagsfri juridisk bistand påkrævet.²²⁵ Når det står klart, at en appel rejser et komplekst og vigtigt spørgsmål, bør klageren opnå retshjælp i retfærdighedens interesser.²²⁶ EMRD har dog fastslået, at retfærdighedens interesser ikke kræver en automatisk bevilling af retshjælp, hver gang en dømt person, der ikke har en objektiv udsigt til at få medhold, ønsker at anke sagen efter at have haft en retfærdig rettergang i første instans i henhold til artikel 6 i EMRK.²²⁷

Endelig skal det bemærkes, at den omstændighed, at der ydes juridisk bistand, ikke betyder, at den er effektiv. F.eks. kan en beskikket advokat blive syg eller ikke gøre sin pligt.²²⁸ Staten kan ikke holdes ansvarlig for alle mangler hos en advokat, der er beskikket i forbindelse med retshjælp. En retshjælpsadvokats åbenlyse undladelse af at tilrettelægge et réelt og effektivt forsvar kan dog være i strid med artikel 6.²²⁹ Der findes yderligere information herom i [kapitel 4](#), som omhandler retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret.

225 EMRD, *Pakelli mod Tyskland*, nr. 8398/78, 25. april 1983, præmis 36-38.

226 EMRD, *Granger mod Det Forenede Kongerige*, nr. 11932/86, 28. marts 1990, præmis 47.

227 EMRD, *Monnell og Morris mod Det Forenede Kongerige*, nr. 9562/81 og 9818/82, 2. marts 1987, præmis 67.

228 EMRD, *Artico mod Italien*, nr. 6694/74, 13. maj 1980.

229 EMRD, *Czekalla mod Portugal*, nr. 38830/97, 10. oktober 2002, præmis 63-66.

4

Retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret

EU	Dækkede emner	Europarådet
Retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret i andre sager end straffesager		
Chartret om grundlæggende rettigheder, artikel 47 (adgang til effektive retsmidler) og artikel 48, stk. 2 (uskyldsformodning og retten til et forsvar)	Anvendelsesområde	EMRK, artikel 6, stk. 1, og artikel 6, stk. 3, litra b) og c)
	"Praktisk og effektiv" søgsmålsadgang	EMRD, <i>Bertuzzi mod Frankrig</i> , nr. 36378/97, 2003 EMRD, <i>Anghel mod Italien</i> , nr. 5968/09, 2013
Retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret i straffesager		
Direktiv 2013/48/EU om ret til adgang til advokatbistand i straffesager	Anvendelsesområde	EMRD, <i>Salduz mod Tyrkiet</i> , nr. 36391/02, 2008
Direktiv 2013/48/EU om ret til adgang til advokatbistand i straffesager, artikel 3, stk. 3, litra b)	Kvaliteten af juridisk bistand	EMRD, <i>Aras mod Tyrkiet (nr. 2)</i> , nr. 15065/07, 2014
	Juridisk bistand efter eget valg	EMRD, <i>Lagerblom mod Sverige</i> , nr. 26891/95, 2003

EU	Dækkede emner	Europarådet
Charter om grundlæggende rettigheder, artikel 48, stk. 2 Direktiv 2013/48/EU om ret til adgang til advokatbistand i straffesager, artikel 3, stk. 1, artikel 3, stk. 3, litra a), og artikel 4 Direktiv 2012/13/EU om ret til information under straffesager Direktiv 2010/64/EU om retten til tolke- og oversætterbistand i straffesager, artikel 2, stk. 2	Tilstrækkelig tid og lejlighed til at forberede sit forsvar	EMRK, artikel 6, stk. 3, litra b) EMRD, <i>Lanz mod Østrig</i> , nr. 24430/94, 2002
Direktiv 2013/48/EU om ret til adgang til advokatbistand, artikel 9	Afkald	EMRD, <i>Pishchalnikov mod Rusland</i> , nr. 7025/04, 2009
Retten til at repræsentere sig selv		
	Anvendelsesområde	EMRK, artikel 6, stk. 3, litra c) EMRD, <i>Galstyan mod Armenien</i> , nr. 26986/03, 2007

I dette kapitel opsummeres **Europarådets og EU's lovgivning** om retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret i andre sager end straffesager (afsnit 4.1) og i straffesager (afsnit 4.2).²³⁰ Rettens omfang tages i betragtning sammen med kravet om, at juridisk bistand skal være effektiv. Hvad angår straffesager, er også yderligere og tilknyttede rettigheder – såsom retten til juridisk bistand efter eget valg (afsnit 4.2.3) og retten til at få tilstrækkelig tid og lejlighed til at forberede sit forsvar (afsnit 4.2.4) – omhandlet i kapitlet. Kapitlet omhandler også de situationer, hvor der kan gives afkald på retten til juridisk bistand (afsnit 4.2.5), og omfanget af retten til at repræsentere sig selv (afsnit 4.3).

²³⁰ Hvad angår juridisk bistand i asyl- og tilbagesendelsesprocedurer, henvises til FRA (2014), *Håndbog om europæisk lovgivning vedrørende asyl, grænser og indvandring*, s. 113-114. Hvad angår børns ret til en advokat i straffesager og alternative (udenretslige) sager, henvises til FRA (2015), *Handbook of European law relating to the rights of the child*, Luxembourg, Publikationskontoret, s. 195-218.

4.1. Retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret i andre sager end straffesager

Hovedpunkter

- Artikel 6 i EMRK garanterer udtrykkeligt retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret i straffesager, men ikke i andre sager end straffesager. Artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder sikrer udtrykkeligt denne ret i situationer, hvor medlemsstaterne gennemfører (eller fraviger) EU-ret.
- Retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret i andre sager end straffesager er ikke en absolut ret, men kan være genstand for rimelige begrænsninger. Om advokatrepræsentation er nødvendig i andre sager end straffesager, afhænger af de specifikke omstændigheder ved den enkelte sag – navnlig af sagens karakter og klagerens baggrund, erfaring og følelsesmæssige påvirkning.

4.1.1. Anvendelsesområde

Lovende praksis

Mange forskellige former for juridisk rådgivning

Wikivorce yder gratis rådgivning og støtte til over 50 000 mennesker om året, hvilket betyder, at den hjælper i en ud af tre skilsmisser i Det Forenede Kongerige. Den er det største onlineskilsmissefællesskab i verden og har over 100 000 registrerede medlemmer. Wikivorce er en prisvindende social virksomhed, som drives af frivillige, sponsoreres af regeringen og finansieres gennem velgørenhed. Den tilbyder forskellige former for juridisk bistand, herunder et diskussionsforum, gratis vejledninger om skilsmisse, mægling, økonomi, samvær med børn og bopælsspørgsmål, en gratis gør-det-selv-skilsmisseguide, gratis ekspertrådgivning via en telefonisk hjælpetjeneste, som er åben alle ugens dage, og chatrum, hvor man kan få øjeblikkelig støtte.

Se www.wikivorce.com/divorce, som er nævnt i Smith, R. (2014), *Digital delivery of legal services to people on low incomes*, The Legal Education Foundation.

Retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret hjælper personer med at få en retfærdig rettergang og håndhæve deres rettigheder. Retten til en

retfærdig rettergang i andre sager end straffesager, omfatter retten til søgsmålsadgang (se [afsnit 2.1.1](#)). Personer kan kræve – og staten kan således blive nødt til at sørge for – advokatrepræsentation eller juridisk bistand for at sikre, at de kan få søgsmålsadgang og en retfærdig rettergang.²³¹

I Europarådets lovgivning følger disse krav, når det gælder tvister, som vedrører ”borgerlige rettigheder og forpligtelser” (defineret i [afsnit 2.1](#)), af artikel 6, stk. 1, i EMRK.²³² De kan opstå på ethvert tidspunkt under de retssager, som artikel 6 finder anvendelse på – lige fra sagsanlægget til dommens fuldbyrdelse. Selv om artikel 6 ikke sikrer en appelret, gælder den for appelsager, når sådanne eksisterer.²³³ Det betyder, at retten til juridisk bistand også kan gælde for appelsager.

I EU-retten er retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret i andre sager end straffesager specifikt sikret i artikel 47 i EU’s charter om grundlæggende rettigheder. Retten er også anerkendt som et generelt EU-retsligt princip i EU-Domstolens retspraksis.²³⁴ For yderligere oplysninger om forbindelsen mellem artikel 6 i EMRK og artikel 47 i chartret henvises til [figuren i kapitel 1](#).

I Europarådets lovgivning og i EU-retten er retten ikke en absolut ret, men kan være genstand for rimelige begrænsninger (se [kapitel 6](#)).

4.1.2. Praktisk og effektiv juridisk bistand

I Europarådets lovgivning kan artikel 6, stk. 1, tvinge staterne til at sørge for advokatbistand for at sikre en effektiv søgsmålsadgang. Dermed er juridisk bistand og retshjælp tæt forbundet i EMRD’s retspraksis.²³⁵ Spørgsmålet om, hvorvidt artikel 6 kræver, at der sørges for advokatrepræsentation i andre sager end straffesager, afhænger af de specifikke omstændigheder ved den enkelte sag.²³⁶ Domstolen vil navnlig tage højde for, om en person ville være i stand til at fremlægge sin sag korrekt og tilfredsstillende uden advo-

231 EMRD, *Airey mod Irland*, nr. 6289/73, 9. oktober 1979, præmis 26.

232 EMRD, *Ringelsen mod Østrig*, nr. 2614/65, 16. juli 1971, præmis 94.

233 EMRD, *T. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 24724/94, 16. december 1999; *V. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 24888/94, 16. december 1999.

234 EU-Domstolen, C-305/05, *Ordre des barreaux francophones et germanophone m.fl. mod Conseil des ministres*, 26. juni 2007, præmis 31.

235 EMRD, *Airey mod Irland*, nr. 6289/73, 9. oktober 1979, præmis 26.

236 EMRD, *Steel og Morris mod Det Forenede Kongerige*, nr. 68416/01, 15. februar 2005, præmis 61.

katbistand.²³⁷ Både sagens karakter og klagerens baggrund, erfaring og følelsesmæssige påvirkning er væsentlige spørgsmål, som domstolen skal tage i betragtning, når den træffer afgørelse om spørgsmål om juridisk bistand.²³⁸

Eksempel: I sagen *Bertuzzi mod Frankrig*²³⁹ fik klageren bevilget retshjælp i en erstatningssag mod en advokat. Alle de tre advokater, der fik tildelt denne sag, ønskede dog at trække sig på grund af deres forbindelser med den advokat, som klageren anlagde sag imod.

EMRD var af den opfattelse, at den domstol, som gav klageren tilladelse til at repræsentere sig selv i retssagen mod advokaten, ikke gav ham søgsmålsadgang på betingelser, som ville sikre hans effektive nydelse af sine rettigheder, hvilket var i strid med artikel 6, stk. 1, i EMRK.

Staterne skal være omhyggelige med at sikre en "réel og effektiv" nydelse af rettighederne i artikel 6.²⁴⁰

Eksempel: I sagen *Anghel mod Italien*²⁴¹ bad klageren i henhold til Haagerkonventionen om de civile retlige virkninger af internationale børnebortførelser den rumænske justitsminister om hjælp til at få sin søn, som moderen havde taget med til Italien, tilbage. Som følge heraf indledte anklageren en tilbagegivelsessag ved en italiensk domstol, der konkluderede, at barnet ikke var blevet uretmæssigt fjernet. Klageren ønskede at appellere denne kendelse, men fordi han gentagne gange fik ufuldstændig eller misvisende information om appelproceduren, nåede han ikke at gøre dette inden for den foreskrevne tidsfrist.

EMRD fandt enstemmigt, at der var tale om en overtrædelse af artikel 6. De italienske myndigheders forsinkede udlevering af relevant og korrekt vejledning kombineret med den manglende praktiske og effektive repræsentation gik ud over selve kernen i klagerens ret til søgsmålsadgang.

237 EMRD, *McVicar mod Det Forenede Kongerige*, nr. 46311/99, 7. maj 2002, præmis 48.

238 *Ibid.*, præmis 49-52.

239 EMRD, *Bertuzzi mod Frankrig*, nr. 36378/97, 13. februar 2003, præmis 31.

240 EMRD, *Staroszczyk mod Polen*, nr. 59519/00, 22. marts 2007, præmis 128.

241 EMRD, *Anghel mod Italien*, nr. 5968/09, 25. juni 2013, præmis 64.

I **EU-retten** har EU-Domstolen taget retten til at vælge en advokat i betragtning i forbindelse med direktivet om retshjælpsforsikringer uden at kommentere de grundlæggende rettigheder, og den har ikke drøftet omfanget af artikel 47 med hensyn til dette spørgsmål.²⁴² Før EU's charter om grundlæggende rettigheder blev vedtaget, fastslog EU-Domstolen dog, at retten til at lade sig bistå af en juridisk sagkyndig og retten til at bevare den fortrolige karakter af en korrespondance mellem advokat og klient er et grundlæggende led i EU's retsorden og skal respekteres allerede under den indledende undersøgelse.²⁴³ Som nævnt er EMRD's retspraksis desuden relevant for fortolkningen af artikel 47's anvendelsesområde (se **figuren** i **kapitel 1**).

4.2. Retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret i straffesager

Hovedpunkter

- Artikel 6, stk. 3, litra c), i EMRK og artikel 48, stk. 2, i EU's charter om grundlæggende rettigheder sikrer retten til juridisk bistand i straffesager.
- Artikel 6, stk. 3, litra b), i EMRK fastlægger retten til at få tilstrækkelig tid og lejlighed til at forberede sit forsvar. Dette hænger tæt sammen med artikel 6, stk. 3, litra c), eftersom tilstrækkelig tid og lejlighed er nødvendig for at kunne gøre effektiv brug af retten til juridisk bistand.
- Retten til juridisk bistand gælder for hele sagsforløbet, lige fra politiets afhøring til appellsagens afslutning. Adgang til advokatbistand er særlig vigtigt i sagsforløbets tidlige stadier.
- Retigheden kan være genstand for begrænsninger, når blot begrænsningerne ikke underminerer retighedens kerne.
- Retten til juridisk bistand kræver en effektiv repræsentation og ikke bare, at der er en advokat til stede.
- Et afkald på retten skal: i) gives på en utvetydig måde, ii) støttes af et mindstemål af garantier under hensyn til afkaldets vigtighed, iii) være frivilligt og iv) udgøre et bevidst og fornuftigt afkald på en rettighed. Det skal ligeledes godtgøres, at sagsøgte med rimelig sandsynlighed kunne forudse konsekvenserne af sine handlinger.

242 Se EU-Domstolen, C-442/12, *Jan Sneller mod DAS Nederlandse Rechtsbijstand Verzekeringsmaatschappij NV*, 7. november 2013, vedrørende direktiv 87/344/EØF af 22. juni 1987 om samordning af de ved lov eller administrativt fastsatte bestemmelser om retshjælpsforsikring, EFT 1987 L 185, art. 4, stk. 1.

243 EU-Domstolen, forenede sager C-46/87 og C-227/88, *Hoechst AG mod Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber*, 21. september 1989, præmis 15.

4.2.1. Anvendelsesområde

I **Europarådets lovgivning** er der i artikel 6, stk. 3, litra c), i EMRK taget højde for, at enhver, der er anklaget for en strafferetlig forbrydelse, har ret til at "forsvare sig personligt eller ved juridisk bistand som han selv har valgt" (en definition af "anklage for en strafferetlig forbrydelse" kan findes i [afsnit 2.1](#)). Dermed kan en person, som er anklaget for en strafferetlig forbrydelse, vælge mellem at forsvare sig selv eller lade sig repræsentere af en advokat. Retten til at repræsentere sig selv kan dog begrænses af den retlige interesse (se [afsnit 4.3](#)). Retten til juridisk bistand er også forbundet med retten til retshjælp (se [afsnit 3.2.1](#) om retshjælp i straffesager) og den ret, der er taget højde for i artikel 6, stk. 3, litra b), i EMRK, til at få tilstrækkelig tid og lejlighed til at forberede sit forsvar. Sagt på en enkel måde betyder det, at juridisk bistand ikke kan være effektiv, hvis sagsøgte ikke har tilstrækkelig tid og lejlighed til at få rådgivning og forberede sin sag ordentligt (se [afsnit 4.2.4](#)).²⁴⁴

Staterne har skønsbeføjelser til at vælge, hvordan retten til juridisk bistand skal sikres i deres retssystemer.²⁴⁵ Der kan være mange former for juridisk bistand – f.eks. rådgivning under afhøring, repræsentation i retten og forberedelse af appelsager – men retten gælder for hele sagsforløbet.²⁴⁶ Retten til advokatbistand i de tidlige stadier af en straffesag er særlig vigtig, eftersom der kan drages ugunstige slutninger af den tiltaltes eller mistænktes tavshed.²⁴⁷ Adgang til advokatbistand i de tidlige stadier omfatter også retten til at rådføre sig med advokaten under fire øjne, inden afhøringen finder sted.²⁴⁸

Eksempel: I sagen *Salduz mod Tyrkiet*²⁴⁹ var klageren blevet dømt for at deltage i en ulovlig demonstration til støtte for en ulovlig organisation, PKK (Kurdistans Arbejderparti). Han havde ikke adgang til advokatbistand, og under afhøringen i politiets varetægt kom han med udtalelser, hvor han indrømmede at være skyldig, men trak senere disse udtalelser tilbage. Den nationale domstol lagde de oprindelige udtalelser til grund, da den dømte ham.

244 EMRD, *Goddì mod Italien*, nr. 8966/80, 9. april 1984, præmis 31.

245 EMRD, *Quaranta mod Schweiz*, nr. 12744/87, 24. maj 1991, præmis 30.

246 EMRD, *Salduz mod Tyrkiet*, nr. 36391/02, 27. november 2008; se også EMRD, *Yevgeniy Petrenko mod Ukraine*, nr. 55749/08, 29. januar 2015, præmis 89.

247 EMRD, *John Murray mod Det Forenede Kongerige*, nr. 18731/91, 8. februar 1996, præmis 66.

248 EMRD, *A.T. mod Luxembourg*, nr. 30460/13, 9. april 2015, præmis 86.

249 EMRD, *Salduz mod Tyrkiet*, nr. 36391/02, 27. november 2008, præmis 54–62.

EMRD bekræftede, at for at retten til en retfærdig rettergang kan være "praktisk og effektiv", skal der ydes advokatbistand fra politiets første afhøring. Domstolen bemærkede, at mistænkte er særligt sårbare i afhøringsfasen, og at de indsamlede beviser kan være afgørende for udfaldet af deres sag. Tidlig adgang til advokatbistand giver beskyttelse mod selvinkriminering og er en fundamental sikring mod dårlig behandling. Enhver undtagelse fra denne ret skal være klart afgrænset og tidsbegrænset. Selv når der foreligger tvingende grunde, må begrænsningerne ikke i urimeligt omfang skade den tiltaltes rettigheder. I klagerens tilfælde påvirkede den manglende advokatbistand, mens han var i politiets varetægt, i uoprettelig grad hans ret til at blive hørt, hvilket var i strid med artikel 6, stk. 3, litra c), samt artikel 6, stk. 1.

Adgang til advokatbistand skal være effektiv og praktisk. F.eks. skal personer i politiets varetægt gøres formelt bekendt med deres ret til at blive hørt, herunder retten til fri juridisk bistand på visse betingelser, men politiet skal også give dem praktiske midler til at kontakte og kommunikere med deres forsvarsadvokat (se også [afsnit 4.2.4](#)). Hvis lovene systematisk hindrer personer, der er anklaget for en strafferetlig forbrydelse, i at få adgang til juridisk bistand, når de er i politiets varevægt, er der tale om en krænkelse af artikel 6, også selv om de personer, der er anklaget for en strafferetlig forbrydelse, ikke udtaler sig.²⁵⁰ Lovligheden af begrænsninger af retten til juridisk bistand under de indledende faser af politiets afhøring skal ses i lyset af deres overordnede indvirkning på retten til en retfærdig rettergang.²⁵¹

Retten til at tale fortroligt med en advokat kan også begrænses, men begrænsningerne kræver en væsentlig begrundelse.²⁵² Dette er et særlig vigtigt led i retten til juridisk bistand – uden muligheden for at konferere og modtage fortrolige anvisninger mister retten meget af sin nytte.²⁵³ EMRD har konsekvent været af den opfattelse, at der skal "vægtige grunde" til for at tilsidesætte denne ret. F.eks. kan overvågning af en klagers kontakt med sin

250 EMRD, *Dayanan mod Tyrkiet*, nr. 7377/03, 13. oktober 2009, præmis 33.

251 EMRD, *Pishchalnikov mod Rusland*, nr. 7025/04, 24. september 2009, præmis 67.

252 EMRD, *Sakhnovskiy mod Rusland*, nr. 21272/03, 2. november 2010, præmis 97.

253 EMRD, *S. mod Schweiz*, nr. 12629/87 og 13965/88, 28. november 1991, præmis 48. Se også EMRD, *Brennan mod Det Forenede Kongerige*, nr. 39846/98, 16. oktober 2001, præmis 58-63.

advokat være berettiget, hvis klageren er mistænkt for at være bandemedlem, og dette er nødvendigt for at fange de andre bandemedlemmer.²⁵⁴

Eksempel: I sagen *Lanz mod Østrig*²⁵⁵ var klageren blevet anholdt på grund af mistanke om svig og varetægtsfængslet. Klagerens kontakt med sin advokat under varetægtsfængslingen var under overvågning, da der var risiko for, at han ville påvirke vidner eller fjerne dokumenter, som endnu ikke var blevet beslaglagt. Han klagede over, at dette var et brud på hans ret til at blive hørt.

EMRD fandt, at der var tale om en krænkelse af artikel 6, stk. 3, litra b) og c), i EMRK. Retten til at kommunikere med forsvarsadvokaten i forbindelse med høring af tredjemand hører til de grundlæggende betingelser for en retfærdig rettergang i et demokratisk samfund. Hvis en advokat ikke er i stand til at konferere med en klient, mister advokatbistanden meget af sin nytte og bliver ineffektiv. Undersøgelserdommerens overvågning var et alvorligt indgreb i den tiltaltes ret til at blive hørt, og der skulle nogle meget vægtige grunde til for at gøre den berettiget.

I EU-retten er retten til juridisk bistand i straffesager fastlagt i artikel 48, stk. 2, i EU's charter om grundlæggende rettigheder. Det sikrer respekten for retten til et forsvar, der er sikret enhver, der er anklaget for en lovovertrædelse. Ligesom det er tilfældet i Europarådets lovgivning, er retten ikke en absolut ret i EU-retten. Den er dog blevet anerkendt som et af de grundlæggende led i en retfærdig rettergang,²⁵⁶ og beskikkede advokater skal have tilstrækkelig tid og lejlighed til at forberede deres klienters forsvar (se [afsnit 4.2.4](#)).

Eksempel: I sagen *Ordre des barreaux francophones et germanophone m.fl. mod Conseil des ministres*²⁵⁷ bemærkede EU-Domstolen, at en advokat ikke ville være i stand til at varetage sine opgaver i forbindelse med rådgivning, forsvar og repræsentation af sin klient på en fyldestgørende

254 EMRD, *George Kempers mod Østrig*, nr. 21842/93. Kommissionsrapport vedtaget den 14. februar 1998.

255 EMRD, *Lanz mod Østrig*, nr. 24430/94, 31. januar 2002, præmis 50-52.

256 EU-Domstolen, C-7/98, *Dieter Krombach mod André Bambarski*, 28. marts 2000, præmis 39.

257 EU-Domstolen, C-305/05, *Ordre des barreaux francophones et germanophone m.fl. mod Conseil des ministres*, 26. juni 2007, præmis 32.

måde, hvis advokaten var forpligtet til at samarbejde med myndighederne og videregive oplysninger til disse, som er modtaget i forbindelse med juridisk rådgivning, der finder sted inden for rammerne af en sådan sag.

Retten til juridisk bistand i straffesager er ligeledes stadfæstet i sekundær EU-ret, nemlig direktivet om ret til adgang til advokatbistand i straffesager og i sager angående europæiske arrestordrer,²⁵⁸ som EMRD også har henvist til.²⁵⁹ Direktivet har til formål at fastsætte minimumsregler for mistænkte eller tiltaltes rettigheder i straffesager og i sager, der vedrører europæiske arrestordrer. Direktivet finder anvendelse på mistænkte eller tiltalte i straffesager fra "det tidspunkt, hvor de kompetente myndigheder i en medlemsstat ved officiel meddelelse eller på anden vis har underrettet dem om, at de er mistænkt eller tiltalt for at have begået et strafbart forhold" og indtil "straffesagens afslutning" (dvs. den endelige afgørelse af spørgsmålet om, hvorvidt den mistænkte eller tiltalte har begået lovovertrædelsen, inklusive domsafsigelsen og en eventuel appelsag).²⁶⁰ Direktivet finder også anvendelse på personer, som ikke er mistænkt eller tiltalt, men som under en afhøring bliver mistænkt eller tiltalt.²⁶¹ Der gælder dog andre beskyttelsesstandarder for personer, som ikke er frihedsberøvede. Selv om de frit kan kontakte, rådføre sig med eller få bistand af en advokat ved selv at træffe foranstaltninger i den henseende, behøver medlemsstaterne ikke at "tage aktive skridt" for at sikre, at de bistås af en advokat.²⁶² Direktivet sørger også for beskyttelse i sager, der vedrører europæiske arrestordrer.²⁶³ "Mindre lovovertrædelser" er reelt udelukket fra direktivets beskyttelse.²⁶⁴

I EU's og Europarådets lovgivning er retten til at få adgang til juridisk bistand særlig vigtig for sårbare mistænkte eller tiltalte, såsom handicappede, indvan-

258 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2013/48/EU af 22. oktober 2013 om ret til adgang til advokatbistand i straffesager og i sager angående europæiske arrestordrer og om ret til at få en tredjemand underrettet ved frihedsberøvelse og til at kommunikere med tredjemand og med konsulære myndigheder under frihedsberøvelsen, EUT 2013 L 294/1. Det Forenede Kongerige og Irland har ikke tilsluttet sig dette direktiv, og det gælder ikke for Danmark.

259 EMRD, *A.T. mod Luxembourg*, nr. 30460/13, 9 april 2015, præmis 38.

260 Direktiv 2013/48/EU, art. 2, stk. 1.

261 *Ibid.*, art. 2, stk. 3.

262 Direktiv 2013/48/EU, betragtning 27.

263 *Ibid.*, art. 10.

264 *Ibid.*, art. 2, stk. 4.

drere og børn.²⁶⁵ Staterne skal tage yderligere skridt for at fremme disse personers evne til at forstå og effektivt deltage i retssagerne, således at de får mulighed for – om nødvendigt med bistand fra en tolk, advokat, socialarbejder eller ven – at forstå det ”generelle indhold” i det, der bliver sagt.²⁶⁶ De bør også være i stand til at forklare deres version af hændelserne til deres advokater. Staterne skal så vidt muligt sørge for at mindske den intimiderende følelse og sikre, at børn får en bred forståelse af undersøgelsens karakter og af det, der står på spil. De skal sikre, at børn og andre sårbare personer bliver informeret om deres ret til juridisk bistand (se også afsnit 8.1 om handicappede).²⁶⁷ I retten skal sagsøgte være i stand til at følge med i, hvad anklagemyndighedens vidner siger, og de skal være i stand til at gøre opmærksom på de udtalelser, som de er uenige i.²⁶⁸

I EU’s forslag til direktiv om retssikkerhedsgarantier for børn, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager, foreslås det at gøre adgang til advokatbistand obligatorisk for børn, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager.²⁶⁹ Europa-Kommissionen har ligeledes udarbejdet en *henstilling om retssikkerhedsgarantier for sårbare personer, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager*, hvori det anbefales, at mistænkte eller tiltalte, som ikke er i stand til at forstå sagen, ikke bør kunne give afkald på deres ret til advokatbistand (se afsnit 4.2.5 om afkald).²⁷⁰

4.2.2. Kvaliteten af juridisk bistand

Retten til juridisk bistand er en ret til effektiv bistand og repræsentation.²⁷¹ Tilstedeværelsen af en advokat, der ikke har mulighed for at intervenere med

265 Se FRA (2015), *Child friendly justice – Perspectives and experiences of professionals on children’s participation in civil and criminal judicial proceedings in 10 EU Member States*. Se også FRA (2015), *Handbook on European law relating to the rights of the child*, s. 195-218.

266 EMRD, *S.C. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 60958/00, 15. juni 2004, præmis 29.

267 EMRD, *Panovits mod Cypern*, nr. 4268/04, 11. december 2008, præmis 67. Hvad angår personer med handicap, henvises også til EMRK, art. 5, stk. 4, og EMRD, *Megyeri mod Tyskland*, nr. 13770/88, 12. maj 1992, præmis 27.

268 EMRD, *S.C. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 60958/00, 15. juni 2004, præmis 29.

269 Forslag til Europa-Parlamentets og Rådets direktiv om retssikkerhedsgarantier for børn, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager, COM(2013)0822/2, art. 6.

270 Europa-Kommissionen (2013), *henstilling af 27. november 2013 om retssikkerhedsgarantier for sårbare personer, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager*, EUT 2013 C378.

271 EMRD, *Imbroschia mod Schweiz*, nr. 13972/88, 24. november 1993, præmis 43.

henblik på at sikre respekten for den tiltaltes eller mistænktes rettigheder, er ikke til nogen gavn for den tiltalte eller mistænkte.²⁷²

Eksempel: I sagen *Aras mod Tyrkiet (nr. 2)*²⁷³ blev klageren anholdt på grund af en mistanke om groft bedrageri. Han blev afhørt af politiet uden en advokat og fremsatte udtalelser om forbrydelsen. Han blev derefter stillet for den offentlige anklagemyndighed, hvor han gentog sine udtalelser til politiet, uden at der var en advokat til stede. Da klageren blev fremstillet for undersøgelsesdommeren, gav dommeren tilladelse til, at klagerens advokat var til stede i retslokalet, men han fik ikke lov til at tage ordet eller til at rådgive klageren.

EMRD fastslog, at den "blotte tilstedeværelse" af en advokat ikke var tilstrækkeligt til at sikre den ret, der er omhandlet i artikel 6, stk. 3, litra c). Klageren skulle have haft adgang til advokatbistand allerede ved den første afhøring. Den passive tilstedeværelse af klagerens advokat i retslokalet kunne ikke betragtes som værende tilstrækkeligt i henhold til EMRK's standarder.

I Europarådets lovgivning er det hovedsagelig en sag mellem den tiltalte eller mistænkte og vedkommendes advokat, hvordan forsvaret føres, men hvis de relevante myndigheder konstaterer en "åbenlys mangel" fra advokatens side, skal de handle.²⁷⁴ Denne pligt er kun gældende, hvis undladelsen af at sørge for en effektiv repræsentation var "åbenlys, eller i tilstrækkelig grad var genstand for [statens] opmærksomhed".²⁷⁵ Når en appel f.eks. betragtes som uantagelig på grund af en advokats udeladelser, kan dette krænke retten til et praktisk og effektivt forsvar.²⁷⁶ Kun mangler, som kan tilskrives statslige myndigheder, kan udgøre en krænkelse af artikel 6, stk. 3, litra c).²⁷⁷ F.eks. kan staten have et ansvar, når den er klar over, at en advokat har undladt at handle til den tiltaltes fordel.²⁷⁸ Selv alvorlige mangler i rettergangens retfærdighed

272 EMRD, *Aras mod Tyrkiet (nr. 2)*, nr. 15065/07, 18. november 2014, præmis 40.

273 *Ibid.*

274 EMRD, *Daud mod Portugal*, nr. 22600/93, 21. april 1998, præmis 42.

275 EMRD, *Imbrioscia mod Schweiz*, nr. 13972/88, 24. november 1993, præmis 41.

276 EMRD, *Czekalla mod Portugal*, nr. 38830/97, 10. oktober 2002, præmis 63-65; EMRD, *Vamvakas mod Grækenland (nr. 2)*, nr. 2870/11, 9. april 2015, præmis 39-43.

277 EMRD, *Tripodi mod Italien*, nr. 13743/88, 22. februar 1994, præmis 30.

278 EMRD, *Artico mod Italien*, nr. 6694/74, 13. maj 1980, præmis 33.

kan dog ikke udgøre en krænkelse, hvis klageren ikke rejser spørgsmålet i en appelsag.²⁷⁹

I **EU-retten** bekræftes det i direktivet om ret til adgang til advokatbistand, at mistænkte eller tiltalte har ret til deres advokats "tilstedeværelse og effektive deltagelse".²⁸⁰ Advokatens deltagelse skal være "i overensstemmelse med procedurerne i national ret, forudsat at disse procedurer ikke er til skade for den effektive udøvelse og det væsentlige indhold af den pågældende rettighed".²⁸¹

4.2.3. Juridisk bistand efter eget valg

Trods vigtigheden af et tillidsforhold mellem advokat og klient er retten til en advokat efter eget valg ikke en absolut ret. Den er nødvendigvis genstand for regulering, når det gælder retshjælp, eftersom staten kontrollerer kriterierne for og finansieringen af juridisk bistand (se også **kapitel 3** om retshjælp).²⁸² Retten kan ligeledes være underlagt begrænsninger gennem erhvervsmæssig regulering. F.eks. kan forskellige kvalifikationer være nødvendige på forskellige domstolsniveauer.

Eksempel: I sagen *Lagerblom mod Sverige*²⁸³ bad klageren, som var fra Finland, om at få en anden retshjælpsadvokat. Han ønskede en advokat, der også talte finsk. Den nationale domstol afviste hans anmodning. Han hævdede, at dette var i strid med artikel 6, stk. 3, litra c), i EMRK.

EMRD bemærkede, at artikel 6, stk. 3, litra c), giver den tiltalte ret til at blive forsvaret af en advokat, "som han selv har valgt", men at denne ret ikke kan betragtes som en absolut ret. Ved forsvarsadvokatens beskikkelse skal domstolene tage hensyn til den tiltaltes ønsker, men disse ønsker kan tilsidesættes, når der er relevant og tilstrækkelig grund til at antage, at dette er nødvendigt i retfærdighedens interesser. Klageren havde et tilstrækkeligt kendskab til svensk til at kommunikere med sin

279 EMRD, *Twalib mod Grækenland*, nr. 24294/94, 9. juni 1998.

280 Direktiv 2013/48/EU, art. 3, stk. 3, litra b).

281 *Ibid.*

282 EMRD, *Croissant mod Tyskland*, nr. 13611/88, 25. september 1992, præmis 29.

283 EMRD, *Lagerblom mod Sverige*, nr. 26891/95, 14. januar 2003.

advokat og var i stand til at deltage effektivt i retssagen. Domstolen havde ret til at nægte ham en advokat efter eget valg. Der forelå ingen krænkelse af artikel 6 i EMRK.

At beskikke professionelle advokater i stedet for advokater, som er lægmænd, kan være i retfærdighedens interesser, når der tale om alvorlige og komplekse anklager.²⁸⁴ Desuden kan sagens særlige karakter gøre det berettiget at anvende specialiserede advokater.²⁸⁵

4.2.4. Tilstrækkelig tid og lejlighed til at forberede sit forsvar

I **Europarådets og EU's lovgivning** har den tiltalte eller mistænkte ret til at få tilstrækkelig tid og lejlighed til at forberede sit forsvar. Dette skyldes, at en advokats evne til at sørge for effektiv juridisk bistand kan undermineres af omstændighederne for, hvordan han eller hun kan mødes med eller kommunikere med en klient. Denne ret er fastlagt i artikel 6, stk. 3, litra b), i EMRK og medtaget under retten til et forsvar i artikel 48, stk. 2, i EU's charter om grundlæggende rettigheder.

I **Europarådets lovgivning** indebærer retten til effektiv bistand, at der er adgang til sagsakterne.²⁸⁶ Sagsakterne omfatter alle de dokumenter, der er nyttige for at kunne foretage den korrekte retlige vurdering.

I lyset af omstændighederne ved den enkelte sag vurderes det, om der er tilstrækkelig tid og lejlighed.²⁸⁷ Det gælder om at finde en balance mellem at sikre, at sagerne bliver afsluttet i løbet af en rimelig tid (se **kapitel 7** om retssagernes varighed), og at man har tilstrækkelig tid til at føre og forberede sit forsvar. Spørgsmålet er, hvorvidt den samlede effekt af eventuelle vanskeligheder var i strid med retten til en retfærdig rettergang.²⁸⁸ F.eks. kan en fuldstændig mangel på tid til, at en person, der er anklaget for en strafferetlig

284 EMRD, *Mayzit mod Rusland*, nr. 63378/00, 20. januar 2005, præmis 70-71.

285 EMRD, *Meftah m.fl. mod Frankrig*, nr. 32911/96, 35237/97 og 34595/97, 26. juli 2002, præmis 47.

286 EMRD, *Dayanan mod Tyrkiet*, nr. 7377/03, 13. oktober 2009.

287 EMRD, *Iglin mod Ukraine*, nr. 39908/05, 12. januar 2012, præmis 65.

288 EMRD, *Öcalan mod Tyrkiet*, nr. 46221/99, 12. maj 2005, præmis 148.

forbrydelse, kan rådføre sig med sin advokat, være en krænkelse af artikel 6, stk. 3, litra b), eftersom en person, der er anklaget for en strafferetlig forbrydelse, ikke kan bistås korrekt uden tid hertil.²⁸⁹

I EU-retten er der flere direktiver, som pålægger EU-medlemsstaterne specifikke forpligtelser (se [afsnit 2.3.1](#) med hensyn til retten til en retfærdig rettergang).²⁹⁰ F.eks. bestemmes det i artikel 3, stk. 1, i direktivet om ret til adgang til advokatbistand, at mistænkte og tiltalte har ret til adgang til advokatbistand på et sådant tidspunkt og på en sådan måde, at de pågældende sættes i stand til i praksis og effektivt at udøve deres ret til et forsvar. Artikel 3, stk. 3, giver mistænkte eller tiltalte ret til at mødes i enrum og kommunikere med den advokat, der repræsenterer dem. Artikel 3, stk. 4, kræver, at EU-medlemsstaterne gør generelle oplysninger tilgængelige, således at det bliver lettere for mistænkte eller tiltalte at finde en advokat.

Desuden indeholder direktivet om ret til information under straffesager forpligtelser til at informere mistænkte og tiltalte om deres rettigheder i straffesager, herunder retten til aktindsigt i materiale i sagen, så de kan forberede deres forsvar.²⁹¹

Endelig foreskriver artikel 2, stk. 2, i direktivet om retten til tolke- og oversætterbistand i straffesager, at der skal stilles tolkebistand til rådighed for kommunikationen mellem den mistænkte eller tiltalte og dennes advokat i direkte forbindelse med afhøringer eller andre høringer under sagen eller i forbindelse med indgivelse af en klage eller andre procedurermæssige anmodninger.²⁹²

289 EMRD, *Campbell og Fell mod Det Forenede Kongerige*, nr. 7819/77 og 7878/77, 28. juni 1984, præmis 99.

290 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2013/48/EU af 22. oktober 2013 om ret til adgang til advokatbistand i straffesager og i sager angående europæiske arrestordre og om ret til at få en tredjemand underrettet ved frihedsberøvelse og til at kommunikere med tredjemand og med konsulære myndigheder under frihedsberøvelsen, EUT 2013 L 294/1. Det Forenede Kongerige og Irland har ikke tilsluttet sig dette direktiv, og det gælder ikke for Danmark.

291 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2012/13/EU af 22. maj 2012 om ret til information under straffesager, EUT 2012 L 142.

292 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2010/64/EU af 20. oktober 2010 om retten til tolke- og oversætterbistand i straffesager, EUT 2010 L 280.

4.2.5. Afkald

Retten til juridisk bistand er af så grundlæggende vigtighed, at den tiltalte eller mistænkte kun må give afkald på den under begrænsede omstændigheder.²⁹³ EMRD har fastsat strenge begrænsninger for afkald og har understreget vigtigheden af at sørge for beskyttelse.

Eksempel: I sagen *Pishchalnikov mod Rusland*²⁹⁴ blev klageren anholdt på grund af en mistanke om groft røveri. Han blev afhørt uden en advokat og tilstod, at han havde deltaget i kriminelle aktiviteter. Under de efterfølgende procedurer afslog han juridisk bistand. Han fik derefter beskikket en retshjælpsadvokat. Da han blev afhørt i advokatens tilstedeværelse, trak han sine udtalelser tilbage. Han blev dømt for forskellige lovovertrædelser på baggrund af de udtalelser, han kom med ved anholdelsen.

EMRD bemærkede, at en tiltalt, som ikke har en advokat, har ringere sandsynlighed for at blive informeret om sine rettigheder, og dermed er der også ringere sandsynlighed for, at disse rettigheder bliver respekteret. Man kan dog give afkald på de rettigheder, der hører under retten til en retfærdig rettergang, af egen fri vilje, enten udtrykkeligt eller stiltiende. For at beskyttelsen skal være effektiv, skal afkaldet: i) gives på en utvetydig måde, ii) støttes af et mindstemål af garantier under hensyn til afkaldets vigtighed, iii) være frivilligt, iv) udgøre et bevidst og fornuftigt afkald på en rettighed og v) hvis det fremgår indirekte af tiltaltes adfærd, skal det godtgøres, at tiltalte med rimelig sandsynlighed kunne forudse konsekvenserne af sine handlinger.

I det foreliggende tilfælde anså EMRD det for usandsynligt, at klageren med rimelig sandsynlighed kunne have forstået konsekvenserne af at blive afhørt uden juridisk bistand. Den fandt, at der forelå en krænkelse af artikel 6 i EMRK, da der ikke var givet gyldigt afkald på retten.

Det er forkert at gå ud fra, at en mistænks eller tiltaltes afslag på en advokat er ensbetydende med et afkald.²⁹⁵ Desuden må det ikke formodes, at der er tale

293 EMRD, *A.T. mod Luxembourg*, nr. 30460/13, 9. april 2015, præmis 59. Denne sag vedrørte direktivet om ret til adgang til advokatbistand.

294 EMRD, *Pishchalnikov mod Rusland*, nr. 7025/04, 24. september 2009, præmis 77-78.

295 EMRD, *Sakhnovskiy mod Rusland*, nr. 21272/03, 2. november 2010, præmis 89-93.

om et gyldigt afkald, når en person, der er anklaget for en strafferetlig forbrydelse, svarer på politietterforskerens spørgsmål efter at være blevet mindet om sin ret til ikke at udtale sig.²⁹⁶ Der skal tages rimelige skridt for at sikre, at den tiltalte eller mistænkte er fuldt ud klar over sin ret til at blive hørt og så vidt muligt kan forstå konsekvenserne af sit afkald i den specifikke situation.²⁹⁷ Det kan ligeledes være i strid med artikel 6, stk. 3, litra c), hvis en person, der er anklaget for en strafferetlig forbrydelse, uden tolkebistand ikke med rimelig sandsynlighed kunne have forstået konsekvenserne af at blive afhørt uden en advokat.²⁹⁸ Staterne skal tage yderligere skridt for at beskytte rettighederne hos sårbare mistænkte eller tiltalte, såsom handicappede og børn – f.eks. ved at sørge for en tredjemand, der støtter disse personer (se [kapitel 8](#)).²⁹⁹

I EU-retten er der i artikel 9 i direktivet om ret til adgang til advokatbistand i straffesager angivet tre betingelser for et gyldigt afkald:

- i) Den mistænkte eller tiltalte har mundtligt eller skriftligt fået klare og tilstrækkelige oplysninger i et enkelt og letforståeligt sprog om indholdet af den pågældende rettighed og de mulige konsekvenser ved at give afkald på den.
- ii) Afkaldet gives frivilligt og utvetydigt.
- iii) Det skal føres til protokol i overensstemmelse med den pågældende EU-medlemsstats lovgivning.³⁰⁰

Det skal dog bemærkes, at i henhold til forslaget til direktiv om retssikkerhedsgarantier for børn, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager, må børn ikke

296 EMRD, *Pishchalnikov mod Rusland*, nr. 7025/04, 24. september 2009, præmis 79.

297 EMRD, *Panovits mod Cypern*, nr. 4268/04, 11. december 2008, præmis 68.

298 EMRD, *Şaman mod Tyrkiet*, nr. 35292/05, 5. april 2011, præmis 35.

299 EMRD, *Panovits mod Cypern*, nr. 4268/04, 11. december 2008, præmis 67-68. Se også Europa-Kommissionen (2013), *forslag til Europa-Parlamentets og Rådets direktiv om retssikkerhedsgarantier for børn, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager*, COM(2013)0822/2; Europa-Kommissionen (2013), *henstilling af 27. november 2013 om retssikkerhedsgarantier for sårbare personer, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager*, EUT 2013 C378; og FRA (2015), *Child friendly justice – Perspectives and experiences of professionals on children's participation in civil and criminal judicial proceedings in 10 EU Member States*.

300 Se [direktiv 2013/48/EU](#).

give afkald på deres ret til advokatbistand.³⁰¹ Endvidere anbefales det i Europa-Kommissionens henstilling om retssikkerhedsgarantier for sårbare personer, at det ikke bør være muligt for sårbare personer at give afkald på deres ret til advokatbistand.³⁰²

4.3. Retten til at repræsentere sig selv

Hovedpunkter

- I straffesager og andre sager kan en person repræsentere sig selv, medmindre retfærdighedens interesser kræver det modsatte – f.eks. for at beskytte den tiltalte eller mistænktes rettigheder, eller hvis advokatrepræsentation er påkrævet med henblik på en effektiv retspleje.
- Fastlæggelsen af, hvorvidt retfærdighedens interesser kræver obligatorisk beskikkelse af en advokat, hører ind under de nationale domstoles skønsmargin.

Lovende praksis

Bistand til parter i en tvist, som repræsenterer sig selv

I Det Forenede Kongerige bistår en personlig støtteenhed (Personal Support Unit, PSU) personer, som er parter i en retssag uden advokatrepræsentation. PSU sørger for uddannede frivillige, der yder gratis bistand til personer uden advokatrepræsentation i retssager ved civile domstole og familiedomstole i England og Wales. PSU yder praktisk vejledning om, hvad der sker i retten, og kan hjælpe med at udfylde formularer eller ledsage personer i retten. PSU yder også emotionel og moralsk støtte. Støtteenheden stiller ikke advokattjenester eller advokatrepræsentation til rådighed for personer i retssager, men kan sætte dem i forbindelse med andre bureauer, som yder disse juridiske tjenester.

Kilde: <https://www.thepsu.org/>.

301 Europa-Kommissionen (2013), forslag til direktiv om retssikkerhedsgarantier for børn, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager, art. 6.

302 Europa-Kommissionen (2013), henstilling om retssikkerhedsgarantier for sårbare personer, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager, punkt 11.

Det er blevet bemærket, at personer har ret til at blive repræsenteret i andre sager end straffesager, hvis det er nødvendigt for at sikre en praktisk og effektiv søgsmålsadgang. Artikel 6, stk. 3, litra c), i EMRK giver personer, der er anklaget for en strafferetlig forbrydelse, ret til at lade sig repræsentere af en advokat eller repræsentere sig selv.

Det er tilladt at repræsentere sig selv, medmindre retfærdighedens interesser kræver det modsatte – f.eks. for at beskytte den tiltalte eller mistænktes rettigheder, eller hvis advokatrepræsentation er påkrævet med henblik på en effektiv retspleje. F.eks. kræver loven i nogle lande kun, at sagsøgte repræsenteres af en advokat i visse af retssagens stadier eller i appelsager.

Retten til at repræsentere sig selv i andre sager end straffesager er ikke en absolut ret.³⁰³ Fastlæggelsen af, hvorvidt retfærdighedens interesser kræver obligatorisk beskikkelse af en advokat, hører ind under de nationale myndigheders skønsmargin.³⁰⁴

Der kan f.eks. sættes begrænsninger for at hindre krænkelser af domstolens værdighed, beskytte sårbare vidner mod traumer og hindre mistænkte eller tiltalte i vedvarende at obstruere retssagen.³⁰⁵ Enhver skønsmåling skal udøves med proportionalitet, og begrænsningerne skal fastsættes med omhu.³⁰⁶

Eksempel: I sagen *Galstyan mod Armenien*³⁰⁷ blev klageren anholdt og gjort opmærksom på sine rettigheder, og han afslog udtrykkeligt en advokat.

EMRD bemærkede, at artikel 6, stk. 3, litra c), giver den tiltalte valget mellem "at forsvare sig personligt eller ved juridisk bistand". Det er således tilladt at repræsentere sig selv, medmindre kræver det modsatte. I klagerens tilfælde var der intet, der tydede på, at hans beslutning om at repræsentere sig selv var resultatet af trusler eller fysisk vold, eller at han blev "nærret" til at give afkald på en advokat. Det var klagerens eget valg, at han

303 EMRD, *Philis mod Grækenland*, nr. 16598/90, 1. juli 1992. Se også EU-Domstolen, C-399/11, *Stefano Melloni mod Ministerio Fiscal*, 26. februar 2013, præmis 49-52.

304 EMRD, *Correia de Matos mod Portugal*, nr. 48188/99, 15. november 2001. Se også EMRD, *Croissant mod Tyskland*, nr. 13611/88, 25. september 1992.

305 *Ibid.*, præmis 12-13.

306 *Ibid.*, præmis 18.

307 EMRD, *Galstyan mod Armenien*, nr. 26986/03, 15. november 2007, præmis 91.

ikke ville have en advokat, og derfor kunne staten ikke holdes ansvarlig for den manglende repræsentation. Der forelå ingen krænkelse af artikel 6 i EMRK.

Hvis en tiltalt eller mistænkt frivilligt giver afkald på sin ret til advokatbistand, har den tiltalte eller mistænkte selv pligt til at udvise omhu – f.eks. ved at indhente en kopi af domstolens dom, hvis dette er påkrævet ved en appelsag.³⁰⁸

308 EMRD, *Melin mod Frankrig*, nr. 12914/87, 22. juni 1993, præmis 25.

5

Adgang til effektive retsmidler

EU	Dækkede emner	Europarådet
Hvad er et effektivt retsmiddel?		
Chartret om grundlæggende rettigheder, artikel 47 (adgang til effektive retsmidler) EU-Domstolen, C-583/11 P, <i>Inuit Tapiriit Kanatami m.fl. mod Europa-Parlamentet og Rådet for Den Europæiske Union</i> , 2013 EU-Domstolen, T-49/07, <i>Sofiane Fahas mod Rådet for Den Europæiske Union</i> , 2010	Materielle krav	EMRK, artikel 13 (adgang til effektive retsmidler) EMRD, <i>McFarlane mod Irland</i> , nr. 31333/06, 2010 EMRD, <i>Rotaru mod Rumænien</i> , nr. 28341/95, 2000 EMRD, <i>Yarashonen mod Tyrkiet</i> , nr. 72710/11, 2014
EU-Domstolen, C-69/10, <i>Brahim Samba Diouf mod Ministre du Travail, de l'Emploi et de l'Immigration</i> , 2011	Institutionelle krav	EMRD, <i>Ramirez Sanchez mod Frankrig</i> , nr. 59450/00, 2006
Eksempler på specifikke retsmidler		
EU-Domstolen, forenede sager C-6/90 og C-9/90, <i>Andrea Francovich og Danila Bonifaci m.fl. mod Den Italienske Republik</i> , 1991 Racelighedsdirektivet (2000/43/EF), artikel 15	Kompensation	EMRD, <i>Ananyev m.fl. mod Rusland</i> , nr. 42525/07 og 60800/08, 2012
EU-Domstolen, forenede sager C-65/09 og C-87/09, <i>Weber og Putz</i> , 2011 Direktivet om forbrugerkøb (1999/44/EF), artikel 3, stk. 2 og 3 Direktivet om pakkerejser (90/314/EØF), artikel 4, stk. 6 og 7	Naturalopfyldelse	

EU	Dækkede emner	Europarådet
Chartret om grundlæggende rettigheder, artikel 52, stk. 1 (anvendelsesområde) EU-Domstolen, C-314/12, <i>UPC Telekabel Wien GmbH mod Constantin Film</i> , 2014	Påbud	EMRK, artikel 10 (ytringsfrihed) EMRD, <i>Brosa mod Tyskland</i> , nr. 5709/09, 2014

I dette kapitel og i resten af håndbogen er der fokus på nationale retsmidler snarere end søgsmålskompetence og retsmidler ved EMRD og EU-Domstolen. Kapitlet beskriver først de proceduremæssige og institutionelle krav til effektive retsmidler. Herefter nævnes der nogle eksempler på specifikke typer retsmidler. Mange typer retsmidler kan give effektiv oprejsning, når rettigheder krænkes. De retsmidler, der er omhandlet i dette kapitel (kompensation, naturalopfyldelse og påbud), er illustrative og ikke udtømmende.

5.1. Hvad er et effektivt retsmiddel?

Hovedpunkter

- Artikel 13 i EMRK og artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder sikrer adgangen til effektive retsmidler. Denne ret er et væsentligt aspekt af adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Den gør det muligt for personer at søge oprejsning, når deres rettigheder krænkes. Forskellige typer retsmidler kan give oprejsning for forskellige typer krænkelser.
- Hverken EMRK eller EU's charter om grundlæggende rettigheder definerer "retsmiddel". Det altafgørende krav er, at et retsmiddel er "effektivt" i praksis og i juridisk henseende. Der er ingen krav til retsmidlets form, og staterne har en vis skønsmargin i den henseende. Når det skal bestemmes, hvad der er effektivt, bliver de samlede (totale) retsmidler taget i betragtning.
- Artikel 13 i EMRK og artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder har forskelligt omfang. Artikel 13 giver ret til at få "effektiv oprejsning for en national myndighed" for "begrundede påstande" om krænkelser af rettighederne i EMRK.
- Artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder foreskriver en effektiv retsbeskyttelse af de rettigheder, som er sikret i EU-retten. Den bygger på artikel 13 i EMRK, men giver en mere omfattende beskyttelse. Artikel 47 giver ret til retsmidler for en domstol og gælder for alle rettigheder og friheder i EU-retten. Den er ikke begrænset til rettighederne i chartret.
- I henhold til EU-retten generelt skal retsmidler også være i overensstemmelse med princippet om ækvivalens. Det betyder, at betingelserne for søgsmål, der følger af EU-retten, ikke må være mindre gunstige end betingelserne for lignende sager, der følger af national lovgivning.

For at et retsmiddel kan være effektivt, skal det opfylde specifikke materielle, proceduremæssige og institutionelle krav, som omhandlet i afsnit 5.1.1 og 5.1.2. Det skal bemærkes, at kravene i Europarådets lovgivning og kravene i EU's lovgivning afviger en smule fra hinanden.

5.1.1. Materielle og proceduremæssige krav til et effektivt retsmiddel

Personer har ret til at søge oprejsning, når deres menneskerettigheder krænkes. Det betyder, at de skal være i stand til at opnå et retsmiddel. Forskellige typer retsmidler kan anvendes ved forskellige typer krænkelser (se afsnit 5.2).

Termen "retsmiddel" er ikke defineret i Europarådets eller EU's lovgivning. Adgangen til effektive retsmidler er stadfæstet i artikel 13 i EMRK og artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder. Der er også taget højde for den i internationale instrumenter – såsom artikel 8 i UDHR og artikel 2, stk. 3, i ICC-PR.³⁰⁹

I Europarådets lovgivning, giver artikel 13 i EMRK beskyttelse til personer, der ønsker at klage over påståede krænkelser af deres rettigheder i henhold til konventionen. I artikel 13 står der: "Enhver, der krænkes i de ved denne Konvention anerkendte rettigheder og friheder, skal have adgang til effektiv oprejsning for en national myndighed, uanset om krænkelsen er begået af personer, der handler på embeds vegne."

Eksempel: I sagen *Rotaru mod Rumænien*³¹⁰ klagede klageren over den rumænske efterretningstjenestes lagring og brug af ukorrekte, hemmeligt indsamlede personoplysninger i forbindelse med hans dom for krænkende opførsel, som skyldtes breve, han havde skrevet som studerende i kommunisttiden. Han havde ikke mulighed for indgive begæring om destruktion eller ændring af oplysningerne, og han klagede over, at dette var i strid med artikel 13.

309 Bemærk, at der i ICCPR's artikel 2, stk. 3, litra b), står, at retten til retsmidler skal afgøres af "kompetente judicielle, administrative eller lovgivende myndigheder eller af anden i henhold til den pågældende stats retsordning kompetent myndighed". En specifik beskyttelse af frihedsberøvede findes også i EMRK's artikel 5, stk. 4, som sikrer retten til *habeas corpus*. Se også EU's charter om grundlæggende rettigheder, art. 6, og ICCPR, art. 9, stk. 4.

310 EMRD, *Rotaru mod Rumænien*, nr. 28341/95, 4. maj 2000, præmis 67.

EMRD bekræftede, at artikel 13 sikrer tilgængeligheden af et retsmiddel med henblik på at håndhæve rettighederne og frihederne i EMRK på nationalt plan, og at dette retsmiddel skal være effektivt både i praksis og i juridisk henseende. På det pågældende tidspunkt eksisterede der ikke et sådant retsmiddel i Rumænien, for så vidt angik klagerens klage, og dette udgjorde en krænkelse af artikel 13 i EMRK.

Artikel 13 gør det muligt for personer at opnå et retsmiddel ved en national myndighed for begrundede påstande om, at en eller flere af de i EMRK omhandlede rettigheder er blevet krænket.³¹¹ Artikel 13 omfatter således påstande om materielle overtrædelser af bestemmelserne i EMRK. Dette styrker artikel 35 i EMRK, som foreskriver, at man skal have udtømt alle nationale retsmidler, før man indbringer en sag for EMRD – og det giver en ekstra garanti for, at rettighederne først og fremmest sikres på nationalt plan.³¹²

I **EU-retten** står der følgende i artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder: "Enhver, hvis rettigheder og friheder som sikret af EU-retten er blevet krænket, skal have adgang til effektive retsmidler for en domstol under overholdelse af de betingelser, der er fastsat i denne artikel." Chartret er nu en del af den primære EU-ret, men artikel 47 afspejler også den eksisterende EU-retspraksis, som kan danne nyttig præcedens.³¹³ Adgangen til effektive retsmidler har længe været et kerneelement i en EU-retsorden, der er baseret på retspraksis.³¹⁴ EU-Domstolen har også understreget den tætte forbindelse mellem effektiv retsbeskyttelse i henhold til artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder og artikel 6 og 13 i EMRK.

311 EMRD, *Klass m.fl. mod Tyskland*, nr. 5029/71, 6. september 1978, præmis 64.

312 EMRD, *Kudła mod Polen*, nr. 30210/96, 26. oktober 2000, præmis 152.

313 EU-Domstolen, forenede sager C-402/05 P og C-415/05 P, *Yassin Abdullah Kadi og Al Barakaat International Foundation mod Rådet for Den Europæiske Union og Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber*, 3. september 2008, præmis 335.

314 EU-Domstolen, C-294/83, *Miljøpartiet "Les Verts" mod Europa-Parlamentet*, 23. april 1986; EU-Domstolen, C-50/00 P, *Unión de Pequeños Agricultores mod Rådet for den Europæiske Union*, 25. juli 2002; EU-Domstolen, C-222/84, *Marguerite Johnston mod Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary*, 15. maj 1986.

Eksempel: I sagen *Sofiane Fahas mod Rådet for Den Europæiske Union*³¹⁵ nedlagde klageren – en algerisk statsborger med bopæl i Tyskland – påstand om annullation af flere af Rådets afgørelser om restriktive foranstaltninger med henblik på at bekæmpe terrorisme.

EU-Domstolen fastslog, at ”princippet om effektiv domstolsbeskyttelse” er ”et almindeligt fællesskabsretligt princip, der udspringer af medlemsstaternes fælles forfatningstraditioner og er fastslået i EMRK’s artikel 6 og 13, og som endvidere er blevet bekræftet ved artikel 47 i Den Europæiske Unions charter om grundlæggende rettigheder”.

I forklaringerne til EU’s charter om grundlæggende rettigheder bekræftes det, at retten til retsmidler i artikel 47 ”er baseret på artikel 13” i EMRK. EMRD’s retspraksis er vigtig, når det gælder om at fortolke betydningen af adgangen til effektive retsmidler. Der er dog store forskelle i de respektive anvendelsesområder for artikel 47 i chartret og artikel 6 i EMRK (se [figuren](#) i [kapitel 1](#)).

I Europarådets og EU’s lovgivning kræver hverken artikel 47 i EU’s charter om grundlæggende rettigheder eller artikel 13 i EMRK, at der tilbydes nogen specifik form for retsmiddel. Det primære krav er, at et retsmiddel er ”effektivt både i praksis og i juridisk henseende.”³¹⁶ Et retsmiddels effektivitet afhænger ikke af, om man er sikker på et positivt udfald.³¹⁷ Det afhænger af de særlige omstændigheder ved den enkelte sag, hvilken type retsmiddel der er påkrævet.

I Europarådets lovgivning er der fastsat nogle principper, der skal lægges til grund ved bestemmelse af effektiviteten. For eksempel skal et effektivt retsmiddel:

- være tilgængeligt
- være i stand til at sikre oprejsning med hensyn til klagerens klager
- give en rimelig udsigt til at få medhold.³¹⁸

315 EU-Domstolen, T-49/07, *Sofiane Fahas mod Rådet for Den Europæiske Union*, 7. december 2010.

316 EMRD, *M.S.S. mod Belgien og Grækenland*, nr. 30696/09, 21. januar 2011, præmis 288.

317 EMRD, *Costello-Roberts mod Det Forenede Kongerige*, nr. 13134/87, 25. marts 1993, præmis 40.

318 EMRD, *Vučković m.fl. mod Serbien*, nr. 17153/11 og 29 andre sager, 25. marts 2014, præmis 71 og 74.

Eksempel: I sagen *McFarlane mod Irland*³¹⁹ blev klageren anholdt ved sin løsladelse fra et fængsel i Nordirland i 1998. Han var anklaget for lovovertrædelser begået i Republikken Irland i 1983 og blev løsladt mod betinget kaution. Han indgav to klager for at standse retsforfølgelsen med den begrundelse, at hans ret til en retfærdig rettergang led uoprettelig skade som følge af tabet af originale fingeraftryksbeviser og som følge af forsinkelser. Begge klager blev afvist. Klageren blev frifundet i juni 2008.

EMRD tvivlede på effektiviteten af det foreslåede retsmiddel (en erstatningssag for overtrædelse af en forfatningsmæssig ret) af følgende grunde: i) Der var en væsentlig usikkerhed med hensyn til det foreslåede forfatningsmæssige retsmiddels tilgængelighed, for selv om det i teorien havde været tilgængeligt i næsten 25 år, var det aldrig blevet anvendt, ii) det foreslåede retsmiddel var muligvis ikke tilgængeligt for sagens faktiske omstændigheder på grund af en mulig juridisk immunitet og iii) det ville have været komplekst set ud fra et proceduremæssigt synspunkt og ville have medført forsinkelser og omkostninger. Domstolen fastslog derfor, at der forelå en krænkelse af artikel 13 samt artikel 6, stk. 1 (retssagens varighed) i EMRK.

I EU-retten har EU-Domstolen anerkendt medlemsstaternes pligt til at sørge for retsmidler, der er tilstrækkelige til at sikre en effektiv retsbeskyttelse af rettighederne på de områder, som er dækket af EU-retten. Dette er baseret på principperne om effektivitet og ækvivalens. I henhold til princippet om effektivitet må national lovgivning ikke gøre det umuligt eller uforholdsmæssigt vanskeligt at håndhæve de rettigheder, som EU-retten giver.³²⁰ I henhold til princippet om ækvivalens må betingelserne for søgsmål, der følger af EU-ret, ikke være mindre gunstige end betingelserne for lignende sager af national karakter.

Det betyder, at medlemsstaterne i henhold til EU-retten er juridisk forpligtet til at indføre retsmiddel- og proceduresystemer, som sikrer overholdelsen af

319 EMRD, *McFarlane mod Irland*, nr. 31333/06, 10. september 2010.

320 EU-Domstolen, C-33/76, *Rewe-Zentralfinanz eG og Rewe-Zentral AG mod Landwirtschaftskammer für das Saarland*, 16. december 1976. Nyere eksempler kan findes i EU-Domstolen, C-415/11, *Mohamed Aziz mod Caixa d'Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa (Catalunyacaixa)*, 14. marts 2013, præmis 50, og EU-Domstolen, forenede sager C-482/13, C-484/13, C-485/13 og C-487/13, *Unicaja Banco SA mod José Hidalgo Rueda m.fl., Caixabank SA mod Manuel María Rueda Ledesma m.fl., Caixabank SA mod José Labella Crespo m.fl. og Caixabank SA mod Alberto Galán Luna m.fl.*, 21. januar 2015.

retten til en effektiv retsbeskyttelse som omhandlet i EU-retten.³²¹ Dette ville blive undermineret af nationale lovgivningsbestemmelser eller retslig praksis, der begrænser EU-rettens effektivitet.³²² Hvorvidt en national bestemmelse er i overensstemmelse med princippet om effektivitet, skal "bedømmes under hensyn til, hvilken stilling bestemmelsen indtager i den samlede procedure, herunder dens forløb og dens særlige kendetegn, for de forskellige nationale retsinstanser".³²³ Parternes stilling og sagens omstændigheder skal tages i betragtning, når det gælder om at bestemme, om der var mangel på en effektiv beskyttelse.³²⁴

Eksempel: I sagen *Inuit Tapiriit Kanatami m.fl. mod Europa-Parlamentet og Rådet*³²⁵ tog EU-Domstolen søgsmålskompetencen i betragtning hos sæl-fangere, der anfægtede lovligheden af en forordning om et forbud mod markedsføring af sælprodukter på EU's indre marked.

EU-Domstolen foretog en kontrol af EU's retsbeskyttelsessystem. Den fastslog, at EU-traktaterne ikke skabte andre søgsmålsmuligheder ved de nationale domstole, og i mangel af EU-retlige bestemmelser på området tilkom det de enkelte medlemsstater i deres interne retsorden at fastsætte de processuelle regler for sagsanlæg til sikring af rettighederne. Medlemsstaterne skal tage behørigt hensyn til principperne om effektivitet og ækvivalens, når de fastsætter disse regler. EU-Domstolen fastslog, at sæl-fangerne ikke havde søgsmålskompetence til at anlægge et direkte annullationssøgsmål.

321 TEU, artikel 4, stk. 3, og 19. Se EU-Domstolen, C-50/00 P, *Unión de Pequeños Agricultores mod Rådet for Den Europæiske Union*, 25. juli 2002, præmis 39-41. Se også EU-Domstolen, T-461/08, *Evropaiki Dynamiki – Proigmena Systemata Tilepikoinonion Pliroforikis kai Tilematikis AE mod Den Europæiske Investeringsbank (EIB)*, 20. september 2011, præmis 46.

322 EU-Domstolen, C-213/89, *The Queen mod Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd m.fl.*, 19. juni 1990, præmis 20.

323 EU-Domstolen, C-312/93, *Peterbroeck, Van Campenhout & Cie SCS mod den belgiske stat*, 14. december 1995, præmis 14. En nyere sag findes i EU-Domstolen, C-249/11, *Hristo Byankov mod Glaven sekretar na Ministerstvo na vateshnite raboti*, 4. oktober 2012, præmis 75.

324 EU-Domstolen, C-169/14, *Juan Carlos Sánchez Morcillo og María del Carmen Abril García mod Banco Bilbao Vizcaya Argentaria SA*, 17. juli 2014, præmis 43-51.

325 EU-Domstolen, C-583/11 P, *Inuit Tapiriit Kanatami m.fl. mod Europa-Parlamentet og Rådet for Den Europæiske Union*, 3. oktober 2013, præmis 102-103.

Karakteren af den ret, der står på spil, har konsekvenser for den type retsmiddel, som en stat skal sørge for.³²⁶ I **Europarådets lovgivning** forholder det sig f.eks. således, at kompensation for økonomisk og ikke-økonomisk skade i princippet skal være tilgængelig ved krænkelse af artikel 2 i EMRK. Økonomisk skade henviser til tab, som kan beregnes nøjagtigt. Ikke-økonomisk skade kan ikke beregnes nøjagtigt – f.eks. svie og smerte. Når det vurderes, om et retsmiddel giver effektiv oprejsning, kan alle de retsmidler, der er taget højde for i national lovgivning, tages i betragtning.³²⁷ Når et retsmiddel tages i brug som følge af krænkelsen af en rettighed i EMRK, der også udgør en "borgerlig rettighed" i henhold til artikel 6, gælder den bredere og strengere beskyttelse i artikel 6, stk. 1.³²⁸

Staterne kan være nødt til at fremlægge beviser for, at der eksisterer effektive retsmidler – f.eks. ved at påpege lignende sager, hvor det lykkedes at opnå et retsmiddel.³²⁹

Eksempel: I sagen *Yarashonen mod Tyrkiet*³³⁰ flygtede en russer af tjetjensk oprindelse fra Tyrkiet, efter at den russiske sikkerhedstjeneste angiveligt havde myrdet hans bror. Han vendte senere tilbage og blev anholdt for ulovlig indrejse. Han blev fængslet, selv om han havde søgt asyl, og han modtog ikke lægehjælp. Han fik senere bevilget asyl. Klageren klagede over den ulovlige fængsling, betingelserne for hans fængsling og manglen på et effektivt nationalt retsmiddel som omhandlet i artikel 13 med henblik på at klage over overtrædelsen af artikel 3 i EMRK.

EMRD fandt, at det ikke var tilstrækkeligt, at klageren kunne indgive klage i forbindelse med den generelle retlige klageprocedure. Regeringen var ude af stand til at vise en eneste beslutning, som dokumenterede, at en fængslet indvandrer havde været i stand til at anvende disse generelle klageprocedurer til at sikre sine rettigheder. Uden denne dokumentation kunne de generelle retsmidlers evne til at sørge for en effektiv fore-

326 Se EMRD, *Budayeva m.fl. mod Rusland*, nr. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 og 15343/02, 20. marts 2008, præmis 191.

327 EMRD, *De Souza Ribeiro mod Frankrig*, nr. 22689/07, 13. december 2012, præmis 79.

328 EMRD, *Kudła mod Polen*, nr. 30210/96, 26. oktober 2000, præmis 146.

329 *Ibid.*, præmis 159.

330 EMRD, *Yarashonen mod Tyrkiet*, nr. 72710/11, 24. juni 2014, præmis 63-66.

byggende og/eller kompensatorisk oprejsning ikke fastlægges med tilstrækkelig sikkerhed. Domstolen fastslog, at der forelå en krænkelse af artikel 13 samt artikel 3 i EMRK.

En stat kan lægge rimelige begrænsninger på adgangen til effektive retsmidler for at sikre en korrekt retspleje (se f.eks. afsnit 6.2.2 om forældelsesfrister).³³¹ Tvivl med hensyn til den effektive funktion af et nyligt oprettet lovgivningsmæssigt retsmiddel må ikke hindre nogen i at forsøge at bruge det.³³² Europarådet har anbefalet, at staterne, når de indfører nye retsmidler, sørger for tilbagevirkende kraft – hvis relevant – for de retsmidler, der har til formål at håndtere systemiske eller strukturelle problemer.³³³

5.1.2. Institutionelle krav til effektive retsmidler

I **Europarådets lovgivning** giver artikel 13 i EMRK ret til et retsmiddel for en "national myndighed". Det behøver ikke at være en domstolsmyndighed, men det er anerkendt, at judicielle retsmidler giver stærke garantier for uafhængighed, adgang for ofre og familier samt håndhævelse af kendelser i overensstemmelse med kravene i artikel 13 (se afsnit 2.4.1 om ikke-retlige organer generelt).³³⁴

Ved fastlæggelsen af, om et organ er i stand til at sørge for effektive retsmidler, er det nødvendigt at tage sagens faktiske omstændigheder, den pågældende rettigheds karakter samt organets beføjelser og garantier i betragtning.³³⁵

Eksempel: I sagen *Ramirez Sanchez mod Frankrig*³³⁶ var klageren blevet idømt livsvarigt fængsel for terrorangreb i Frankrig. Han blev holdt i isolation i otte år og to måneder, angiveligt på grund af hans farlighed,

331 Se EMRD, *Stubbings m.fl. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 22083/93 og 22095/93, 22. oktober 1996.

332 EMRD, *Krasuski mod Polen*, nr. 61444/00, 14. juni 2005, præmis 71.

333 Europarådets Ministerudvalg (2010), *Recommendation Rec(2010)3 to member states on effective remedies for excessive length of proceedings*, 24. februar 2010, punkt 11.

334 EMRD, *Z m.fl. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 29392/95, 10. maj 2001, præmis 110.

335 EMRD, *Kudła mod Polen*, nr. 30210/96, 26. oktober 2000, præmis 157. En nyere sag findes i EMRD, *Ališić m.fl. mod Bosnien-Hercegovina, Kroatien, Serbien, Slovenien og Den Tidligere Jugoslaviske Republik Makedonien*, nr. 60642/08, 16. juli 2014, præmis 131-136.

336 EMRD, *Ramirez Sanchez mod Frankrig*, nr. 59450/00, 4. juli 2006.

nødvendigheden af at opretholde orden og sikkerhed i fængslet og sandsynligheden for, at han ville flygte. Han klagede til en forvaltningsdomstol for at få omstødt beslutningen om at anbringe ham i isolation. Domstolen afviste hans klage, idet den påpegede, at det var en intern foranstaltning, som det på daværende tidspunkt ikke var muligt at indbringe for en forvaltningsdomstol.

EMRD konkluderede, at der forelå en krænkelse af artikel 13, men ikke af artikel 3, eftersom der i fransk lovgivning ikke er taget højde for et retsmiddel, som gør det muligt for klageren at anfægte beslutningen om at forlænge hans isolationsfængsling. Domstolen bemærkede, at det i betragtning af de alvorlige følger af isolationsfængsling har for fængslingsbetingelserne, var nødvendigt med et effektivt retsmiddel ved et retligt organ.

De nationale myndigheder, der henvises til i artikel 13 i EMRK, skal opfylde visse kriterier. Institutionel uafhængighed er påkrævet. Hvis en politichef f.eks. har skønsbeføjelser med hensyn til, hvorvidt en sag skal indbringes for politiklagemyndigheden (et uafhængigt organ) til behandling, er de påkrævede uafhængighedsstandarder ikke opfyldt.³³⁷ Beføjelsen til at udstede bindende afgørelser er ligeledes vigtig. Et organ, som ikke har denne beføjelse, kan blive betragtet som ude af stand til at sørge for effektive retsmidler – navnlig hvis det også mangler retssikkerhedsgarantier, såsom retten til advokatrepræsentation eller offentliggørelse af afgørelsen.³³⁸ Et retsmiddel, der afhænger af rent politiske skønsbeføjelser, er ikke tilstrækkeligt.³³⁹

I EU-retten giver, som det bemærkes i [afsnit 5.1.2](#), artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder personer ret til at få adgang til effektive retsmidler for en domstol. Betydningen af "domstol" er beskrevet nærmere i [afsnit 2.1](#). En domstol skal opfylde nogle strenge krav: Den skal være oprettet ved lov, have permanent karakter, være uafhængig og upartisk, omfatte en *inter partes*-pro-

³³⁷ EMRD, *Khan mod Det Forenede Kongerige*, nr. 35394/97, 12. maj 2000, præmis 47.

³³⁸ EMRD, *Chahal mod Det Forenede Kongerige*, nr. 22414/93, 15. november 1996, præmis 154.

³³⁹ En klage til indenrigsministeren over en bekendtgørelse om kontrol af indsatte korrespondance er et eksempel på et sådant retsmiddel. Se EMRD, *Silver m.fl. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 5947/72, 6205/73, 7052/75, 7061/75, 7107/75, 7113/75 og 7136/75, 25. marts 1983, præmis 116.

cedure, virke som obligatorisk retsinstans og anvende retsreglerne.³⁴⁰ Retten til at få adgang til effektive retsmidler for en domstol er dog ikke ubegrænset.

Eksempel: I sagen *Brahim Samba Diouf mod Ministre du Travail, de l'Emploi et de l'Immigration*³⁴¹ søgte Brahim Samba Diouf asyl i Luxembourg, da han hævdede, at han flygtede fra slaveri i Mauretania og blev forfulgt af sin tidligere arbejdsgiver. Hans ansøgning blev behandlet ved en fremskyndet procedure. Han fik afslag på sin ansøgning, da den blev betragtet som grundløs, og han fik påbud om at forlade landet. Klageren anlagde et søgsmål med påstand om ophævelse af afgørelsen ved forvaltningsdomstolen, som anmodede EU-Domstolen om en præjudiciel afgørelse. Den spurgte, om pligten til at sørge for effektive retsmidler var til hinder for national lovgivning, som ikke giver mulighed for at anke.

EU-Domstolen fastslog, at der skulle være mulighed for at få prøvet sagen ved en retsinstans, men at princippet om en effektiv retsbeskyttelse ikke krævede, at der var adgang til flere retsinstanser. Den foreløbige afgørelse om at behandle en ansøgning om international beskyttelse ved en fremskyndet procedure behøvede ikke at være genstand for domstolskontrol, når blot denne afgørelse kunne betragtes som et led i domstolsbehandlingen af den endelige materielle afgørelse om at bevilge eller give afslag på asyl.

I EU-retten udelukker artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder ikke, at der udpeges en enkelt type domstol til at håndtere specifikke sagstyper (f.eks. sager vedrørende landbrugsstøtte) – når blot det ikke er uforholdsmæssigt vanskeligt at udøve rettighederne (f.eks. på grund af forsinkelser).³⁴²

5.2. Eksempler på specifikke retsmidler

Dette afsnit indeholder flere eksempler på retsmiddeltyper, men udgør ikke en udtømmende liste. Andre eksempler er erstatning (pligten til at tilbagele-

340 EU-Domstolen, C-54/96, *Dorsch Consult Ingenieurgesellschaft mbH mod Bundesbaugesellschaft Berlin mbH*, 17. september 1997, præmis 23.

341 EU-Domstolen, C-69/10, *Brahim Samba Diouf mod Ministre du Travail, de l'Emploi et de l'Immigration*, 28. juli 2011, præmis 69.

342 EU-Domstolen, C-93/12, *ET Agroconsulting-04-Velko Stoyanov mod Izpalnitelen direktor na Darzhaven fond Zemedelie - Razplashtatelna agentsia*, 27. juni 2013, præmis 56-61.

vere noget, der er taget fra en person, enten i form af penge eller naturalydelser) eller retsmidler mod udvisning fra en stat (et opsættende retsmiddel med det formål at hindre en potentiel krænkelse af menneskerettighederne, som skyldes en persons udvisning fra en given stats jurisdiktion.) Disse eksempler vedrører specifikke materielle rettigheder – såsom ejendomsretten – eller specifikke politikområder – såsom asyl og indvandring – og ligger dermed uden for dette kapitels fokusområde. Retsmidler, der skyldes forsinket fuldbyrdelse af domstolsdomme, er omhandlet i [afsnit 5.2.1](#), mens retsmidler mod overdrevent lange retssager er medtaget i [afsnit 7.3](#).

Hovedpunkter

- **Kompensation:** Kompensatoriske retsmidler yder muligvis ikke altid en effektiv oprejsning – f.eks. kan det være bedre at anvende en hasteprocedure. EU-Domstolen har fastsat nogle principper for statens ansvar for skadeserstatning. Specifikke EU-direktiver om forskelsbehandling indeholder også bestemmelser om skadeserstatning. Det gælder f.eks. artikel 15 i racelighedsdirektivet.
- **Naturalopfyldelse:** Der er betydelige forskelle mellem de europæiske retssystemer, når det gælder naturalopfyldelse. I EU-retten er der fastlagt ufravigelige bestemmelser om naturalopfyldelse på sektorspecifikt plan.
- **Påbud:** EMRD og EU-Domstolen har bemærket vigtigheden af at sørge for balance mellem konkurrerende rettigheder samt enhver begrænsnings karakter og proportionalitet, når påbud overvejes. Nogle rettigheder kan kun begrænses, hvis specifikke kriterier er opfyldt.

5.2.1. Kompensation

Kompensation er en form for erstatning af en skade, man har lidt som følge af krænkelsen af juridiske rettigheder. I **Europarådets lovgivning** er kompensatoriske retsmidler som regel tilstrækkelige til overtrædelser af EMRK, men de udgør ikke et effektivt retsmiddel i alle situationer. Hvis en krænkelse f.eks. vedrører fængslingsbetingelserne, og klageren stadig er i fængsel, er en skadeserstatning måske ikke nok.³⁴³ Desuden kan kompensatoriske retsmidler i tilfælde af manglende fuldbyrdelse af en dom (se [afsnit 6.3](#)) kun være tilstrækkelige, hvis de opfylder specifikke krav:

³⁴³ EMRD, *Torreggiani m.fl. mod Italien*, nr. 43517/09, 8. januar 2013, præmis 96.

- Sagen behandles inden for en rimelig tidsfrist.
- Kompensationen betales omgående.
- Proceduren er i overensstemmelse med artikel 6 i EMRK.
- Sagens parter pålægges ikke en overdrevent stor omkostningsbyrde.
- Kompensationsniveauet er ikke urimeligt sammenlignet med EMRD's kendelser i lignende sager.

Eksempel: I sagen *Burdov mod Rusland (nr. 2)*³⁴⁴ havde klageren rettens dom for, at han skulle modtage betaling af sikringsydelse for det arbejde, han havde udført i forbindelse med nødoperationer på Tjernobylværket. Nogle af dommene blev ikke håndhævet i flere år. I en tidligere sag fandt EMRD, at der forelå en krænkelse af artikel 6 i EMRK og artikel 1 i protokol nr. 1. Domstolen besluttede af egen drift at undersøge dette spørgsmål i henhold til artikel 13, da den havde bemærket, at der var et stigende antal tilfælde af manglende håndhævelse.

Domstolen bekræftede, at i sager, der vedrørte manglende fuldbyrdelse af retsafgørelser, var nationale foranstaltninger for at sikre en rettidig fuldbyrdelse "af største værdi". Staterne kunne dog vælge at kræve et rent kompensatorisk retsmiddel, hvis det opfyldte specifikke krav: sagen blev behandlet inden for en rimelig tidsfrist, kompensationen blev betalt omgående, procedurereglerne var i overensstemmelse med principperne i artikel 6, sagens parter fik ikke en overdrevent stor omkostningsbyrde, og kompensationsniveauet var ikke urimeligt sammenlignet med andre af EMRD's kendelser. Der er en stærk, men simpel formodning om, at overdrevent lange sager medfører ikke-økonomisk skade.

I denne sag fandt EMRD, at der forelå en krænkelse af artikel 13 i EMRK, da den langvarige manglende håndhævelse af retsafgørelserne fratog klageren enhver form for retsmiddel.

EMRD har også fastlagt hovedkriterierne for kontrollen af et kompensatorisk retsmiddels effektivitet med hensyn til retssagers overdrevne varighed (se

³⁴⁴ EMRD, *Burdov mod Rusland (nr. 2)*, nr. 33509/04, 15. januar 2009, præmis 98-100.

afsnit 7.3).³⁴⁵ Hvis kompensation betragtes som et retsmiddel, skal domstolene undgå overdreven formalisme, navnlig når det gælder beviset for det lidte tab.³⁴⁶ De procedureregler, der gælder for behandlingen af et krav om kompensation, skal være i overensstemmelse med retfærdighedsprincippet i artikel 6 i EMRK. Det betyder bl.a., at sagen skal behandles inden for en rimelig tidsfrist, og at de regler, der gælder for omkostningerne, ikke må pålægge sagens parter en overdrevent stor omkostningsbyrde.

Eksempel: Sagen *Ananyev m.fl. mod Rusland*³⁴⁷ drejede sig om klagerens fængslingsbetingelser i forbindelse med forskellige varetægtsfængslinger mellem 2005 og 2008.

EMRD fandt, at der forelå krænkelse af artikel 3 (forbud mod umenneskelig og vanærende behandling) og artikel 13 i EMRK. Hvad angår adgangen til effektive retsmidler, bekræftede EMRD, at staterne har pligt til at sørge for effektive forebyggende og kompensatoriske nationale retsmidler. Domstolen bemærkede også, at enhver, der bliver udsat for en behandling i strid med artikel 3, bør have ret til økonomisk kompensation, og at den bevisbyrde, som klagerne pålægges, ikke må være overdrevent stor.

En fortsat undladelse af at yde den tilkendte kompensation kan være et indgreb i klagerens ret til uforstyrret nydelse af sin ejendom i henhold til artikel 1 i protokol 1 til EMRK.³⁴⁸ I sager, der vedrører fratagelse af ejendom, skal enhver, der fratages sin ejendom, i princippet kunne opnå kompensation, som "står i rimeligt forhold til værdien af denne ejendom", selv om det af hensyn til "legitime mål af almen interesse" kan være "berettiget ikke at udbetale den fulde markedsværdi".³⁴⁹

I EU-retten indeholder EU's charter om grundlæggende rettigheder ingen bestemmelser, der udtrykkeligt forpligter medlemsstaterne til at yde kompensation for krænkelse af rettigheder, som følger af EU-retten. Personer kan dog

345 EMRD, *Yuriy Nikolayevich Ivanov mod Ukraine*, nr. 40450/04, 15. oktober 2009, præmis 65.

346 EMRD, *Radkov mod Bulgarien (nr. 2)*, nr. 18382/05, 10. februar 2011, præmis 38-40.

347 EMRD, *Ananyev m.fl. mod Rusland*, nr. 42525/07 og 60800/08, 10. oktober 2012.

348 EMRD, *Kirilova m.fl. mod Bulgarien*, nr. 42908/98, 44038/98, 44816/98 og 7319/02, 9. juni 2005, præmis 123-124.

349 EMRD, *Pincová og Pinc mod Den Tjekkiske Republik*, nr. 36548/97, 5. november 2002, præmis 53.

påberåbe sig rettigheder, der følger af EU-retten, ved de nationale domstole, og medlemsstaterne kan være ansvarlige for skader under specifikke omstændigheder.³⁵⁰

Eksempel: I sagen *Francovich og Bonifaci mod Italien*³⁵¹ havde Andrea Francovich og Danila Bonifaci (og 33 af hendes kolleger) penge til gode i henhold til direktiv 80/987/EF om arbejdsgiverens insolvens, efter at deres respektive arbejdsgivere var gået konkurs. Direktivet skulle have været gennemført senest i 1983, men Italien opfyldt ikke dette krav, og fem år senere havde arbejdstagerne stadig ikke modtaget nogen penge. Virksomhedens kuratorer informerede dem om, at der ikke var nogen penge tilbage. De anlagde sag mod staten, da de mente, at staten havde pligt til at betale erstatning som kompensation for de lidte tab, eftersom staten ikke havde gennemført direktivet.

EU-Domstolen bekræftede, at EØF-traktaten (der var gældende på daværende tidspunkt) indførte en særlig retsorden, som medlemsstaternes retsinstanter havde pligt til at anvende. Endvidere gav fællesskabsretten også anledning til nogle rettigheder via de entydige forpligtelser, som traktaten pålagde private, medlemsstaterne og Fællesskabets institutioner. Princippet om, at staten er erstatningsansvarlig for tab, som er forvoldt private på grund af tilsidesættelser af fællesskabsretten, der må tilregnes staten, "følger således af selve traktatens system".

Statens ansvar opstår, når der er sket overtrædelser af EU-traktaterne, som kan tilskrives staten,³⁵² eller når EU-Domstolens retspraksis ikke er blevet fulgt.³⁵³ Medlemsstaterne kan også være ansvarlige i sager mellem privatpersoner, hvis det drejer sig om rettigheder, som følger af EU-retten.³⁵⁴

350 EU-Domstolen, C-26/62, *NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos mod Netherlands Inland Revenue Administration*, 5. februar 1963.

351 EU-Domstolen, forenede sager C-6/90 og C-9/90, *Andrea Francovich og Danila Bonifaci m.fl. mod Den Italienske Republik*, 19. november 1991.

352 EU-Domstolen, forenede sager C-46/93 og C-48/93, *Brasserie du Pêcheur SA mod Bundesrepublik Deutschland og The Queen mod Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd m.fl.*, 5. marts 1996, præmis 34.

353 Se også EU-Domstolen, C-224/01, *Gerhard Köbler mod Republik Österreich*, 30. september 2003, præmis 56.

354 EU-Domstolen, C-453/99, *Courage Ltd mod Bernard Crehan og Bernard Crehan mod Courage Ltd m.fl.*, 20. september 2001.

Den manglende gennemførelse af et direktiv kan også give staten et erstatningsansvar for skader. For at der kan opstå et ansvar:

- skal direktivet have tillagt privatpersoner rettigheder
- skal rettighederne være klart defineret
- skal der være en årsagssammenhæng mellem medlemsstaternes manglende gennemførelse af direktivet og det lidte tab.

Dette princip er blevet udvidet til at omfatte situationer, hvor medlemsstaterne har undladt at ændre eksisterende national lovgivning eller ikke har gennemført et direktiv korrekt. Det er også blevet udvidet til at omfatte overtrædelser af EU-retten fra enhver statslig myndigheds side (herunder den dømmende myndighed).³⁵⁵ I sådanne tilfælde skal det dog også påvises, at der har været en tilstrækkelig kvalificeret overtrædelse af lovgivningen. Når det skal bestemmes, om der foreligger en "tilstrækkelig kvalificeret overtrædelse", skal følgende faktorer tages i betragtning:

- hvor klar og præcis den tilsidesatte bestemmelse er
- den skønsmargin, som bestemmelsen giver medlemsstaten
- om overtrædelserne er begået forsætligt
- om overtrædelserne er undskyldelige
- hvorvidt en EU-institutions holdning kan have været medvirkende til overtrædelserne
- hvorvidt medlemsstaten har vedtaget eller opretholdt nationale foranstaltninger i strid med EU-retten.³⁵⁶

355 EU-Domstolen, forenede sager C-46/93 og C-48/93, *Brasserie du Pêcheur SA mod Bundesrepublik Deutschland og The Queen mod Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd m.fl.*, 5. marts 1996, præmis 34.

356 EU-Domstolen, forenede sager C-46/93 og C-48/93, *Brasserie du Pêcheur SA mod Bundesrepublik Deutschland og The Queen mod Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd m.fl.*, 5. marts 1996, præmis 56. Se også EU-Domstolen, C-224/01, *Gerhard Köbler mod Republik Österreich*, 30. september 2003, præmis 59.

Specifikke EU-direktiver om forskelsbehandling indeholder også bestemmelser om skadeserstatning. Det gælder f.eks. artikel 15 i racelighedsdirektivet.³⁵⁷ Når der træffes økonomiske kompensationsforanstaltninger, skal de være tilstrækkelige og gøre det muligt at godtgøre det lidte tab og den lidte skade.³⁵⁸ Fastsættelsen af et loft over den kompensation, der skal betales, kan gøre et retsmiddel ineffektivt.³⁵⁹ Ækvivalensprincippet skal overholdes, når det gælder retsmidler.³⁶⁰

5.2.2. Naturalopfyldelse

Naturalopfyldelse håndhæver kontraktbetingelserne, således at en kontrahent får det, som vedkommende indgik kontrakt om, ved at sætte kontrahenten i den stilling, vedkommende ville have været i, hvis kontrakten blev indgået. Der er betydelige forskelle mellem de europæiske retssystemer, når det gælder naturalopfyldelse.³⁶¹

I Europarådets lovgivning er der ikke nogen specifik anerkendelse af princippet om naturalopfyldelse.

I EU-retten er der dog fastlagt ufravigelige bestemmelser om naturalopfyldelse på sektorspecifikt plan. Se f.eks. artikel 3, stk. 2 og 3, i direktiv 1999/44/EF (direktivet om forbrugerkøb) og artikel 4, stk. 6 og 7, i direktiv 90/314/EØF (direktivet om pakkerejser).³⁶²

357 Rådets direktiv 2000/43/EF af 29. juni 2000 om gennemførelse af princippet om ligebehandling af alle uanset race eller etnisk oprindelse, EFT 2000 L 180 (racelighedsdirektivet).

358 EU-Domstolen, C-271/91, *M. Helen Marshall mod Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority*, 2. august 1993, præmis 26.

359 EU-Domstolen, C-180/95, *Nils Draehmpaehl mod Urania Immobilienservice OHG*, 22. april 1997, præmis 43.

360 EU-Domstolen, C-78/98, *Shirley Preston m.fl. mod Wolverhampton Healthcare NHS Trust m.fl. og Dorothy Fletcher m.fl. mod Midland Bank plc*, 16. maj 2000, præmis 55.

361 En europæisk udtalelse om privatretlige principper giver en vis vejledning: Study Group on a European Civil Code and the Research Group on EC Private Law (2009), *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law, Draft Common Frame of Reference (DCFR)*.

362 F.eks. Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 1999/44/EF af 25. maj 1999 om visse aspekter af forbrugerkøb og garantier i forbindelse hermed, EFT 1999 L 171, og direktiv 90/314/EØF af 13. juni 1990 om pakkerejser, herunder pakkeferier og pakketure, EFT 1990 L 158.

Eksempel: I sagen *Weber og Putz*³⁶³ anmodede de tyske domstole EU-Domstolen om en præjudiciel afgørelse af, hvorvidt artikel 3 i direktiv 1999/44/EF pålægger sælgeren at afholde omkostningerne til udtagning af en vare, der ikke er i overensstemmelse med købekontrakten, og til installation af en erstatningsvare.

EU-Domstolen bekræftede, at direktivet pålægger sælgeren at reparere eller omlevere varen – gratis – medmindre dette er umuligt eller uforholdsmæssigt.

EU-Domstolen har også bekræftet, at ethvert finansielt krav fra sælgeren i forbindelse med forpligtelsen til at bringe varen i overensstemmelse med kontrakten er udelukket. F.eks. kan sælgeren ikke kræve, at forbrugeren betaler erstatning for brugen af den mangelfulde vare, indtil denne erstattes med en ny vare.³⁶⁴

5.2.3. Påbud

Et påbud er en domstolskendelse, som kræver, at en person gør noget eller holder op med at gøre noget. **Både Europarådets og EU's lovgivning** tillader oprejsning i form af påbud under flere omstændigheder. Det kan beskytte individuelle rettigheder, men kan samtidig begrænse andres rettigheder. Det betyder, at det er nødvendigt med en omhyggelig balancegang for at sikre proportionalitet og retfærdighed.³⁶⁵

I Europarådets lovgivning er påbud ofte blevet taget i betragtning i forbindelse med retten til ytringsfrihed, som er sikret i artikel 10 i EMRK.³⁶⁶ I sådanne tilfælde har EMRD gentagne gange fastslået, at artikel 10 ikke hindrer forudgående udgivelsesrestriktioner eller forbud mod distribution som sådan.³⁶⁷ De

363 EU-Domstolen, forenede sager C-65/09 og C-87/09, *Gebr. Weber GmbH mod Jürgen Wittmer og Ingrid Putz mod Medianess Electronics GmbH*, 16. juni 2011.

364 EU-Domstolen, C-404/06, *Quelle AG mod Bundesverband der Verbraucherzentralen und Verbraucherverbände*, 17. april 2008, præmis 41-43.

365 EU-Domstolen, C-70/10, *Scarlet Extended SA mod Société belge des auteurs, compositeurs et éditeurs SCRL (SABAM)*, 24. november 2011, præmis 49.

366 Ud over det nationale plan kan EMRD i klager, der er indbragt for EMRD med krav om udsættelse af en udvisning eller udlevering fra et land, udstede en midlertidig bestemmelse, hvor landet bliver bedt om at udsætte klagerens udvisning eller udlevering, så længe klagen behandles af retten. Se f.eks. EMRD, *Abdollahi mod Tyrkiet*, nr. 23980/08, 3. november 2009.

367 Se f.eks. EMRD, *Éditions Plon mod Frankrig*, nr. 58148/00, 18. august 2004.

farer, som den slags restriktioner medfører for et demokratisk samfund, kræver dog en meget omhyggelig undersøgelse. Ligesom i alle andre sager, der vedrører et indgreb i en persons ytringsfrihed, er det EMRD's opgave at undersøge, om restriktionen i det pågældende tilfælde var foreskrevet ved lov for at forfølge et legitimt mål³⁶⁸ og var forholdsmæssig.

Hvad angår krav om forudgående meddelelse, kræver EMRK ikke, at medierne varsler planlagte udgivelser til dem, der optræder heri. Et sådant krav – som ville give personer mulighed for at anmode om et påbud, der hindrer offentliggørelse, i forbindelse med retten til privatlivets fred – risikerer at have en "afkølede virkning" på ytringsfriheden.³⁶⁹

Eksempel: I sagen *Brosa mod Tyskland*³⁷⁰ klagede klageren over, at et påbud, som begrænsede hans uddeling af en folder, hvor han hævdede, at en kandidat til lokalvalget dækkede over en nynazistisk organisation, krænkede hans ret til ytringsfrihed i medfør af artikel 10 i EMRK.

Folderen blev uddelt under valgkampen og indeholdt klagerens synspunkter om en kandidats egnethed til embedet. Eftersom den var af politisk karakter og vedrørte et spørgsmål af offentlig interesse, var der ikke et stort råderum til at begrænse klagerens ytringsfrihed. Klagerens holdning var ikke uden et faktisk grundlag, men den nationale domstol krævede et "kraftigt bevis" – en uforholdsmæssigt høj grad af faktisk bevis. Den nationale domstol fandt ikke en rimelig balance mellem de relevante interesser og godtgjorde ikke et presserende socialt behov for at sætte beskyttelsen af kandidatens personlige rettigheder over retten til ytringsfrihed. EMRD fastslog derfor, at der forelå en krænkelse af artikel 10 i EMRK.

I EU-retten er retten til ytringsfrihed fastlagt i artikel 11 i EU's charter om grundlæggende rettigheder. Artikel 52, stk. 1, i chartret omhandler de tillade-

368 Sådanne mål omfatter: hensyn til den nationale sikkerhed, territorial integritet eller offentlig sikkerhed, for at forebygge uorden eller forbrydelse, for at beskytte sundheden eller sædeligheden, for at beskytte andres gode navn og rygte eller rettigheder, for at forhindre udspredelse af fortrolige oplysninger eller for at sikre domsmagtens autoritet og upartiskhed.

369 EMRD, *Mosley mod Det Forenede Kongerige*, nr. 48009/08, 10. maj 2011, præmis 132.

370 EMRD, *Brosa mod Tyskland*, nr. 5709/09, 17. april 2014.

lige begrænsninger af de rettigheder, der er sikret i chartret, og specificerer, at de skal:

- være fastlagt i lovgivningen
- respektere rettighedernes væsentligste indhold
- være forholdsmæssige
- være nødvendige
- faktisk svare til mål af almen interesse, der er anerkendt af Unionen, eller et behov for beskyttelse af andres rettigheder og friheder.

Eksempel: I sagen *UPC Telekabel mod Constantin Film*³⁷¹ forsøgte et filmproduktionselskab at standse uautoriseret streaming af dets film fra et bestemt websted. Internetudbyderen afviste en anmodning om at blokere webstedet, og derfor søgte selskabet at opnå et påbud ad rettens vej.

EU-Domstolen foretog en afvejning mellem interesserne hos indehaverne af ophavsretten og internetudbyderens frihed til at drive virksomhed. Når medlemsstaterne gennemfører et direktiv, skal de sikre, at de anvender en fortolkning af direktivet, som gør det muligt at skabe en rimelig balance mellem de relevante grundlæggende rettigheder, der er beskyttet i EU's retsorden. Medlemsstaterne skal fortolke deres nationale lovgivning på en måde, som er forenelig med direktivet og med de grundlæggende rettigheder. Et påbud begrænser friheden til at drive virksomhed, men i dette tilfælde greb det ikke ind i "selve kernen af retten til friheden".

371 EU-Domstolen, C-314/12, *UPC Telekabel Wien GmbH mod Constantin Film Verleih GmbH og Wega Filmproduktionsgesellschaft mbH*, 27. marts 2014, præmis 46-51.

6

Begrænsninger af adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse generelt

EU	Dækkede emner	Europarådet
Legitimt mål og proportionalitet		
<p>Chartret om grundlæggende rettigheder, artikel 47 (adgang til effektive retsmidler)</p> <p>Chartret om grundlæggende rettigheder, artikel 48 (uskyldsformodning og retten til et forsvar)</p> <p>Chartret om grundlæggende rettigheder, artikel 52, stk. 1 (anvendelsesområde)</p> <p>EU-Domstolenforenede sager C-317/08 – C-320/08, <i>Alassini m.fl. mod Telecom Italia SpA</i>, 2010</p>	<p>Tilladelige begrænsninger</p>	<p>EMRK, artikel 6 (retten til en retfærdig rettergang)</p> <p>EMRK, artikel 13 (adgang til effektive retsmidler)</p> <p>EMRD, <i>Harrison Mckee mod Ungarn</i>, nr. 22840/07, 2014</p>
Eksempler på begrænsninger inden en endelig dom eller afgørelse		
<p>EU-Domstolen, C-530/11, <i>Europa-Kommissionen mod Det Forenede Kongerige Storbritannien og Nordirland</i>, 2014</p>	<p>Retsafgifter</p>	<p>EMRD, <i>Stankov mod Bulgarien</i>, nr. 68490/01, 2007</p>
	<p>Overdreven formalisme</p>	<p>EMRD, <i>Poirot mod Frankrig</i>, nr. 29938/07, 2011</p> <p>EMRD, <i>Maširević mod Serbien</i>, nr. 30671/08, 2014</p>

EU	Dækkede emner	Europarådet
EU-Domstolen, C-415/10, <i>Galina Meister mod Speech Design Carrier Systems GmbH</i> , 2012 Racelighedsdirektivet (2000/43/EF), artikel 8 Direktivet om forskelsbehandling mellem mænd og kvinder i forbindelse med varer og tjenesteydelser (2004/113/EF), artikel 9 Ligestillingsdirektivet (2006/54/EF), artikel 18 Rammedirektivet om ligebehandling med hensyn til beskæftigelse (2000/78/EF), artikel 10	Bevismæssige barrierer	EMRD, <i>Klouvi mod Frankrig</i> , nr. 30754/03, 2011
EU-Domstolen, forenede sager C-89/10 og C-96/10, <i>Q-Beef og Bosschaert mod Belgische Staat</i> , 2011	Forældelsesfrister	EMRD, <i>Bogdel mod Litauen</i> , nr. 41248/06, 2013
	Immunitet	EMRD, <i>C.G.I.L. og Cofferati (nr. 2) mod Italien</i> , nr. 2/08, 2010

Forsinket fuldbyrdelse af endelige domme

TEU, artikel 4, stk. 3, og artikel 19 Den europæiske fuldbyrdelsesordre (forordning (EF) nr. 805/2004) Bruxellesforordningen (Rådets forordning (EF) nr. 44/2001) Forordning nr. 1215/2012 Forordning nr. 650/2012/EU Rådets forordning nr. 2201/2003 Rådets forordning nr. 4/2009		EMRD, <i>Yuriy Nikolayevich Ivanov mod Ukraine</i> , nr. 40450/04, 2009 EMRD, <i>Burdov mod Rusland (nr. 2)</i> , nr. 33509/04, 2009
--	--	---

Dette kapitel indeholder nærmere oplysninger vedrørende lovgivningen om begrænsninger af (restriktioner for) adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Det er relevant for alle andre rettigheder, der henvises til i denne håndbog. Begrænsninger er tilladt, hvis de har et legitimt mål, er forholdsmæssige og ikke rammer selve retighedens kerne. **Afsnit 6.2** giver eksempler på almindelige begrænsninger i Europarådets og EU's lovgivning. Listen over disse begrænsninger er illustrativ og ikke udtømmende. Den

omfatter retsomkostninger, overdreven formalisme, bevismæssige barrierer, forældelsesfrister og immunitet. Sidste del (afsnit 6.3) omhandler forsinket fuldbyrdelse af domme som en anden form for begrænsning af adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Den indeholder også en gennemgang af EU-retsmekanismer, der tager sigte på at lette fuldbyrdelsen af domme i EU, såsom den europæiske fuldbyrdelsesordre.³⁷²

6.1. Legitimt mål og proportionalitet

Hovedpunkter

- Begrænsninger er tilladt, hvis de har et legitimt mål og er forholdsmæssige. De må ikke ramme selve retighedens kerne.
- Eksempler på legitime mål er korrekt retspleje (f.eks. pålæggelse af omkostninger) og beskyttelse af ytringsfriheden.
- Proportionalitet kræver, at der opnås en rimelig balance mellem det mål, der skal nås, og de foranstaltninger, der tages i brug.

Rettighederne i artikel 6 og 13 i EMRK og artikel 47 og 48 i EU's charter om grundlæggende rettigheder er ikke absolutte rettigheder, og de kan begrænses under særlige omstændigheder. Desuden giver undtagelsesbestemmelser i de internationale menneskerettighedsstandarder staterne lov til midlertidigt at tilpasse nogle af deres forpligtelser under ekstraordinære omstændigheder – såsom i tilfælde af en offentlig faretilstand, der truer nationens eksistens (se f.eks. artikel 15 i EMRK).

I henhold til Europarådets lovgivning tager EMRD ved vurderingen af en begrænsnings lovlighed hensyn til vigtigheden af adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse som et demokratisk princip.³⁷³ En lovlig begrænsning:

- skal have et legitimt mål

³⁷² Europa-Parlamentets og Rådets forordning nr. 805/2004 af 21. april 2004 om indførelse af et europæisk tvangsfuldbyrdelsesdokument for ubestridte krav, EUT 2004 L 143. Denne gælder ikke for Danmark.

³⁷³ EMRD, *Kijewska mod Polen*, nr. 73002/01, 6. september 2007, præmis 46.

- skal være forholdsmæssig
- må ikke ramme selve retighedens kerne.

Artikel 6 i EMRK definerer ikke "legitimt mål", men EMRD's retspraksis giver eksempler på sådanne legitime mål. De omfatter begrænsninger af søgsmål-sadgangen for at beskytte dem, der er ansvarlige for patientpleje, mod at blive uretmæssigt chikaneret i en retstvist,³⁷⁴ for at sikre en korrekt retspleje³⁷⁵ og for at beskytte parlamentsmedlemmers talefrihed og fastholde adskillelsen af den dømmende magt og den lovgivende magt.³⁷⁶

Proportionalitet er et hovedprincip i EMRD's retspraksis. Det kræver, at der opnås en rimelig balance mellem statens legitime mål og de foranstaltninger, som staten tager i brug for at nå disse mål. Proportionalitet kræver også en rimelig balance mellem individuelle rettigheder og den offentlige interesse.³⁷⁷ Jo mere der gribes ind i rettigheden, jo vægtigere en begrundelse er der brug for.³⁷⁸ F.eks. blev pligten til at lade sig varetægtsfængsle inden en appelsag betragtet som et uforholdsmæssigt indgreb i retten til søgsmålsadgang.³⁷⁹ Det tilkommer staten at begrunde et indgreb som forholdsmæssigt, og staten skal overveje at bruge den mindst forstyrrende foranstaltning.³⁸⁰

Eksempel: I sagen *Harrison Mckee mod Ungarn*³⁸¹ anlagde klageren, som var repræsenteret af en advokat, en civil sag mod en offentlig anklager, idet han hævdede, at et brev, der var sendt under en straffesag, indeholdt urigtige oplysninger om ham. Landsretten i Budapest fandt, at hans ret til omdømme var blevet krænket, men afviste kravet om kompensation, da det var alt for stort, og da han ikke kunne bevise, at han havde lidt nogen reel skade. Klageren blev dømt til at betale ca. 2 900 EUR i retsafgifter. Klageren ankede til appeldomstolen i Budapest, som stadfæstede

374 EMRD, *Ashingdane mod Det Forenede Kongerige*, nr. 8225/78, 28. maj 1985, præmis 57.

375 EMRD, *Harrison Mckee mod Ungarn*, nr. 22840/07, 3. juni 2014.

376 EMRD, *A. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 35373/97, 17. december 2002, præmis 77.

377 Et eksempel på balancegangen mellem vidnebeskyttelsen og retten til at blive hørt findes i f.eks. EMRD, *Van Mechelen m.fl. mod Nederlandene*, nr. 21363/93, 21364/93, 21427/93 og 22056/93, 23. april 1997, præmis 59-65.

378 *Ibid.*, præmis 60.

379 EMRD, *Papon mod Frankrig (nr. 2)*, nr. 54210/00, 25. juli 2002, præmis 100.

380 EMRD, *Saint-Paul Luxembourg S.A. mod Luxembourg*, nr. 26419/10, 18. april 2013, præmis 44.

381 EMRD, *Harrison Mckee mod Ungarn*, nr. 22840/07, 3. juni 2014.

den afgørelse, der var truffet af retten i første instans, nemlig at klageren skulle betale retsafgifter beregnet som en procentdel af den afviste del af hans krav.

EMRD fastslog, at retten til søgsmålsadgang ikke er en absolut ret, og at den kan begrænses. Begrænsninger må ikke indskrænke eller reducere en persons adgang på en sådan måde eller i et sådant omfang, at det rammer selve rettighedens kerne. I dette tilfælde fandt Domstolen ingen grund til at betvivle, at klageren med bistand fra sin advokat kunne have fastlagt, hvad der ville have været et "rimeligt krav", og dermed var beløbet på de retsafgifter, der skulle betales, hvis han tabte sagen, forudsigeligt. Målet med at pålægge retsafgifter var foreneligt med en korrekt retspleje, og retssagen gav en tilstrækkelig beskyttelse til at sikre, at dette krav ikke udgjorde en uforholdsmæssig finansiel byrde for klagerne i god tro. Domstolen fastslog, at der ikke forelå en krænkelse af artikel 6 i EMRK.

En lignende tilgang findes i **EU-retten**. Begrænsninger skal være forholdsmæssige og skal respektere rettighedens væsentligste indhold. Det betyder, at begrænsninger ikke må gå ud over det, som er passende og nødvendigt for at nå "mål af almen interesse, der er anerkendt af Unionen" eller beskytte andres rettigheder og friheder.³⁸² Staten skal vælge den mindst bebyrdende foranstaltning, der er tilgængelig.³⁸³

Eksempel: I sagen *Rosalba Alassini mod Telecom Italia SpA*³⁸⁴ behandlede EU-Domstolen fire forenede anmodninger om præjudiciel afgørelse fra *Giudice di pace di Ischia*, som vedrørte bestemmelserne om, at et udenretsligt tvistbilæggelsesforsøg er obligatorisk for visse tvister, inden sagen kan indbringes for de nationale domstole. Bestemmelserne blev vedtaget i

382 I *forklaringerne* til EU's charter om grundlæggende rettigheder bekræftes det, at "omtalen af de generelle interesser, som anerkendes af Unionen, dækker både de formål, der er nævnt i artikel 3 i traktaten om Den Europæiske Union, og andre interesser, der beskyttes af specifikke bestemmelser i traktaterne, såsom artikel 4, stk. 1, i traktaten om Den Europæiske Union, artikel 35, stk. 3, i traktaten om Den Europæiske Unions funktionsmåde og artikel 36 og 346 i denne traktat". EU-Domstolen, C-92/09 og C-93/09, *Volker und Markus Schecke GbR og Hartmut Eifert mod Land Hessen*, 9. november 2010, præmis 74.

383 Hvad angår sanktioner, henvises til f.eks. C-443/13, *Ute Reindl mod Bezirkshauptmannschaft Innsbruck*, 13. november 2014, præmis 40.

384 EU-Domstolen, forenede sager C-317/08 – C-320/08, *Rosalba Alassini mod Telecom Italia SpA, Filomena Califano mod Wind SpA, Lucia Anna Giorgia Iacono mod Telecom Italia SpA og Multiservice Srl mod Telecom Italia SpA*, 18. marts 2010, præmis 63-65.

forbindelse med gennemførelsen af Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2002/22/EF af 7. marts 2002 om forsyningspligt og brugerrettigheder i forbindelse med elektroniske kommunikationsnet og -tjenester.

EU-Domstolen bekræftede, at de fleste grundlæggende rettigheder ikke skal betragtes som "absolutte rettigheder", men kan underlægges begrænsninger. Den henviste til EMRD's retspraksis og understregede, at begrænsningerne skal være nødvendige for at tilgodese de almene hensyn. De må ikke være uforholdsmæssige eller gribe ind i de beskyttede rettigheders centrale indhold. Målene med de pågældende nationale bestemmelser – en hurtigere og billigere afgørelse af tvister samt en frigørelse af domstolene – var legitime, og indførelsen af en udenretslig bilæggelsesprocedure syntes ikke, for så vidt angik sagens faktiske omstændigheder, at være uforholdsmæssig i forhold til de forfulgte mål.

6.2. Eksempler på begrænsninger inden en endelig dom eller afgørelse

Hovedpunkter

- Retsafgifter og -omkostninger kan udgøre en uretmæssig begrænsning af adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse, hvis de er for høje, da de kan fratage personer deres ret til søgsmålsadgang. En afgifts hensigtsmæssighed afhænger af omstændighederne ved den enkelte sag, herunder klagerens midler.
- Overdreven formalisme (en streng fortolkning af procedurereglerne) kan fratage klagerne deres ret til søgsmålsadgang.
- Høje bevistærskler kan skabe barrierer for adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Formodninger om realitetsspørgsmål eller retsformodninger (f.eks. formodninger om forskelsbehandling) kan hjælpe personer, når de anlægger sag.
- Forældelsesfrister skal være forholdsmæssige og tjene et legitimt mål – såsom korrekt retspleje eller forhindring af, at gamle krav medfører uretfærdighed.
- Immunitet kan være tilladt, hvis den tjener et legitimt mål – f.eks. at beskytte parlamentsmedlemmers talefrihed eller offentligt ansatte, som udfører deres hverv.

Dette afsnit omhandler nogle af de begrænsninger, der har været genstand for EMRD's eller EU-Domstolens afgørelser. Nogle barrierer kan beskrives som fak-

tiske omstændigheder – f.eks. forsinkelse eller overdreven formalisme – mens andre er et resultat af lovgivningsbestemmelser – f.eks. forældelsesfrister, immunitet og bevismæssige barrierer. Listen er ikke udtømmende. Andre barrierer omfatter søgsmålskompetence (se en nærmere beskrivelse i [afsnit 8.4](#) om miljølovgivning) og retssagers overdrevne varighed (se [kapitel 7](#)).³⁸⁵

6.2.1. Retsafgifter

Retsafgifter kan bidrage til en effektiv retspleje (f.eks. ved at afholde parter i en tvist fra at anlægge en åbenlyst grundløs sag eller ved at mindske administrationsudgifterne), men kan også begrænse adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Alt for høje retsafgifter, som hindrer parterne i en tvist i at anlægge en civil sag, kan udgøre en krænkelse af artikel 6, stk. 1, i EMRK.³⁸⁶

I **Europarådets og EU's lovgivning** er retsafgifter ikke automatisk uforenelige med artikel 6, stk. 1, i EMRK eller artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder. Hvis retsafgifterne er for høje, kan det dog fratage personer deres ret til søgsmålsadgang.³⁸⁷ F.eks. fandt EMRD, at retsafgifter, der beløb sig til ca. fire gange så meget som en klagers månedlige indkomst, var uforholdsmæssige.³⁸⁸

Eksempel: I sagen *Stankov mod Bulgarien*³⁸⁹ anlagde og vandt klageren en sag mod staten for ulovlig fængsling og blev tilkendt erstatning. Han skulle dog betale retsafgifter, der beløb sig til næsten 90 % af den kompensation, som staten blev dømt til at betale. Som følge heraf mistede klageren reelt sin kompensation, selv om de bulgarske domstole utvetydigt havde afgjort, at han var berettiget til den.

385 FRA (2011), *Access to justice in Europe: an overview of challenges and opportunities*, s. 38.

386 EMRD, *Kreuz mod Polen*, nr. 28249/95, 19. juni 2001, præmis 61-67.

387 EMRD, *Perdigão mod Portugal*, nr. 24768/06, 16. november 2010, præmis 74. Se også FN's Menneskerettighedskomité (HRC) (2008), *sag nr. 1514/2006, Casanovas mod Frankrig*, 28. oktober 2008, præmis 11.3.

388 EMRD, *Kijewska mod Polen*, nr. 73002/01, 6. september 2007, præmis 47.

389 EMRD, *Stankov mod Bulgarien*, nr. 68490/01, 12. juli 2007.

EMRD bemærkede, at i erstatningssager mod staten må bestemmelserne om sagsomkostninger ikke lægge en overdrevent stor byrde på sagens parter. Omkostningerne må ikke være overdrevent store eller udgøre en urimelig begrænsning af retten til søgsmålsadgang. Selv om pålæggelsen af retsafgifter var forenelig med en korrekt retspleje, udgjorde det relativt høje og helt ufleksible retsafgiftsbeløb i dette tilfælde en uforholdsmæssig begrænsning af klagerens ret til søgsmålsadgang. Forskellige proceduremæssige løsninger, som anvendes i andre medlemsstater – såsom at reducere eller give afkald på retsafgifter i erstatningssager mod staten eller at overlade det til rettens skøn at fastlægge omkostningerne – fandtes ikke. Domstolen fastslog, at der forelå en krænkelse af artikel 6, stk. 1, i EMRK.

I **EU-retten** er omkostningsspørgsmålet blevet taget op i forbindelse med kravene om adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse i medfør af direktivet, som gennemfører Århuskonventionen (se [afsnit 8.4](#) om miljølovgivning).³⁹⁰

Eksempel: I sagen *Europa-Kommissionen mod Det Forenede Kongerige Storbritannien og Nordirland*³⁹¹ indgav en gruppe miljøorganisationer en klage til Europa-Kommissionen, hvor de påstod, at enkeltpersoner og civilsamfundsgrupper var ude af stand til at anlægge sag ved de britiske domstole som følge af de "uoverkommeligt dyre" retssager og specifikt som følge af bestemmelsen om, at taberen betaler, ifølge hvilken den tabende part skal dække den vindende parts sagsomkostninger. De mente, at dette var i strid med bestemmelserne om adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse (artikel 3, stk. 7, og artikel 4, stk. 4) i direktivet, som gennemfører Århuskonventionen, der bl.a. forbyder "uoverkommeligt dyre" klageprocedurer. Europa-Kommissionen indbragte sagen for EU-Domstolen.

EU-Domstolen vurderede, hvad der mentes med "uoverkommeligt dyre" i direktivet. Denne vurdering krævede en objektiv og en subjektiv evaluering. Omkostningerne må ikke være "objektivt urimelige", men de må hel-

390 FN's Økonomiske Kommission for Europa (UNECE) (1998), [konvention om adgang til oplysninger, offentlig deltagelse i beslutningsprocesser samt adgang til klage og domstolsprøvelse på miljøområdet](#), 25. juni 1998.

391 EU-Domstolen, C-530/11, *Europa-Kommissionen mod Det Forenede Kongerige Storbritannien og Nordirland*, 13. februar 2014. Se også EU-Domstolen, C-260/11, *The Queen, på vegne af David Edwards og Lilian Pallikaropoulos mod Environment Agency m.fl.*, 11. april 2013.

ler ikke overstige den berørte persons økonomiske evne. Ved vurderingen af, hvad der er subjektivt rimeligt, kan en række faktorer tages i betragtning, herunder: i) om sagen giver rimelig udsigt til at få medhold, ii) sagens betydning for klageren og for miljøbeskyttelsen og iii) det gældende retsgrundlags og procedures kompleksitet. Denne vurdering kan ikke være forskellig, alt efter om der er tale om første instans eller en appelsag. Det Forenede Kongerige havde ikke gennemført direktivet korrekt.

Retsafgifter skal vurderes i lyset af sagens særlige omstændigheder – herunder personens evne til at betale – for at bestemme, om personen stadig nyder godt af retten til søgsmålsadgang.³⁹² En afvisning af at dække den vindende parts omkostninger kan krænke denne ret.³⁹³ Staterne skal sikre, at behovet for at finansiere retsplejen ikke fjerner retten til søgsmålsadgang. National lovgivning giver ofte mulighed for at søge om retshjælp til dækning af retsafgifterne (se **kapitel 3** om retshjælp). Forenkede procedurer kan også hjælpe. Disse kan have samme karakter som den europæiske småkravsprocedure, der er omhandlet i **afsnit 8.5**, og de er ofte billigere og hurtigere.

Lovende praksis

Reduktion af omkostningerne og forenkling af procedurerne

I Det Forenede Kongerige (England og Wales) har regeringen indført *Money Claim Online (MCOL)* som en løsning på lange og omkostningstunge procedurer for tvister om mindre krav. Kravene skal være under et beløb på 100 000 GBP og skal være rettet mod personer, der har adresse i England eller Wales.

Kilde: Europarådet, CEPEJ (2014), rapport om "European judicial systems – Edition 2014 (2012 data): efficiency and quality of justice", s. 260. Se også www.gov.uk/make-money-claim-online og www.inbrief.co.uk/preparing-for-trial/problems-with-small-claims.htm.

392 Se også EMRD, *Tolstoy Miloslavsky mod Det Forenede Kongerige*, nr. 18139/91, 13. juli 1995, præmis 61-67 (hvor kravet om at betale et væsentligt sikkerhedsdepositum i betragtning af modpartens sagsomkostninger blev betragtet som rimeligt, da klagen ikke blev anset for relevant).

393 EMRD, *Stankiewicz mod Polen*, nr. 46917/99, 6. april 2006, præmis 60 og 75.

6.2.2. Overdreven formalisme

Overdreven formalisme henviser til særligt strenge fortolkninger af procedurereglerne, som kan fratage klagerne deres ret til søgsmålsadgang. Dette kan omfatte strenge fortolkninger af tidsfrister, procedureregler og beviser.

Eksempel: I sagen *Poirot mod Frankrig*³⁹⁴ indgav klageren, en handicappet kvinde, en politianmeldelse, da hun hævdede, at hun havde været udsat for seksuelt overgreb og voldtægt på et bosted. Der blev indledt en retsefterforskning af påstandene i 2002. I 2006 ændrede undersøgelsesdommeren anklagerne, så de udelukkende omfattede seksuelt overgreb, og henviste sagen mod den tiltalte til den lokale straffedomstol. Klageren ankede den nye klassificering af de påståede handlinger og henvisningskendelsen, da hun mente, at forbrydelsen var alvorlig nok til at blive indbragt for Cour d'Assise. Hendes anke blev afvist. I afgørelsen stod der, at hun i sin ankemeddelelse ikke udtrykkeligt havde nævnt begrundelsen for at anke. Klageren ankede herefter denne afgørelse for så vidt angik retsspørgsmålene, men uden held. Gerningsmanden blev senere frifundet. Klageren hævdede, at afvisningen af hendes anke fratog hende retten til søgsmålsadgang.

EMRD bemærkede, at strafferetsplejelovent ikke formelt krævede, at klageren udtrykkeligt skulle henvise til begrundelsen for at anke. Den relevante bestemmelse i den pågældende retsplejelov var den eneste, der gav klageren mulighed for at anfægte undersøgelsesdommerens henvisningskendelse. Domstolen var af den opfattelse, at de nationale myndigheder havde de bedste forudsætninger for at fortolke den nationale lovgivning. Retsmyndighederne anvendte dog de relevante procedureregler på en overdrevent formalistisk måde, og dermed krænkede de klagerens ret til søgsmålsadgang. Domstolen fastslog således, at der forelå en krænkelse af artikel 6, stk. 1, i EMRK.

Rettens rolle og de alternative oprejsningsmuligheder, der er tilgængelige for en klager, kan være relevante ved undersøgelsen af spørgsmålet om formalisme. Hvis en ret f.eks. har en unik rolle med hensyn til prøvelsen af administrative afgørelser og både fungerer som ret i første og sidste instans, må dens

³⁹⁴ EMRD, *Poirot mod Frankrig*, nr. 29938/07, 15. december 2011, præmis 46.

procedure ikke være overdrevent formalistisk, da dette fratager personer en oprejsningsmulighed.³⁹⁵

En særlig streng udlægning af procedurereglerne fra forfatningsdomstolens side kan fratage klagerne deres ret til søgsmålsadgang.³⁹⁶ Hvis en procedureregulering – såsom en tidsfrist – f.eks. udlægges således, at den afskærer klagerne fra en realitetsbehandling af deres søgsmål, underminerer dette retten til søgsmålsadgang.³⁹⁷

Eksempel: I sagen *Maširević mod Serbien*³⁹⁸ anlagde klageren, som var praktiserende advokat, en civil sag ved en byret med påstand om at modtage betaling fra et privat forsikringsselskab for en tjeneste, der var ydet i henhold til en aftale om advokatsalær. Retten afsagde først kendelse om, at forsikringsselskabet skulle betale, men efter et modkrav fra forsikringsselskabet omstødte den kendelsen og erklærede aftalen for ugyldig. Appeldomstolen stadfæstede denne dom, og klageren ankede dommen til den øverste domstol, for så vidt angik retsspørgsmålene. Den øverste domstol afviste anken med den begrundelse, at klageren ikke var berettiget til at indgive den, da det i artikel 84 i den serbiske civilretsplejelov bestemmes, at en anke med hensyn til retsspørgsmål kun kan indgives af en advokat og ikke af klageren selv. Den øverste domstol fastslog, at sagens parter i henhold til denne lov ikke havde retsevne til personligt at indgive en anke om retsspørgsmål, heller ikke hvis de selv var advokater.

EMRD fandt, at denne særligt strenge fortolkning af procedurereglen underminerede retten til søgsmålsadgang. Domstolen fastslog, at det i sager som denne var dens opgave at afgøre, om de pågældende procedureregler tog sigte på at sikre en korrekt retspleje og princippet om retssikkerhed. Den øverste domstols fortolkning af den pågældende regel tjente

395 Se f.eks. EMRD, *S.A. Sotiris and Nikos Koutras ATTEE mod Grækenland*, nr. 39442/98, 16. november 2000, præmis 22, og EMRD, *Shulgin mod Ukraine*, nr. 29912/05, 8. december 2011, præmis 65.

396 EMRD, *Běleš m.fl. mod Den Tjekkiske Republik*, nr. 47273/99, 12. november 2002, præmis 69.

397 EMRD, *Miragall Escolano m.fl. mod Spanien*, nr. 38366/97, 38688/97, 40777/98, 40843/98, 41015/98, 41400/98, 41446/98, 41484/98, 41487/98 og 41509/98, 25. maj 2000, præmis 33 og 36.

398 EMRD, *Maširević mod Serbien*, nr. 30671/08, 11. februar 2014.

ikke disse formål og fratog klageren muligheden for en fuldstændig realitetsbehandling af hans påstande. Domstolen fastslog derfor, at der forelå en krænkelse af artikel 6, stk. 1, i EMRK.

Overdreven formalisme kan også finde sted, når en domstol lægger afgørende vægt på en faktisk betragtning (såsom en klagers ulovlige opholdsstatus) uden at afveje denne korrekt mod klagerens grundlæggende rettigheder (f.eks. retten til et familieliv i henhold til artikel 8).³⁹⁹ En selvreflekterende tilgang kan hjælpe domstolene med at undgå praksis, der kan underminere adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse.

Lovende praksis

Fremme af adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse ved at reducere overdreven formalisme

Forvaltningsdomstolen i Jambol (Bulgarien) fik i 2010 prisen "Retfærdighedens vægtskål" (Crystal Scales of Justice) for sin indsats for at give klar og tilgængelig information om sine tjenester med det formål at fremme tilliden til retsprocessen. Domstolen har gennemført en handlingsplan, der er målrettet mod borgerne og medierne, og den kræver, at retspersonalet bruger et almindeligt sprog, når de kommunikerer med borgerne. Andre handlinger er bl.a. vedtagelsen af et "klientcharter" – et skriftligt løfte fra domstolen om, at den vil præsentere sine tjenesteydelser på en forståelig, tilgængelig og præcis måde. Sådanne foranstaltninger kan forbedre personers søgsmålsadgang, da de er med til at reducere alt for komplekse former for kommunikation. Undersøgelser bekræfter, at offentlighedens opfattelse af domstolens aktiviteter er blevet meget bedre.

Kilde: Retfærdighedens vægtskål 2010, organiseret i fællesskab af Europarådet og Europa-Kommissionen.

6.2.3. Bevismæssige barrierer

For at personer kan opnå tilstrækkelig oprejsning ved domstolene, skal de fremlægge tilstrækkelige beviser til støtte for deres sag. Hvis bevistærsklerne er for høje, kan de sager, der anlægges ved domstolene, være dømt til at mis-

³⁹⁹ EMRD, *Rodrigues Da Silva og Hoogkamer mod Nederlandene*, nr. 50435/99, 31. januar 2006, præmis 44.

lykkes, og de individuelle juridiske rettigheder kan i praksis være umulige at udøve.⁴⁰⁰

I nogle tilfælde kan de bevismæssige barrierer mindskes ved at indføre specifikke krav om, hvilken part der skal bevise sagens elementer (krav om bevisbyrde). I straffesager er det f.eks. anklagemyndigheden, der har bevisbyrden. Dermed er det anklagemyndighedens pligt at føre bevis i sagen mod den person, der er anklaget for en strafferetlig forbrydelse. Dette hænger sammen med uskyldsformodningen i artikel 6, stk. 2, i EMRK og artikel 48, stk. 1, i EU's charter om grundlæggende rettigheder. Omvendt bevisbyrde kan underminere uskyldsformodningen.

I meget specifikke og begrænsede tilfælde i **Europarådets lovgivning** kan bevisbyrden dog overgå til forsvaret. Sagens betydning og den beskyttelse, der eksisterer af retten til et forsvar, skal tages i betragtning, når det bestemmes, om en omvendt bevisbyrde er acceptabel.⁴⁰¹

Eksempel: I sagen *Klouvi mod Frankrig*⁴⁰² indgav klageren i 1994 en politianmeldelse mod sin tidligere linjeleder, P., med påstand om voldtægt og sexchikane. I 1998 fandt undersøgelsesdommeren, at der ikke var nogen sag, da beviserne var utilstrækkelige. I mellemtiden anlagde P. en straffesag mod klageren for uberettiget retsforfølgelse. Klageren fik en betinget fængselsdom og blev dømt til at betale erstatning. Hendes anke blev afvist. Hun klagede over, at uskyldsformodningen var blevet krænket.

EMRD anerkendte, at der i alle nationale systemer er taget højde for retsformodninger. I den foreliggende sag var dommen dog baseret på en streng anvendelse af straffeloven – hvor det for det første blev antaget, at hvis der ikke var nogen sag, betød det nødvendigvis, at klagerens beskyldninger var falske, og hvor det for det andet blev antaget, at eftersom klageren klagede over gentagen voldtægt og sexchikane, måtte hun have vidst, at hendes påstande var urigtige, og dermed var der tale om en bevidst uberettiget retsforfølgelse. Formodningerne betød, at hun ikke havde nogen mulighed for at forsvare sig mod anklagen om uberettiget retsforfølgelse. Dette udgjorde en krænkelse af artikel 6, stk. 2, i EMRK.

400 FRA (2011), *Access to justice in Europe: an overview of challenges and opportunities*, s. 62.

401 EMRD, *Salabiaku mod Frankrig*, nr. 10519/83, 7. oktober 1988.

402 EMRD, *Klouvi mod Frankrig*, nr. 30754/03, 30. juni 2011.

Der kan opstå andre formodninger om realitetsspørgsmål under specifikke omstændigheder. F.eks. kan bevisbyrden overgå til staten i sager, der vedrører artikel 3 i EMRK (tortur eller umenneskelig og vanærende behandling), når de relevante begivenheder finder sted inden for statens kontrol (f.eks. i fængslet). Det betyder, at myndighederne skal give en tilfredsstillende og overbevisende forklaring på skader, man har pådraget sig under et fængselsophold.⁴⁰³

I EU forsøger man med Europa-Kommissionens forslag til Europa-Parlamentets og Rådets direktiv at styrke visse aspekter af uskyldsformodningen i EU.⁴⁰⁴ I artikel 5 i det nuværende udkast til kompromistekst bekræftes uskyldsformodningen, og det fastslås, at medlemsstaterne skal sikre, at bevisbyrden ved afgørelsen af mistænkt og tiltalt skyld påhviler anklagemyndigheden.⁴⁰⁵

Endvidere gælder der nu i **EU-retten** en specifik ordning for personer, som vil anlægge sag om forskelsbehandling, og som traditionelt stod over for nogle særligt komplekse bevismæssige barrierer.⁴⁰⁶ I EU-retten forholder det sig således, at når en klager har anlagt den oprindelige sag på baggrund af sagens faktiske omstændigheder, opstår der en formodning om forskelsbehandling, og sagsøgte skal bevise, at der ikke har fundet forskelsbehandling sted. Denne ændring af bevisbyrden er nu stadfæstet i EU-retten om ikke-forskelsbehandling, såsom racelighedsdirektivet og ligestillingsdirektivet.⁴⁰⁷ Disse direktiver er undtagelser fra de sædvanlige beviskrav om, at klagerne skal bevise alle elementer i deres sager.

403 EMRD, *Gurgurov mod Moldova*, nr. 7045/08, 16. juni 2009, præmis 56.

404 Europa-Kommissionen (2013), *forslag om styrkelse af visse aspekter af uskyldsformodningen og retten til at være til stede under retssagen i straffesager*, COM(2013)0821 final, Bruxelles, 27. november 2013, art. 5, stk. 2.

405 Se <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-13471-2015-INIT/en/pdf>.

406 EU-Domstolen, C-127/92, *Dr. Pamela Mary Enderby mod Frenchay Health Authority og Secretary of State for Health*, 27. oktober 1993. Se også FRA (2011), *Håndbog om europæisk lovgivning om ikke-forskelsbehandling*, Luxembourg, Publikationskontoret.

407 Hvad angår EU-ret, som fastlægger en ændring af bevisbyrden, henvises til racelighedsdirektivet, artikel 8, direktivet om forskelsbehandling mellem mænd og kvinder i forbindelse med varer og tjenesteydelser, artikel 9, ligestillingsdirektivet, artikel 18, og rammedirektivet om ligebehandling med hensyn til beskæftigelse, artikel 10.

Eksempel: I sagen *Galina Meister mod Speech Design Carrier Systems GmbH*⁴⁰⁸ søgte en russisk statsborger en ledig stilling som "erfaren softwareudvikler". Hun fik afslag på sin ansøgning. Kort tid efter offentliggjorde den samme virksomhed endnu et stillingsopslag med samme indhold. Klageren søgte igen, men fik endnu en gang afslag på sin ansøgning. Hun påstod, at hun var offer for forskelsbehandling på baggrund af køn, alder og etnisk oprindelse. Hun anlagde sag, hvor hun nedlagde påstand om kompensation for forskelsbehandling i forbindelse med ansættelse og fremlæggelse af hendes oplysninger. Hun fik ikke medhold, og hun fik heller ikke medhold, da hun ankede denne afgørelse. Herefter ankede hun sagen til Bundesarbeitsgericht, som forelagde EU-Domstolen spørgsmålet om, hvorvidt klageren kunne kræve en ret til information i henhold til flere direktiver.

EU-Domstolen bemærkede, at personer, der mener, de er blevet forskelsbehandlet, i første omgang skal fremføre de faktiske omstændigheder, som giver anledning til at formode, at der har været tale om forskelsbehandling. Først efter fremlæggelsen af disse faktiske omstændigheder skal sagsøgte bevise, at der ikke har fundet forskelsbehandling sted. EU-Domstolen fastslog, at sagsøgte afslag på at udlevere oplysninger kunne hindre klageren i at fremføre de faktiske omstændigheder i første omgang. Den forelæggende ret skulle sikre, at dette afslag ikke hindrede klageren i at fremlægge sin sag.

6.2.4. Forældelsesfrister

Forældelsesfrister sætter tidsbegrænsninger for, hvornår en part skal anlægge et søgsmål eller meddele et krav til en anden part. At fastsætte rimelige tidsfrister og procedurebetingelser for at anlægge søgsmål kan fremme en korrekt retspleje ved at sørge for retssikkerhed og retskraft og ved at beskytte potentielle sagsøgte mod gamle krav, som det måske er vanskeligt at argumentere imod, fordi der er gået så lang tid.⁴⁰⁹ **I Europarådets og EU's lovgivning** udgør en tidsfrist i princippet ikke en krænkelse af henholdsvis artikel 6, stk. 1, i EMRK eller artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder.

⁴⁰⁸ EU-Domstolen, C-415/10, *Galina Meister mod Speech Design Carrier Systems GmbH*, 19. april 2012. Se også EU-Domstolen, C-83/14, *CHEZ Razpredelenie Bulgaria AD mod Komisia za zashita ot diskriminatsia*, 16. juli 2015.

⁴⁰⁹ EMRD, *MPP Golub mod Ukraine*, nr. 6778/05, 18. oktober 2005.

I Europarådets lovgivning skal forældelsesfrister, selv om de er almindeligt brugt i de nationale retssystemer og har flere vigtige formål, forfølge et legitimt mål og stå i forhold til dette mål for at være lovlige.⁴¹⁰

Eksempel: I sagen *Bogdel mod Litauen*⁴¹¹ havde klagerne arvet et stykke jord, som var blevet købt af staten. 10 år senere fastslog en domstol, at det oprindelige salg var ulovligt, og at jorden skulle leveres tilbage til regeringen uden betaling. Klagerne appellerede, og appeldomstolen fastslog, at det beløb, der oprindeligt blev betalt for jorden, skulle refunderes, men de blev nægtet ejendomsretten. Klagerne fastholdt, at statens krav på jorden burde være forældet.

EMRD fastslog, at forældelsesfrister "er almindeligt brugt i de kontraherende staters nationale retssystemer". De sørger for retssikkerhed, beskytter potentielle sagsøgte og hindrer den uretfærdighed, det kunne give anledning til, hvis domstolene skulle træffe afgørelse om begivenheder tilbage i tiden på baggrund af beviser, der måske ikke længere er pålidelige eller fuldstændige. I den foreliggende sag gjorde klagerne gældende over for EMRD, at det var diskriminerende at anvende forskellige regler for forældelsesfristernes startdato, alt efter om der var tale om statslige myndigheder eller private organer. EMRD konkluderede dog, at virkningen af denne skelnen var forenelig med klagernes ret til søgsmål-sadgang, og at der ikke forelå en krænkelse af artikel 6, stk. 1, i EMRK.

På samme måde er lovgivningsmæssige forældelsesfrister for at anlægge sag ved de nationale domstole ikke nødvendigvis retsstridige **i henhold til EU-retten**.⁴¹²

410 EMRD, *Stubbings m.fl. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 22083/93 og 22095/93, 22. oktober 1996, præmis 50-56.

411 EMRD, *Bogdel mod Litauen*, nr. 41248/06, 26. november 2013.

412 EU-Domstolen, C-231/96, *Edilizia Industriale Siderurgica Srl (Edis) mod Ministero delle Finanze*, 15. september 1998, præmis 34-36.

Eksempel: I sagen *Q-Beef m.fl.*⁴¹³ anlagde klagerne den 2. april 2007 sag mod den belgiske stat med krav om tilbagebetaling af de bidrag, de havde indbetalt fra januar 1993 til april 1998. Ifølge den forelæggende ret var den femårige forældelsesfrist for klagernes krav udløbet.

EU-Domstolen fastslog, at det med hensyn til princippet om effektivitet var foreneligt med EU-retten at fastlægge rimelige søgsmålsfrister af retssikkerhedshensyn. Disse forældelsesfrister må ikke gøre det praktisk umuligt eller uforholdsmæssigt vanskeligt at udøve de rettigheder, der tillægges i henhold til EU-retten.

I henhold til EU-retten må forældelsesfrister desuden ikke være mindre gunstige end dem, der gælder for tilsvarende nationale søgsmål.⁴¹⁴ Flere sekundære EU-retsinstrumenter indeholder specifikke bestemmelser i den forbindelse. F.eks. kræver mæglingdirektivet (se [afsnit 2.4.2](#)), at medlemsstaterne sikrer, at der ikke løber nogen forældelsesfrister under mæglingen af en tvist.⁴¹⁵

6.2.5. Immunitet

Immunitet er en meget specifik form for procedurermæssig hindring. Staterne kan også indføre immunitet for at forhindre, at der anlægges sag. Juridisk immunitet er en fritagelse fra hele eller dele af den retslige procedure – f.eks. fra en retlig forpligtelse, en straf eller retsforfølgelse.⁴¹⁶ Nogle former for immunitet har til formål at opfylde forpligtelser i henhold til international ret – såsom stateres immunitet eller diplomatisk immunitet. Andre former for immunitet kan bevilges på nationalt plan – f.eks. for at beskytte offentligt ansatte mod at blive holdt ansvarlige for de beslutninger, de træffer under udøvelsen af deres officielle pligter, eller for at beskytte parlamentsmedlemmers talefrihed.

413 EU-Domstolen, forenede sager C-89/10 og C-96/10, *Q-Beef NV mod Belgische Staat og Frans Bosschaert mod Belgische Staat m.fl.*, 8. september 2011.

414 EU-Domstolen, C-261/95, *Rosalba Palmisani mod Istituto nazionale della previdenza sociale (INPS)*, 10. juli 1997, præmis 27-28.

415 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2008/52/EF af 21. maj 2008 om visse aspekter af mægling på det civil- og handelsretlige område (mæglingdirektivet), EUT 2008 L 136, art. 8.

416 Kloth, M. (2010), *Immunities and the right of access to the court under Art. 6 of the European Convention on Human Rights*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, s. 1.

Parlamentarisk immunitet kan være forenelig med artikel 6, hvis den forfølger det legitime mål at beskytte talefriheden i parlamentet eller at fastholde adskillelsen af den dømmende magt og den lovgivende magt.⁴¹⁷ Immunitet vil være lettere at begrunde, hvis den er tæt forbundet med parlamentarisk aktivitet.⁴¹⁸

Eksempel: I sagen *C.G.I.L. og Cofferati (nr. 2) mod Italien*⁴¹⁹ var klagerne en italiensk fagforening og dens generalsekretær. I 2002 blev en rådgiver for beskæftigelsesministeren myrdet af De Røde Brigader. Under en debat i parlamentet blev der henvist til den påståede forbindelse mellem terrorisme og fagforeningskampagner. Et parlamentsmedlem fremsatte påstande til pressen. Klagerne anlagde en erstatningssag mod ham, da de hævdede, at disse udtalelser skadede deres renommé. Deputeretkammeret erklærede, at disse udtalelser var omfattet af parlamentarisk immunitet. Klagerne klagede over, at dette greb ind i deres ret til søgsmålsadgang.

EMRD fastslog, at der forelå en krænkelse af artikel 6 i EMRK. Parlamentarisk immunitet var en praksis, der gik langt tilbage, og som tog sigte på at beskytte parlamentsmedlemmernes talefrihed. Indgrebet i klagerens rettigheder forfulgte et legitimt mål, men var ikke forholdsmæssigt. Udtalelserne var ikke i streng forstand forbundet med udøvelsen af det parlamentariske hverv. Myndighederne havde ikke fundet en rimelig balance mellem fællesskabets generelle interesser og kravet om at beskytte en persons grundlæggende rettigheder.

Staters immunitet (eller suveræn immunitet) anses for at forfølge et legitimt mål, som berettiger begrænsninger af søgsmålsadgang, eftersom det er et anerkendt begreb i international ret, der fremmer staternes indbyrdes høflighed (gensidig respekt) og gode relationer mellem staterne.⁴²⁰ Staters immunitet kan endda være gældende, selv om sagerne involverer påstande om tortur. EMRD har dog bemærket, at i lyset af den aktuelle udvikling på dette område inden for international ret bør staterne være opmærksomme på dette spørgsmål.⁴²¹

417 EMRD, *A. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 35373/97, 17. december 2002, præmis 75-77.

418 EMRD, *Cordova mod Italien (nr. 2)*, nr. 45649/99, 30. januar 2003, præmis 64.

419 EMRD, *C.G.I.L. og Cofferati (nr. 2) mod Italien*, nr. 2/08, 6. april 2010, præmis 44.

420 EMRD, *Al-Adsani mod Det Forenede Kongerige*, nr. 35763/97, 21. november 2001, præmis 56.

421 EMRD, *Jones m.fl. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 34356/06 og 40528/06, 14. januar 2014, præmis 215.

Andre former for immunitet kan omfatte begrænsninger af personers mulighed for at anlægge retssager, som anfægter tjenestemænds udtalelser og konstateringer. Sådanne begrænsninger kan være acceptable, hvis de forfølger et legitimt mål – f.eks. en effektiv efterforskning.⁴²² Der skal dog være et proportionalitetsforhold mellem de anvendte midler og det legitime mål, der forfølges.⁴²³

6.3. Forsinket fuldbyrdelse af endelige domme

Hovedpunkter

- Retten til søgsmålsadgang omfatter retten til at få en retsafgørelse fuldbyrdet. Manglende fuldbyrdelse af en dom kan udgøre en urimelig hindring for adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse og være i strid med artikel 13 i EMRK.
- I EMRD's retspraksis er der fastsat flere kriterier, som er relevante for bestemmelsen af en forsinkelses rimelighed, såsom fuldbyrdelsesprocedurernes kompleksitet, klagerens og de kompetente myndigheders adfærd samt beløbet og karakteren af rettens kendelse.
- I EU-retten er den manglende fuldbyrdelse af en dom i strid med medlemsstaternes forpligtelser i henhold til artikel 4, stk. 3, og artikel 19 i TEU og EU's charter om grundlæggende rettigheder. EU-Domstolen har (endnu) ikke truffet afgørelse om dette spørgsmål i henhold til artikel 47.

Manglende fuldbyrdelse af domstolsdomme begrænser adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Det kan underminere beskyttelsen af de grundlæggende rettigheder og fratage personer en effektiv retsbeskyttelse. Dermed underminerer den manglende fuldbyrdelse af domstolsdomme også retsstatsprincippet.⁴²⁴

422 EMRD, *Fayed mod Det Forenede Kongerige*, nr. 17101/90, 21. september 1994, præmis 70.

423 *Ibid.*, præmis 75-82.

424 Europarådet, CJJE (2010), *Opinion n°13 (2010) on the role of judges in the enforcement of judicial decisions*, Strasbourg, punkt 7; Europarådet, CEPEJ (2007), *Enforcement of court decisions in Europe*, CEPEJ Studies No. 8, Strasbourg; CEPEJ (2010), *Access to justice in Europe*, Strasbourg; Europarådet, CEPEJ (2008), *Checklist for promoting the quality of justice and the court*, Strasbourg, f.eks. s. 16.

I Europarådets lovgivning omfatter retten til søgsmålsadgang retten til at få en retsafgørelse fuldbyrdet uden unødigt forsinkelse. Manglende fuldbyrdelse af nationale domme falder således inden for anvendelsesområdet af artikel 6 i EMRK.⁴²⁵ Forsinkelser i en doms fuldbyrdelse kan ligeledes medføre en krænkelse.⁴²⁶ Staterne har pligt til at sikre, at endelige og bindende domstolsdomme bliver fuldbyrdet. Hvis den forsinkede eller manglende fuldbyrdelse af en dom kan tilskrives en stat, giver dette anledning til et søgsmål i henhold til artikel 13 i EMRK.

Eksempel: I sagen *Ivanov mod Ukraine*⁴²⁷ klagede klageren over den manglende fuldbyrdelse af domme, der gav ham medhold, og over manglen på effektive retsmidler på nationalt plan.

EMRD bekræftede, at staten er ansvarlig for fuldbyrdelsen af endelige afgørelser, hvis de faktorer, der hindrer eller blokerer for deres fuldstændige og rettidige fuldbyrdelse, er inden for myndighedernes kontrol. Domstolen gennemgik fuldbyrdelsen af domme i henhold til artikel 6 og identificerede følgende faktorer som relevante for bestemmelsen af en forsinkelses rimelighed: i) fuldbyrdelsesprocedurernes kompleksitet, ii) klagerens og de kompetente myndigheders adfærd og iii) beløbet og karakteren af rettens kendelse. Domstolen fastslog, at der forelå en krænkelse af artikel 6 og 13 i EMRK.

Det er upassende at kræve, at en person, som har opnået en dom mod en stat, skal anlægge sag om fuldbyrdelse for at opnå fyldestgørelse.⁴²⁸ Det er statens pligt at handle. En offentlig myndighed kan ikke påberåbe sig manglende midler som begrundelse for, at den ikke betaler en gæld, der er genstand for en retsafgørelse.⁴²⁹ Desuden giver forsinket betaling efter en retssag om fuldbyrdelse ikke tilstrækkelig oprejsning.⁴³⁰ EMRD har fastslået, at i sager, der vedrø-

425 EMRD, *Hornsby mod Grækenland*, nr. 18357/91, 19. marts 1997, præmis 40. Se også FN's Menneskerettighedskomite (HRC) (2005), *sag nr. 823/1998, Czernin mod Den Tjekkiske Republik*, 29. marts 2005 (manglende handling og overdrevent store forsinkelser i beslutningernes gennemførelse er en krænkelse af ICCPR art. 14).

426 Europarådets Ministerudvalg (2003), *Recommendation Rec(2003)17 to member states on enforcement*, 9. september 2003. Se også Europarådet, CEPEJ (2009), *Guidelines for a better implementation of the existing Council of Europe Recommendation on enforcement*.

427 EMRD, *Yuriy Nikolayevich Ivanov mod Ukraine*, nr. 40450/04, 15. oktober 2009, præmis 53-57.

428 EMRD, *Scordino mod Italien (nr. 1)*, nr. 36813/97, 29. marts 2006, præmis 198.

429 EMRD, *Sacaleanu mod Rumænien*, nr. 73970/01, 6. september 2005.

430 EMRD, *Karahalios mod Grækenland*, nr. 62503/00, 11. december 2003, præmis 23.

rer manglende fuldbyrdelse af retsafgørelser, er nationale foranstaltninger for at sikre en rettidig fuldbyrdelse "af største værdi". Staterne kan dog vælge et rent kompensatorisk retsmiddel, hvis retsmidlet opfylder specifikke krav (for yderligere oplysninger om kompensation som retsmiddel i tilfælde af manglende fuldbyrdelse henvises til [afsnit 5.2.1](#)).

I EU-retten gælder artikel 47 i chartret om grundlæggende rettigheder for alle rettigheder, som er sikret af EU-retten, og giver personer ret til en effektiv retsbeskyttelse af disse rettigheder. Manglende fuldbyrdelse af en dom er i strid med medlemsstaternes forpligtelser i henhold til artikel 4, stk. 3, og artikel 19 i TEU (se [kapitel 1](#)) og chartret om grundlæggende rettigheder. EU-Domstolen har (endnu) ikke truffet afgørelse om dette spørgsmål i henhold til artikel 47.

Hvad angår det mere generelle spørgsmål om fuldbyrdelse af domme, har EU vedtaget sekundær ret om grænseoverskridende anerkendelse og fuldbyrdelse af domme. Det gælder for eksempel følgende:⁴³¹

- Den europæiske fuldbyrdelsesordre (EFO) er tilgængelig til at fuldbyrde ubestridte domme på det civil- eller erhvervsretlige område i andre EU-medlemsstater.⁴³² "Ubestridt" betyder, at sagsøgte har vedgået sig kravet, at domstolen har godkendt et forlig, eller at sagsøgte ikke har givet møde for at tage til genmæle i sagen. Personer kan opnå en afgørelse om eksigibilitet. EFO'en sendes så til fuldbyrdelsesmyndigheden i den relevante EU-medlemsstat. Der er udtrykkelige undtagelser, såsom sager, der vedrører testamente og arv eller formueforholdet mellem ægtefæller.

431 Andre eksempler er Europa-Parlamentets og Rådets forordning (EU) nr. 650/2012 om kompetence, lovvalg, anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser vedrørende arv, og om accept og fuldbyrdelse af officielt bekræftede dokumenter vedrørende arv og om indførelse af et europæisk arvebevis, EUT L 201/107; Rådets forordning (EF) nr. 2201/2003 af 27. november 2003 om kompetence og om anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser i ægteskabssager og i sager vedrørende forældres ansvar, EUT L 338/1; og Rådets forordning (EF) nr. 4/2009 af 18. december 2008 om kompetence, lovvalg, anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser og samarbejde vedrørende underholdsplicht, EUT L 7/1.

432 Europa-Parlamentets og Rådets forordning nr. 805/2004 af 21. april 2004 om indførelse af et europæisk tvangsfuldbyrdelsesdokument for ubestridte krav, EUT 2004 L 143. Denne gælder ikke for Danmark.

- Hvis en EFO ikke kan anvendes, kan personer opnå fuldbyrdelse af domme ved hjælp af Bruxelles I-forordningen fra 2001.⁴³³ Udelukkede sager omfatter voldgift, konkurs og ægteskabsager. En ny omarbejdet Bruxelles I-forordning – som erstattede Bruxelles I-forordningen fra 2001 – trådte i kraft den 10. januar 2015.⁴³⁴ Bruxelles-forordningen gælder dog stadigvæk for domme i sager, der er indledt inden denne dato.

Lovende praksis

Effektiv fuldbyrdelse af domme

I Sverige inddrives gæld af det svenske fogedvæsen (Kronfogden). Kreditor søger om inddrivelsen. Hvis alle nødvendige dokumenter er vedlagt, underretter Kronfogden debitor om gælden og giver ham eller hende to uger til at betale eller gøre indsigelse. Hvis debitor ikke betaler, kan inddrivelsen påbegyndes. Kronfogden leder efter aktiver, der kan gøres udlæg i for at betale gælden (f.eks. ved hjælp af tinglysningskontoret, virksomhedsregisteret og skatteregnskaber). Debitor skal afgive oplysninger om sine aktiver og kan blive udspurgt om dem. Tredjeparter skal afgive oplysninger om aktiver, som tilhører debitor, men som er i tredjeparternes varetægt. Kronfogden vurderer oplysningerne og gør udlæg i de aktiver, der kan dække gælden, således at debitor påføres den mindst mulige skade. Hvis der gøres udlæg i en bankkonto, overføres pengene til Kronfogden i løbet af nogle få dage, hvorefter de videregives til kreditor.

Kilde: Det svenske fogedvæsen.

- 433 Rådets forordning nr. 44/2001 af 22. december 2001 om retternes kompetence og om anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser på det civil- og handelsretlige område, EFT 2001 L 12. Bestemmelserne blev udvidet til at omfatte Danmark med Rådets afgørelse 2006/325/EF af 27. april 2006 om indgåelse af aftalen mellem Det Europæiske Fællesskab og Kongeriget Danmark om retternes kompetence og om anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser på det civil- og handelsretlige område, EFT 2006 120. Se også konventionen om retternes kompetence og om fuldbyrdelse af retsafgørelser i borgerlige sager, herunder handelssager (Luganokonventionen), EUT 2007 L 339, 30. oktober 2007, undertegnet af EU, Danmark, Island, Norge og Schweiz.
- 434 Europa-Parlamentets og Rådets forordning nr. 1215/2012 af 12. december 2012 om retternes kompetence og om anerkendelse og fuldbyrdelse af retsafgørelser på det civil- og handelsretlige område (omarbejdning), EUT 2012 L 351. Danmark har ikke tilsluttet sig.

7

Begrænsninger af adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse: retssagernes varighed

EU	Dækkede emner	Europarådet
Retssagernes varighed		
Chartret om grundlæggende rettigheder, artikel 47 (adgang til effektive retsmidler) Chartret om grundlæggende rettigheder, artikel 41 (retten til god forvaltning)	Bestemmelse af retssagers varighed	EMRK, artikel 6, stk. 1 (retten til en retfærdig rettergang)
	Andre sager end straffesager	EMRD, <i>Oršuš m.fl. mod Kroatien</i> , nr. 15766/03, 2010
	Straffesager	EMRD, <i>Malkov mod Estland</i> , nr. 31407/07, 2010
Rimeligheden af retssagernes varighed		
EU-Domstolen, C-500/10, <i>Ufficio IVA di Piacenza mod Belvedere Costruzioni Srl.</i> , 2012	Kriterier til bestemmelse af rimeligheden	EMRD, <i>Starokadomskiy mod Rusland (nr. 2)</i> , nr. 27455/06, 2014
	Sagens kompleksitet	EMRD, <i>Matoń mod Polen</i> , nr. 30279/07, 2009
	klagerens adfærd	EMRD, <i>Veliyev mod Rusland</i> , nr. 24202/05, 2010

EU	Dækkede emner	Europarådet
	De nationale myndigheders adfærd	EMRD, <i>Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda. m.fl. mod Portugal</i> , nr. 56637/10 m.fl., 2014
	Rettighedens betydning	EMRD, <i>Mikulić mod Kroatien</i> , nr. 53176/99, 2002
Rettsmidler mod rettsagers overdrevne varighed		
EU-Domstolen, C-58/12 P, <i>Grube Gascogne SA mod Europa-Kommissionen</i> , 2013		EMRD, <i>Scordino mod Italien (nr. 1)</i> , nr. 36813/97, 2006

At retssager afsluttes inden for en rimelig tidsfrist er en grundlæggende menneskerettighed både i straffesager og i andre sager end straffesager. Dette kapitel indeholder nærmere oplysninger om Europarådets og EU's lovgivning om bestemmelsen af rettsagers varighed og af, hvorvidt varigheden er rimelig. **Afsnit 7.3** omhandler de rettsmidler, der er tilgængelige mod overdrevent lange retssager.

7.1. Bestemmelse af rettsagers varighed

Hovedpunkter

- Retten til rettergang inden for en rimelig tidsfrist er sikret både i artikel 6 i EMRK og i artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder.
- Retssagernes samlede varighed tages i betragtning, når det bestemmes, om de blev afsluttet inden for en rimelig tidsfrist.
- I andre sager end straffesager, løber tidsfristen normalt fra det tidspunkt, hvor sagen bliver indbragt for en domstol.
- I straffesager løber tidsfristen normalt fra det tidspunkt, hvor en person bliver "tiltalt", dvs. fra det tidspunkt, hvor der er "betydelige konsekvenser" for den tiltaltes situation.
- I både straffesager og andre sager end straffesager, holder tidsfristen op med at løbe, når afgørelsen er endelig (ikke kan ankes).

Lovende praksis

Hurtig behandling af familiesager

Familieretterne og advokatstanden i Berlin, Tyskland, har gennemført et succesrigt fælles projekt i Berlin for at fremskynde de retssager, der vedrører familieanliggender. Projektet har fokus på retssagernes varighed og den mulige konflikt mellem f.eks. forældre. Det sørger for en konsekvent, tværfaglig tilgang hos de berørte fagpersoner (advokater, socialarbejdere og dommere), med fælles interventioner, som hjælper forældrene med uafhængigt at identificere og opfylde deres børns behov og løse retssagerne på en mere effektiv måde.

Kilde: Retfærdighedens vægtskål 2014, organiseret i fællesskab af Europarådet og Europa-Kommissionen.

Retten til rettergang inden for en rimelig tidsfrist er medtaget i artikel 6 i EMRK og i artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder. På trods af denne rets vigtighed er den overdrevne varighed af retssager det allermost almindelige problem i de sager, der indbringes for EMRD.⁴³⁵

Kravet om, at retssager afsluttes inden for en rimelig tidsfrist, "gælder for alle parter i en retssag og tager sigte på at beskytte dem mod overdrevne proceduremæssige forsinkelser".⁴³⁶ Overdrevne forsinkelser kan underminere respekten for retsstatsprincippet og hindre adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Forsinkelser i afsigelsen og fuldbyrdelsen af domme kan udgøre en proceduremæssig hindring for adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse (se [afsnit 6.3](#)). Staterne skal tilrettelægge deres retssystemer således, at domstolene bliver i stand til at overholde pligten til at afgøre sagerne inden for en rimelig tidsfrist.⁴³⁷ Manglende pådømmelse af sagen inden for en rimelig tidsfrist giver ret til et effektivt retsmiddel (se [afsnit 7.3](#)).⁴³⁸ Staterne skal sikre specifikke retsveje, gennem hvilke der kan

435 Europarådets Ministerudvalg (2010), *Recommendation Rec(2010)3 to member states on effective remedies for excessive length of proceedings*, 24. februar 2010. Se også Europarådet, Den Europæiske Menneskerettighedsdomstols Justitskontor, *årsberetning* 2014, s. 174-175.

436 EMRD, *Stögmüller mod Østrig*, nr. 1602/62, 10. november 1969, præmis 5.

437 EMRD, *Scuderi mod Italien*, nr. 12986/87, 24. august 1993, præmis 16. EMRD, *Jama mod Slovenien*, nr. 48163/08, 19. juli 2012, præmis 36.

438 Europarådets Ministerudvalg (2010), *Recommendation Rec(2010)3*. Se også Europarådet, CEPEJ (2012), *Length of court proceedings in the member states of the Council of Europe based on the case law of the European Court of Human Rights*. I rapporterne identificeres og evalueres hovedprincipperne i retspraksis vedrørende "rimelig sagsbehandlingstid".

opnås retsmidler mod overdrevent lange retssager. En undladelse heraf udgør en separat krænkelse af artikel 13.⁴³⁹

Hverken Europarådets eller EU's lovgivning har fastlagt specifikke tidsrammer for, hvad der udgør en "rimelig tidsfrist". Sagerne vurderes individuelt og i lyset af alle individuelle omstændigheder. Denne vurdering foretages i henhold til de kriterier, som EMRD har fastlagt i sin retspraksis, og som også anvendes af EU-Domstolen. EMRD identificerer først den periode, der skal tages i betragtning, når retssagens varighed skal bestemmes. Herefter overvejer den, om tidslængden er rimelig (se mere herom i [afsnit 7.2](#)).⁴⁴⁰ **Kapitel 1** (navnlig [figuren](#)) omhandler forbindelsen mellem rettighederne i EU's charter om grundlæggende rettigheder og EMRK – som følge af denne forbindelse gælder Europarådets lovgivning, der er nævnt nedenfor, også for EU-retten i artikel 47.

Princippet om, at rettergangen skal finde sted inden for en rimelig frist, finder ligeledes anvendelse på administrative procedurer i EU.⁴⁴¹ Dette er også fastlagt i artikel 41 i EU's charter om grundlæggende rettigheder, som giver alle borgere ret til at få deres sag behandlet uvildigt, retfærdigt og inden for en rimelig frist af Unionens institutioner og organer.

7.1.1. Bestemmelse af varigheden af andre sager end straffesager

I andre sager end straffesager, løber tidsfristen normalt fra det tidspunkt, hvor sagen bliver indbragt for en domstol.⁴⁴² Undertiden begynder den dog at løbe inden retssagens start.⁴⁴³ Dette er kun tilfældet under særlige omstændigheder – f.eks. når visse forberedende skridt er nødvendige som indledning til retssagen.⁴⁴⁴ Hvis en klager f.eks. skal henvende sig til en administrativ myndighed inden retssagen, kan den tid, der tages i betragtning, omfatte denne

439 EMRD, *Kudła mod Polen*, nr. 30210/96, 26. oktober 2000, præmis 159-160.

440 EMRD, *Kudła mod Polen*, nr. 30210/96, 26. oktober 2000, præmis 124.

441 Se også EU-Domstolen, T-214/06, *Imperial Chemical Industries Ltd mod Europa-Kommissionen*, 5. juni 2012, præmis 284.

442 EMRD, *Poiss mod Østrig*, nr. 9816/82, 23. april 1987, præmis 50.

443 EMRD, *Golder mod Det Forenede Kongerige*, nr. 4451/70, 21. februar 1975, præmis 32.

444 EMRD, *Blake mod Det Forenede Kongerige*, nr. 68890/01, 26. september 2006, præmis 40.

periode.⁴⁴⁵ Tidsperioden dækker hele den pågældende sag, herunder appellsagen.⁴⁴⁶

Tidsfristen holder op med at løbe, når en afgørelse bliver endelig (dette omfatter vurderingen af skader efter domsafsigelsen).⁴⁴⁷ EMRD ser på retssagen i sin helhed, når den bestemmer, om varigheden er rimelig.⁴⁴⁸ I forbindelse med retssagens afslutning betragtes dommens fuldbyrdelse eller fuldbyrdelsessager som en integreret del af en sag, når det gælder beregningen af den relevante periode.⁴⁴⁹

Eksempel: I sagen *Oršuš m.fl. mod Kroatien*⁴⁵⁰ var klagerne 15 elever af romaoprindelse, som gik i to grundskoler mellem 1996 og 2000. På nogle tidspunkter gik de i rene romaklasser. Den 19. april 2002 lagde de sag an mod skolerne, idet de hævdede, at de var blevet forskelsbehandlet på grund af race, og at deres ret til uddannelse var blevet krænket. I september 2002 afviste retten deres klage, og denne afgørelse blev stadfæstet ved appeldomstolen. Den 7. februar 2007 afviste forfatningsdomstolen klagernes klage. De klagede over retssagernes varighed.

EMRD bemærkede, at retssagen startede den 19. april 2002 og sluttede, efter at sagen var blevet indbragt for byretten og distriktsretten, med forfatningsdomstolens afgørelse den 7. februar 2007. EMRD konstaterede, at mens sagen blev hurtigt afgjort ved byretten, distriktsretten og appeldomstolen, varede sagen ved forfatningsdomstolen fire år, en måned og 18 dage. EMRD konkluderede, at der forelå en krænkelse af artikel 6, stk. 1, i EMRK.

Hvad angår retssagernes varighed ved forfatningsdomstolene, tager EMRD hensyn til deres særlige rolle som "forfatningens vogter".⁴⁵¹ Den relevante test ved bestemmelsen af, om retssager ved forfatningsdomstolen kan i tages i betragtning ved vurderingen af rimeligheden af retssagernes varighed, er,

445 EMRD, *König mod Tyskland*, nr. 6232/73, 28. juni 1978, præmis 98.

446 EMRD, *Poiss mod Østrig*, nr. 9816/82, 23. april 1987, præmis 50.

447 EMRD, *Guincho mod Portugal*, nr. 8990/80, 10. juli 1984.

448 EMRD, *Dobbertin mod Frankrig*, nr. 13089/87, 25. februar 1993, præmis 44.

449 EMRD, *Martins Moreira mod Portugal*, nr. 11371/85, 26. oktober 1988, præmis 44.

450 EMRD, *Oršuš m.fl. mod Kroatien*, nr. 15766/03, 16. marts 2010.

451 *Ibid.*, præmis 109.

hvorvidt sagens udfald kan påvirke resultatet af tvisten ved de ordinære domstole.⁴⁵²

Hvis en part dør, og en anden person giver udtryk for sine intentioner om at fortsætte sagen som den oprindelige klagers arving, kan retssagen i sin helhed tages i betragtning ved undersøgelsen af sagens varighed.⁴⁵³ Hvis en person derimod intervenserer i en sag som tredjepart udelukkende på egne vegne, løber tidsfristen fra datoen for den pågældende intervention.⁴⁵⁴

7.1.2. Bestemmelse af straffesagers varighed

Kravet om en rimelig tidsfrist i straffesager har til formål at sikre, at "tiltalte ikke skal være for længe i en tilstand af usikkerhed omkring udfaldet af de strafferetlige anklager mod dem".⁴⁵⁵ I straffesager løber tidsfristen fra det tidspunkt, hvor en person bliver "tiltalt",⁴⁵⁶ dvs. fra det tidspunkt, hvor der er "betydelige konsekvenser" for den tiltaltes situation.⁴⁵⁷ Det skal bemærkes, at tidsfristen kan begynde at løbe, inden en sag er kommet for retten – f.eks. fra anholdelsestidspunktet⁴⁵⁸ eller den indledende efterforsknings påbegyndelse.⁴⁵⁹

Eksempel: I sagen *Malkov mod Estland*⁴⁶⁰ var klageren i 2008 blevet dømt for at myrde en taxachauffør. Den strafferetlige efterforskning startede den 6. august 1998. Klageren klagede over retssagens overdrevne varighed.

EMRD fastslog, at i straffesager begynder tidsfristen at løbe, lige så snart en person er blevet "tiltalt", hvilket kan ske, inden en sag kommer for retten. Termen "tiltale" svarer til testen af, hvorvidt der er betydelige konsekvenser for den mistænkte situation. Domstolen betragtede den

452 EMRD, *Süssmann mod Tyskland*, nr. 20024/92, 16. september 1996, præmis 39.

453 EMRD, *Scordino mod Italien (nr. 1)*, nr. 36813/97, 29. marts 2006, præmis 220.

454 *Ibid.*

455 EMRD, *Wemhoff mod Tyskland*, nr. 2122/64, 27. juni 1968, præmis 18.

456 EMRD, *Tychko mod Rusland*, nr. 56097/07, 11. juni 2015, præmis 63.

457 EMRD, *Eckle mod Tyskland*, nr. 8130/78, 15. juli 1982.

458 EMRD, *Wemhoff mod Tyskland*, nr. 2122/64, 27. juni 1968, præmis 19.

459 EMRD, *Ringeisen mod Østrig*, nr. 2614/65, 16. juli 1971, præmis 110.

460 EMRD, *Malkov mod Estland*, nr. 31407/07, 4. februar 2010.

17. august 2001 som startdatoen – den dag, hvor politiefterforskeren rejste tiltale mod klageren, og han blev erklæret efterlyst. Retssagens slutdato var den 22. april 2009, hvor højesteret afviste klagerens appel. Retssagen varede i alt syv år og otte måneder ved tre instanser. Retssagen tog overdrevent lang tid, hvilket udgjorde en krænkelse af artikel 6, stk. 1, i EMRK. Der blev rådet bod på dette ved at nedsætte klagerens dom.

Kravet om en rimelig tidsfrist gælder for hele den pågældende sag, herunder appelsagen.⁴⁶¹ Dermed løber tidsfristen, indtil anklagen afgøres ved dom. Denne afgørelse kan træffes af en appeldomstol ud fra sagens realiteter.⁴⁶² En anklage for en strafferetlig forbrydelse er kun "afsluttet", når dommen er endelig.⁴⁶³ Fuldbyrnelsen af en domstols dom betragtes som en integreret del af retssagen i forbindelse med artikel 6. Dette omfatter gennemførelsen af en afgørelse om frifindelse.⁴⁶⁴

7.2. Kriterier til bestemmelse af rimeligheden af retssagernes varighed

Hovedpunkter

- Rimeligheden af straffesagers og andre sagers varighed afhænger af de særlige omstændigheder ved den enkelte sag.
- Følgende kriterier anvendes til at vurdere rimeligheden i straffesager og andre sager end straffesager: sagens kompleksitet, klagerens adfærd, de nationale myndigheders adfærd og sagens betydning for klageren.

Tilgangen til fastlæggelsen af, hvilke retssager der har været overdrevent lange, er blevet beskrevet som "mere pragmatisk end videnskabelig".⁴⁶⁵ I **Euro-parådets og EU's lovgivning** afhænger rimeligheden af retssagernes varighed,

461 EMRD, *König mod Tyskland*, nr. 6232/73, 28. juni 1978, præmis 98.

462 EMRD, *Neumeister mod Østrig*, nr. 1936/63, 27. juni 1968, præmis 19.

463 EMRD, *Eckle mod Tyskland*, nr. 8130/78, 15. juli 1982, præmis 77.

464 EMRD, *Assanidze mod Georgien*, nr. 71503/01, 8. april 2004, præmis 181-182.

465 Forslag til afgørelse fra generaladvokat Sharpston i EU-Domstolen, C-58/12, *Groupe Gascogne SA mod Europa-Kommissionen*, 30. maj 2013, præmis 72-73.

både når det gælder straffesager og andre sager, af sagens særlige omstændigheder.⁴⁶⁶

Der anvendes fire kriterier til at bedømme rimeligheden i straffesager og andre sager end straffesager:

- i) sagens kompleksitet
- ii) klagerens adfærd
- iii) de relevante myndigheders adfærd
- iv) sagens betydning for klageren (se afsnit 7.2.1 til 7.2.4).⁴⁶⁷

Ved hjælp af disse kriterier har EMRD f.eks. fastlagt, at 10 år⁴⁶⁸ og 13 år⁴⁶⁹ er en urimelig varighed for straffesager. EMRD har ligeledes fundet, at 10 år er en urimelig varighed for civile sager⁴⁷⁰ og 7 år en urimelig varighed for disciplinærsager.⁴⁷¹ Sagerne kan gennemgå en række instanser (f.eks. ved appel). Dette tages i betragtning, når rimeligheden vurderes. Der tages højde for den kumulative effekt af forsinkelser i hver instans, når det bedømmes, hvad der er rimeligt.⁴⁷²

Det er dog nødvendigt at finde en balance mellem hurtighed og korrekt retspleje. F.eks. må behovet for en hurtig løsning på sagen ikke fratage den tiltalte hans eller hendes ret til at blive hørt (se afsnit 4.2.4 om tilstrækkelig tid og lejlighed til at forberede sit forsvar).⁴⁷³

466 EMRD, *König mod Tyskland*, nr. 6232/73, 28. juni 1978, præmis 110.

467 F.eks. EMRD, *Frydender mod Frankrig*, nr. 30979/96, 27. juni 2000, præmis 43 (beskæftigelse).

468 EMRD, *Milasi mod Italien*, nr. 10527/83, 25. juni 1987.

469 EMRD, *Baggetta mod Italien*, nr. 10256/83, 25. juni 1987.

470 EMRD, *Capuano mod Italien*, nr. 9381/81, 25. juni 1987.

471 EMRD, *Kincses mod Ungarn*, nr. 66232/10, 27. januar 2015.

472 EMRD, *Deumeland mod Tyskland*, nr. 9384/81, 29. maj 1986, præmis 90.

473 EMRD, *Boddaert mod Belgien*, nr. 12919/87, 12. oktober 1992, præmis 39.

Eksempel: I sagen *Starokadomskiy mod Rusland (nr. 2)*⁴⁷⁴ blev klageren tiltalt for mord under skærpende omstændigheder i februar 1998. Han blev efterfølgende anklaget for andre voldsforbrydelser sammen med flere medmistænkte. I november 2004 blev han dømt for en række forbrydelser, herunder sammensværgelse med henblik på mord. Hans dom blev stadfæstet af appeldomstolen, og sluttelig blev han idømt 10 års fængsel i november 2005. Klageren klagede over, at straffesagens varighed var urimelig.

Der var ingen tegn på, at kravet om en "rimelig tidsfrist" var indgået i den nationale domstols overvejelser. I henhold til artikel 6 skal retssager være afsluttet inden en rimelig tid, men der tages også højde for det mere generelle princip om korrekt retspleje. I denne sag fandt EMRD det ikke godtgjort, at det var lykkedes myndighederne at skabe en rimelig balance mellem de forskellige aspekter af dette grundlæggende krav. Klageren var varetægtsfængslet, og det var derfor nødvendigt med særlig omhu. Domstolen fastslog, at der forelå en krænkelse af artikel 6, stk. 1, i EMRK.

EU-Domstolen har anvendt samme kriterier for retssager ved Den Europæiske Unions Ret.⁴⁷⁵ EU-Domstolen har også fastslået, at EU-retlige forpligtelser ikke kan udgøre en begrundelse for medlemsstaternes manglende overholdelse af princippet om en rimelig tidsfrist.

Eksempel: I sagen *Ufficio IVA di Piacenza mod Belvedere Costruzioni Srl*⁴⁷⁶ foreskrev en italiensk lov en automatisk afslutning af visse skattesager, der verserer for en skattedomstol i tredje instans, over 10 år efter, at de er anlagt i første instans. Dette blev anset for at være foreneligt med EU-retten.

EU-Domstolen bemærkede, at pligten til at sikre en effektiv opkrævning af Unionens indtægter ikke må tilsidesætte det princip, der er medtaget i artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder og artikel 6, stk. 1, i EMRK, nemlig at dommen skal afsiges inden for en rimelig frist.

474 EMRD, *Starokadomskiy mod Rusland (nr. 2)*, nr. 27455/06, 13. marts 2014.

475 EU-Domstolen, C-58/12 P, *Groupe Gascogne SA mod Europa-Kommissionen*, 26. november 2013, præmis 82-88.

476 EU-Domstolen, C-500/10, *Ufficio IVA di Piacenza mod Belvedere Costruzioni Srl.*, 29. marts 2012, præmis 23.

7.2.1. Sagens kompleksitet

Kompleksiteten vedrører både de faktiske omstændigheder og lovgivningen. En kompleks sag kan omfatte spørgsmål, der drejer sig om en klagers helbredstilstand,⁴⁷⁷ en stor mængde bevismateriale,⁴⁷⁸ komplekse juridiske spørgsmål,⁴⁷⁹ behovet for at afhøre en lang række vidner⁴⁸⁰ eller et stort antal berørte personer.⁴⁸¹ Nogle sager er mere komplekse af natur – f.eks. hvis de involverer både samfundsinteresser og personlige interesser.⁴⁸² Blot fordi en sag betragtes som meget kompleks, betyder det dog ikke, at alle forsinkelser vil blive betragtet som rimelige.⁴⁸³

Eksempel: I sagen *Matoń mod Polen*⁴⁸⁴ blev klageren den 19. juni 2000 anklaget for narkotikahandel, ulovlig besiddelse af skydevåben og medlemskab af en organiseret kriminel bande. Der var 36 sagsøgte og 147 vidner i sagen. Klageren blev dømt i 2008. Han ankede til landsretten, som endnu ikke havde afgjort hans ankesag på tidspunktet for EMRD's behandling. Han ankede også til appeldomstolen, idet han hævdede, at hans ret til rettergang inden for en rimelig tidsfrist var blevet krænket. Appeldomstolen gav ham ikke medhold.

EMRD erkendte, at sagen var meget kompleks, da den involverede en lang række sagsøgte og et omfattende bevismateriale. EMRD fastslog dog, at dette ikke i sig selv kunne berettige straffesagens samlede varighed. Selv om man tog højde for de betydelige vanskeligheder, som de nationale myndigheder stod over for, skulle de tilrettelægge retssagen på en effektiv måde og sikre respekten for garantiene i EMRK. Straffesagen varede over otte år og overholdt ikke kravet om en rimelig tidsfrist. Artikel 6 i EMRK var overtrådt.

477 EMRD, *Yaikov mod Rusland*, nr. 39317/05, 18. juni 2015, præmis 76.

478 EMRD, *Eckle mod Tyskland*, nr. 8130/78, 15. juli 1982.

479 EMRD, *Breinesberger og Wenzelhuemer mod Østrig*, nr. 46601/07, 27. november 2012, præmis 30-33.

480 EMRD, *Mitev mod Bulgarien*, nr. 40063/98, 22. december 2004, præmis 99.

481 EMRD, *Papachelas mod Grækenland*, nr. 31423/96, 25. marts 1999, præmis 39 (omstændighedernes kompleksitet).

482 EMRD, *Wiesinger mod Østrig*, nr. 11796/85, 30. oktober 1991, præmis 55.

483 EMRD, *Ferrantelli og Santangelo mod Italien*, nr. 19874/92, 7. august 1996, præmis 42. Se også EMRD, *Ringeisen mod Østrig*, nr. 2614/65, 16. juli 1971, præmis 110.

484 EMRD, *Matoń mod Polen*, nr. 30279/07, 9. juni 2009.

Selv om komplekse sager måske kan tage længere tid at afslutte, berettiger kompleksitet således ikke nødvendigvis langvarige retssager.⁴⁸⁵

7.2.2. Klagerens adfærd

En klagers adfærd er et objektivt aspekt af retssagen, som staten ikke har kontrol over. Derfor skal den tages i betragtning, når det bestemmes, om en rimelig tidsfrist er blevet overskredet.⁴⁸⁶

Personer kan ikke klandres for at udøve deres rettigheder eller benytte alle de appelmuligheder, de har.⁴⁸⁷ Der er ikke noget krav om, at de aktivt samarbejder for at opnå en hurtig afslutning af sagen mod dem.⁴⁸⁸ Klager har pligt til at være omhyggelig med at føre sin sag, til at afstå fra at bruge forsinkende taktilker og til at benytte sig af muligheder for at afkorte retssagen.⁴⁸⁹

Eksempel: I sagen *Veliyev mod Rusland*⁴⁹⁰ blev klageren anholdt og fængslet den 26. februar 2004 som følge af en mistanke om, at han havde deltaget i adskillige organiserede, væbnede røverier. Der blev afsagt dom i første instans den 21. juni 2006. Dommen blev stadfæstet ved appel. Regeringen hævdede, at retssagen blev forlænget på grund af bevidste handlinger fra den medtiltaltes side, oversættelse fra russisk til azeri og lejlighedsvis sygdom hos klageren, den medtiltalte og advokaterne.

EMRD fastslog, at en klager ikke kan tvinges til at samarbejde aktivt med retsmyndighederne og ikke kan kritiseres for at gøre fuld brug af de tilgængelige nationale retsmidler. I dette tilfælde bidrog klageren ikke væsentligt til retssagens varighed, og visse forsinkelser kunne tilskrives de nationale myndigheder. I henhold til artikel 6 skal retssager være hurtige, og der tages også højde for det generelle princip om korrekt retspleje. De

485 Europarådet, CEPEJ (2012), *Length of court proceedings in the member states of the Council of Europe based on the case law of the European Court of Human Rights*, s. 20.

486 EMRD, *Wiesinger mod Østrig*, nr. 11796/85, 30 oktober 1991, præmis 57.

487 EMRD, *Gubkin mod Rusland*, nr. 36941/02, 23. april 2009, præmis 167. Se også EMRD, *Moiseyev mod Rusland*, nr. 62936/00, 9. oktober 2008, præmis 192.

488 EMRD, *Eckle mod Tyskland*, nr. 8130/78, 15. juli 1982, præmis 82.

489 EMRD, *Unión Alimentaria Sanders SA mod Spanien*, nr. 11681/85, 7. juli 1989, præmis 35.

490 EMRD, *Veliyev mod Rusland*, nr. 24202/05, 24. juni 2010.

nationale myndigheder havde ikke fundet en rimelig balance mellem de forskellige aspekter af dette grundlæggende krav, og dermed forelå der en krænkelse af artikel 6 i EMRK.

En persons adfærd, som kan føre til forsinkelse, omfatter flugt fra retsmyndighederne. Som hovedregel kan en tiltalt således ikke klage over retssagens urimelige varighed efter at være flygtet, medmindre han eller hun har tilstrækkelig grund.⁴⁹¹ En klagers adfærd kan ikke anvendes som begrundelse for perioder med inaktivitet fra myndighedernes side.

7.2.3. De nationale myndigheders adfærd

Forsinkelser, der kan tilskrives staten, skal tages i betragtning,⁴⁹² men tillægelsen af ansvar skal overvejes omhyggeligt. F.eks. er en forsinkelse i retssagen som følge af, at et spørgsmål er blevet forelagt for EU-Domstolen med henblik på en præjudiciel afgørelse, ikke statens skyld.⁴⁹³

Staterne skal tilrettelægge deres retssystemer således, at domstolene bliver i stand til at sikre retten til at opnå en endelig afgørelse inden for en rimelig tidsfrist.⁴⁹⁴ Hovedansvaret for sagens forberedelse og for en hurtig behandling af sagen ligger dog hos dommeren.⁴⁹⁵ EMRD har fastslået, at gentagne skift af en dommer "ikke kan fritage staten fra ansvar, da den er ansvarlig for at sikre, at retsplejen er tilrettelagt korrekt".⁴⁹⁶ På samme måde kan en "kronisk overbebyrdelse" med sager ikke berettiger overdrevent lange retssager.⁴⁹⁷ Staten er ansvarlig for alle statslige myndigheder – ikke bare for domstolene.⁴⁹⁸

491 EMRD, *Vayıç mod Tyrkiet*, nr. 18078/02, 20. juni 2006, præmis 44.

492 EMRD, *Buchholz mod Tyskland*, nr. 7759/77, 6. maj 1981, præmis 49. Se også EMRD, *Yagtzilar m.fl. mod Grækenland*, nr. 41727/98, 6. december 2001.

493 EMRD, *Pafitis m.fl. mod Grækenland*, nr. 20323/92, 26. februar 1998, præmis 95.

494 EMRD, *Cocchiarella mod Italien*, nr. 64886/01, 29. marts 2006, præmis 119. Se et eksempel på en straffesag i EMRD, *Dobbetin mod Frankrig*, nr. 13089/87, 25. februar 1993, præmis 44.

495 EMRD, *Capuano mod Italien*, nr. 9381/81, 25. juni 1987, præmis 30-31.

496 EMRD, *Lechner og Hess mod Østrig*, nr. 9316/81, 23. april 1987, præmis 58.

497 EMRD, *Probstmeier mod Tyskland*, nr. 20950/92, 1. juli 1997, præmis 64.

498 EMRD, *Martins Moreira mod Portugal*, nr. 11371/85, 26. oktober 1988, præmis 60.

Eksempel: I sagen *Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda. m.fl. mod Portugal*⁴⁹⁹ indledte anklagemyndigheden i Porto en undersøgelse af klagerens tidligere skattemæssige aktiviteter den 17. september 1999. Efterfølgende blev der anlagt to separate straffesager ved straffedomstolene i Porto og Barcelos. På tidspunktet for EMRD's behandling var begge sager stadig uafsluttet.

EMRD bemærkede, at retssagen allerede havde været mere end 14 år. Desuden havde retssagen ligget stille i næsten fire år mellem december 1999, da klagerne blev sagsøgte, og april og november 2003, da de blev tiltalt. Herefter fulgte en yderligere forsinkelse på to år mellem 2003 og 2005, da der blev sat en dato for retssagen. Dette viste, at de nationale domstole lige fra starten ikke havde udvist den fornødne omhu ved behandlingen af klagernes sag. Domstolen fastslog, at det kunne være rimeligt, at de nationale domstole afventede udfaldet af den sideløbende sag for at opnå proceduremæssig effektivitet, men at dette skulle være forholdsmæssigt, da det ville sætte tiltalte i en langvarig tilstand af usikkerhed. Domstolen fastslog, at der forelå en krænkelse af artikel 6 i EMRK.

En midlertidig arbejdsbukkel hos domstolene udløser ikke et statsansvar, hvis staten træffer hurtige, passende foranstaltninger for at forsøge at løse problemet.⁵⁰⁰ For at overkomme arbejdsbukler kan staterne træffe midlertidige foranstaltninger såsom at vælge at behandle sagerne i en bestemt rækkefølge.⁵⁰¹ Hvis disse midlertidige foranstaltninger ikke virker, er staterne dog nødt til at træffe nogle mere effektive foranstaltninger for at løse problemet.⁵⁰² Staterne skal finde metoder til at sikre, at deres retssystemer ikke skaber forsinkelser i retssagerne.

499 EMRD, *Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda. m.fl. mod Portugal*, nr. 56637/10 m.fl., 30. oktober 2014.

500 EMRD, *Probstmeier mod Tyskland*, nr. 20950/92, 1. juli 1997, præmis 64. Se også Europarådet, CEPEJ (2012), *Length of court proceedings in the member states of the Council of Europe based on the case law of the European Court of Human Rights*, s. 3.

501 EMRD, *Zimmermann og Steiner mod Schweiz*, nr. 8737/79, 13. juli 1983, præmis 29. Se også EMRD, *Rutkowski m.fl. mod Polen*, nr. 72287/10, 13927/11 og 46187/11, 7. juli 2015, præmis 207-210. Se et eksempel på en straffesag i EMRD, *Milasi mod Italien*, nr. 10527/83, 25. juni 1987, præmis 18.

502 EMRD, *Zimmermann og Steiner mod Schweiz*, nr. 8737/79, 13. juli 1983, præmis 29.

Lovende praksis

Nedbringelse af retssagernes varighed gennem inddragelse af domstolens brugere

I Sverige har et projekt, der tog sigte på god domstolsforvaltning, haft held til at nedbringe retssagernes varighed ved appeldomstole og distriktsdomstole. I projektet bad man dommere og retspersonale om intern feedback vedrørende domstolsforvaltningen. Man bad ligeledes sagsøgte, vidner og advokater om ekstern feedback. Denne dialog fandt sted ved hjælp af undersøgelser, spørgeskemaer og arbejde i mindre grupper. Der blev gennemført forslag til forbedring af domstolens håndtering af sager, som nedbragte den tid, det tog at afslutte sagerne.

Carboni, N. (2014), "From quality to access to justice: Improving the functioning of European judicial systems", Civil and Legal Sciences, vol. 3, nr. 4, s. 4.

7.2.4. Sagens betydning for klageren

Sagens betydning for klageren er et andet kriterium, der skal tages højde for ved vurderingen af retssagens varighed. Der gælder en strengere standard, hvis den tiltalte er varetægtsfængslet, da dette kræver "særlig omhu" fra myndighedernes side.⁵⁰³ Sager, som vedrører børn eller livstruende sygdom, kræver også en hurtigere afslutning.⁵⁰⁴

Lovende praksis

Hurtigere sagsbehandling

I Espoo-området i Finland har straffedomstolene indført de såkaldte "Jouko-dage", hvor børnesager har førsteprioritet og automatisk kommer først i køen. Dette resulterer i kortere sagsbehandling og mindre stress for de børn, der er involveret.

Kilde: FRA (2015), Child-friendly justice – Perspectives and experiences of professionals on children's participation in civil and criminal judicial proceedings in 10 EU Member States, s. 35.

503 EMRD, *Jabłoński mod Polen*, nr. 33492/96, 21. december 2000, præmis 102. Se også EMRD, *Chudun mod Rusland*, nr. 20641/04, 21. juni 2011, præmis 112.

504 EMRD, *Hokkanen mod Finland*, nr. 19823/92, 23. september 1994, præmis 72 (det er "vigtigt, at forældremyndighedssager bliver behandlet hurtigt"). Se også EMRD, *X mod Frankrig*, nr. 18020/91, 31. marts 1992, præmis 45 (sagen burde have været behandlet som en hastesag i betragtning af de berørte personers forventede levetid).

I en retssag om børns tilbagevenden til Norge i henhold til konventionen om internationale børnebortførelser understregede EMRD f.eks. tidens "afgørende betydning" i denne type sager, hvor forsinkelser reelt kan afgøre sagens udfald.⁵⁰⁵ Særlig omhu er også påkrævet i sager, hvor der skal fastlægges en kompensation til ofre for trafikuheld,⁵⁰⁶ og i tvister, der vedrører beskæftigelse.⁵⁰⁷

Eksempel: I sagen *Mikulić mod Kroatien*⁵⁰⁸ anlagde klageren og hendes mor en faderskabssag mod H.P. Dette førte til 15 planlagte retsforhandlinger, hvoraf de seks blev udsat, fordi H.P. udeblev. Han udeblev også konsekvent, når der skulle tages en DNA-test. Da sagen blev indbragt for EMRD, havde retssagen allerede været fire år, og den var endnu ikke afsluttet.

Sagen omhandlede en påstået krænkelse af artikel 8, men EMRD fastslog, at særlig omhu er påkrævet i sager, der drejer sig om civilstand og civilretligt ansvar. Her krævede artikel 6 – i lyset af sagens betydning for klageren og hendes ret til at få bekræftet eller afkræftet faderskabet for at fjerne usikkerheden omkring hendes biologiske fars identitet – at de kompetente nationale myndigheder udviste særlig omhu. Der forelå en krænkelse af artikel 6, stk. 1, i EMRK.

7.3. Retsmidler mod overdrevent lange retssager

Kapitel 7 omhandler retten til få retssager afsluttet inden for en rimelig tidsfrist.⁵⁰⁹ I dette afsnit ses der nærmere på EMRD's tilgang til sikringen af et

505 EMRD, *Hoholm mod Slovakiet*, nr. 35632/13, 13. januar 2015, præmis 51.

506 EMRD, *Martins Moreira mod Portugal*, nr. 11371/85, 26. oktober 1988.

507 EMRD, *Vocaturò mod Italien*, nr. 11891/85, 24. maj 1991, præmis 17; EMRD, *Bauer mod Slovenien*, nr. 75402/01, 9. marts 2006, præmis 19. Yderligere oplysninger om sager, der kræver ekstra omhu, kan findes i Europarådet, (CEPEJ) (2012), *Length of court proceedings in the member states of the Council of Europe based on the case law of the European Court of Human Rights*, s. 3. Se også Europarådet, (CEPEJ) (2013), *States appeal and supreme courts' lengths of proceedings*.

508 EMRD, *Mikulić mod Kroatien*, nr. 53176/99, 7. februar 2002.

509 De faktorer, der bestemmer rimeligheden, er fastlagt i EMRD's retspraksis. Se f.eks. EMRD, *Kemmache mod Frankrig (nr. 1 og 2)*, nr. 12325/86 og 14992/89, 27. november 1991, præmis 60. EU-Domstolen har valgt at bruge samme tilgang. Se EU-Domstolen, C-185/95 P, *Baustahlgewebe GmbH mod Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber*, 17. december 1998, præmis 29.

effektivt retsmiddel mod overdrevent lange retssager. Det skal bemærkes, at staterne opfordres til at hindre overdrevent lange retssager – f.eks. ved at omorganisere retssystemerne – i stedet for at råde bod på dem ved hjælp af kompensation. EMRD har fastslået, at retsmidler til at fremskynde retssagerne for at hindre en overdreven varighed er at foretrække, da man dermed undgår konstateringen af efterfølgende krænkelse inden for samme række af retssager.⁵¹⁰

Eksempel: Sagen *Scordino mod Italien (nr. 1)*⁵¹¹ drejede sig om et krav om kompensation for ekspropriation af jord. Der blev ligeledes indgivet en klage over retssagens varighed, da denne varede otte et halvt år ved to instanser.

Hvad angik effektive retsmidler, fastslog EMRD, at krænkelse kunne håndteres ved hjælp af forskellige typer retsmidler. Nogle stater vælger at kombinere retsmidler, der tager sigte på at fremskynde retssagen, med kompensation. Staterne har en vis skønsmargin. Det betragtes ikke som ineffektivt udelukkende at anvende et kompensatorisk retsmiddel, når blot dette retsmiddel er i overensstemmelse med EMRK. Der er en stærk, men simpel formodning om, at overdrevent lange sager giver anledning til ikke-økonomisk skade. Kompensationsniveauet afhænger dog af det nationale retsmiddels karakteristika og effektivitet.

I Europarådets lovgivning foretrakkes der et forebyggende retsmiddel – f.eks. et retsmiddel, som fremskynder retssagerne ved at fastlægge en øjeblikkelig dato for retsforhandlingen. Et kompensatorisk retsmiddel kan dog være effektivt, hvis retssagen allerede har været overdrevent lang, og der ikke eksisterer et forebyggende retsmiddel.⁵¹² I straffesager kan EMRD være af den opfattelse, at nedsættelse af en dom er et effektivt retsmiddel.⁵¹³

I EU-retten har EU-Domstolen ikke truffet afgørelse om nationale retssagers varighed i henhold til artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder,

510 EMRD, *Scordino mod Italien (nr. 1)*, nr. 36813/97, 29. marts 2006, præmis 183; EMRD, *Kudła mod Polen*, nr. 30210/96, 26. oktober 2000, præmis 152.

511 EMRD, *Scordino mod Italien (nr. 1)*, nr. 36813/97, 29. marts 2006, præmis 106-108 og 201-205.

512 EMRD, *McFarlane mod Irland*, nr. 31333/06, 10. september 2010, præmis 108.

513 EMRD, *Orchowski mod Polen*, nr. 17885/04, 22. oktober 2009, og *Norbert Sikorski mod Polen*, nr. 17559/05, 22. oktober 2009.

men den har anerkendt kompensation som et effektivt retsmiddel i de sager ved Den Europæiske Unions Ret, som er i strid med artikel 47.

Eksempel: I sagen *Groupe Gascogne mod Kommissionen*⁵¹⁴ behandlede EU-Domstolen sager, der vedrørte retssagers overdrevne varighed og et passende retsmiddel i forbindelse med sager ved Den Europæiske Unions Ret (Retten).

EU-Domstolen konkluderede, at hvis en domstol i Den Europæiske Union ikke opfyldte sin forpligtelse til at pådømme sager inden for en rimelig frist i henhold til artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder, skulle sanktionen være en erstatningssag anlagt ved Retten. Dette er et effektivt retsmiddel.

I 2010 udarbejdede Europarådets Ministerudvalg en henstilling, der indeholdt praktisk vejledning til staterne om dette spørgsmål, for så vidt angik oprejsning.⁵¹⁵ I denne henstilling er der fokus på fremskyndelse af retssager.

514 EU-Domstolen, C-58/12 P, *Groupe Gascogne SA mod Europa-Kommissionen*, 26. november 2013, præmis 82-88.

515 Europarådets Ministerudvalg (2010), *Recommendation Rec(2010)3 to member states on effective remedies for excessive length of proceedings*, 24. februar 2010.

8

Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse på udvalgte fokusområder

EU	Dækkede emner	Europarådet
Handicappede		
<p>Charter om grundlæggende rettigheder, artikel 6 (retten til frihed og sikkerhed), 20 (lighed for loven), 21 (ikke-forskelsbehandling) og 47 (adgang til effektive retsmidler)</p> <p>Direktivet om ofres rettigheder (2012/29/EU)</p> <p>Direktivet om tolke- og oversætterbistand (2010/64/EU)</p> <p>Direktivet om ret til information under straffesager (2012/13/EU)</p> <p>Direktivet om adgang til advokatbistand (2013/48/EU)</p>	<p>Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse</p>	<p>EMRK, artikel 5 (retten til frihed og sikkerhed), 6 (retten til en retfærdig rettergang) og 14 (forbud mod diskriminering)</p> <p>EMRD, <i>A.K. og L. mod Kroatien</i>, nr. 37956/11, 2013</p>
	<p>Retsevne</p>	<p>EMRD, <i>Shtukaturov mod Rusland</i>, nr. 44009/05, 2008</p>
Ofre for forbrydelser		
<p>Charter om grundlæggende rettigheder, artikel 47</p> <p>EU-Domstolen, C-105/03, <i>Straffesag mod Maria Pupino</i>, 2005</p> <p>Rammeafgørelse om ofres stilling (2001/220/RIA)</p> <p>Direktivet om ofres rettigheder (2012/29/EU)</p> <p>Direktivet om erstatning (2004/80/EF)</p>		<p>EMRK, artikel 13 (adgang til effektive retsmidler)</p> <p>EMRD, <i>Dink mod Tyrkiet</i>, nr. 2668/07 <i>et al.</i>, 2010</p> <p>Konvention om erstatning til ofre for voldsforbrydelser (CETS nr. 116)</p>

EU	Dækkede emner	Europarådet
Indsatte og varetægtsfængslede		
<p>Charter om grundlæggende rettigheder, artikel 6</p> <p>Direktivet om tolke- og oversætterbistand (2010/64/EU)</p> <p>Direktivet om ret til information under straffesager (2012/13/EU)</p> <p>Direktivet om adgang til advokatbistand (2013/48/EU)</p>	Søgsmålsadgang og adgang til advokatbistand	EMRK, artikel 5
<p>Charter om grundlæggende rettigheder, artikel 6</p>	Retten til at anfægte frihedsberøvelse	EMRK, artikel 5, stk. 1, 3 og 4 EMRD, <i>Stanev mod Bulgarien</i> , nr. 36760/06, 2012 EMRD, <i>Hassan m.fl. mod Frankrig</i> , nr. 46695/10 og 54588/10, 2014
<p>Charter om grundlæggende rettigheder, artikel 6</p>	Kompensation for ulovlig fængsling	EMRK, artikel 5, stk. 5
Miljølovgivning		
<p>EU-Domstolen, C-115/09, <i>Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV mod Bezirksregierung Arnsberg</i>, 2011</p> <p>Direktivet om offentlig adgang til miljøoplysninger (2003/4/EF)</p> <p>Direktivet om offentlig deltagelse (2003/35/EF)</p> <p>Forordning (EF) nr. 1367/2006 om anvendelse af Århus-konventionens bestemmelser</p>		EMRD, <i>Tătar mod Rumænien</i> , nr. 67021/01, 2009 Den europæiske socialpagt, artikel 11 (retten til sundhedsbeskyttelse)
E-justice		
<p>EU-Domstolen, forenede sager C-317/08 – C-320/08 <i>Alassini m.fl. mod Telecom Italia SpA</i>, 2010</p> <p>Forordning (EF) nr. 1896/2006 om en europæisk betalingspåkravsprocedure</p> <p>Forordning (EF) nr. 861/2007 om en europæisk småkravsprocedure</p>		EMRD, <i>Lawyer Partners a.s. mod Slovakiet</i> , nr. 54252/07 et al., 2009

Dette kapitel omhandler adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse for udvalgte grupper på udvalgte fokusområder, for hvilke der er fastsat specifikke principper i Europarådets og EU's lovgivning: handicappede (afsnit 8.1), ofre for forbrydelser (afsnit 8.2), indsatte og varetægtsfængslede (afsnit 8.3), miljølovgivning (afsnit 8.4) og e-justice (afsnit 8.5). Andre grupper (specifikt børn og illegale indvandrere) er omhandlet i eksisterende håndbøger fra FRA og EMRD om europæisk lovgivning vedrørende asyl, grænser og indvandring og om europæisk lovgivning vedrørende børns rettigheder.⁵¹⁶ Det skal bemærkes, at den lovgivning, der er omhandlet i kapitel 1-7, også gælder for kapitel 8. I kapitel 8 ses der nærmere på yderligere foranstaltninger, som kan være tilgængelige for at sikre, at personer kan få fuld adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse.

8.1. Handicappede

Hovedpunkter

- Europarådets og EU's lovgivning bygger på FN's konvention om rettigheder for personer med handicap (CRPD) og principperne heri.
- Artikel 20 i EU's charter om grundlæggende rettigheder, som bekræfter, at alle er lige for loven, og artikel 21, som forbyder forskelsbehandling på grund af handicap, styrker handicappedes ret til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. I Europarådets lovgivning forbyder artikel 14 i EMRK forskelsbehandling på forskelligt grundlag, når det gælder rettighederne i EMRK. Der henvises ikke udtrykkeligt til handicap, men EMRK har medtaget handicap i sin fortolkning af "ethvert andet forhold", som er sikret i artiklen.
- Tilgængelighed er et af hovedprincipperne i CRPD. De kontraherende parter i konventionen om rettigheder for personer med handicap skal sikre, at personer med handicap har adgang – på lige fod med andre – til de fysiske omgivelser, information og kommunikation samt tilbud og faciliteter. Konventionen om rettigheder for personer med handicap kræver også, at der sørges for rimelige tilpasninger for at sikre, at personer med handicap har søgsmålsadgang og kan deltage i retssager på lige fod med andre.
- Konventionen om rettigheder for personer med handicap, EMRK og EU's charter om grundlæggende rettigheder indeholder proceduremæssige beskyttelsesforanstaltninger for personer, der er frihedsberøvet som følge af mentale helbredsproblemer, og for at sikre, at personer uden retsevne har adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse.

⁵¹⁶ FRA (2014), *Håndbog om europæisk lovgivning vedrørende asyl, grænser og indvandring*, og FRA (2015), *Handbook on European law relating to the rights of the child*.

Handicappede står over for særlige hindringer, når de forsøger at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Derfor har staterne yderligere forpligtelser til at sikre, at handicappede fuldt ud kan udøve deres rettigheder til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse.⁵¹⁷ I dette afsnit ses der nærmere på relevante nøglespørgsmål, herunder tilgængelighed og retsevne. **Afsnit 8.3** omhandler tvangsforvaring af personer med psykosociale handicap – et spørgsmål, som hyppigt indbringes for EMRD.⁵¹⁸

Artikel 1 i konventionen om rettigheder for personer med handicap definerer handicap og medtager herunder personer, der har en langvarig fysisk, psykisk, intellektuel eller sensorisk funktionsnedsættelse, "som i samspil med forskellige barrierer kan hindre dem i fuldt og effektivt at deltage i samfundslivet på lige fod med andre". Konventionen om rettigheder for personer med handicap fastslår, at personer med handicap har samme rettigheder som andre – og at de ikke er velgørenhedsmodtagere. EU og 25 af dets medlemsstater har ratificeret konventionen om rettigheder for personer med handicap.⁵¹⁹

8.1.1. Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse

Lovende praksis

Vejledning til politiet i at hjælpe handicappede

I Spanien har det spanske politi Guardia Civil udarbejdet en særlig vejledning til politibetjente for at hjælpe dem med at yde bedre service til personer med intellektuelle handicap.

Se Carrasco, A. et al (2013), *Guía de intervención policial con personas con discapacidad intelectual*, Madrid, *Fundación Carmen Pardo-Valcarce*.

- 517 Se f.eks. Europarådets kommissær for menneskerettigheder (2008), *Human rights and disability: equal rights for all*, punkt 3.4 og henstilling nr. 4. Se også Europarådet, CEPEJ (2010), *Access to justice in Europe*, *CEPEJ Studies No. 9*.
- 518 EMRD, *Gorshkov mod Ukraine*, nr. 67531/01, 8. november 2005, præmis 44. FRA (2012), *Involuntary placement and involuntary treatment of persons with mental health problems*, s. 18-19.
- 519 FRA's **onlineskema** for ratificering angiver, hvilke stater der har ratificeret den. Et andet **onlineskema** indeholder en fortegnelse over organer i henhold til artikel 33 i FN's CRPD (organer til kontrol af konventionens gennemførelse).

Tilgængelighed er et af hovedprincipperne i konventionen om rettigheder for personer med handicap og er en "afgørende forudsætning for, at personer med handicap effektivt og på lige fod med andre kan nyde forskellige civile, politiske, økonomiske, sociale og kulturelle rettigheder". I henhold til artikel 9 skal deltagerstaterne i konventionen sikre, at personer med handicap på lige fod med andre har adgang til de fysiske omgivelser (f.eks. bygninger), information og kommunikation samt øvrige faciliteter og tilbud, der er åbne for offentligheden. Deltagerstaterne i konventionen om rettigheder for personer med handicap skal sørge for passende former for bistand – herunder hjælpere, oplæsere og professionelle tegnsprogstolke – for at sikre tilgængeligheden. Retten til søgsmålsadgang kan blive krænkede, hvis det er umuligt for en klager at få fysisk adgang til retslokalet – f.eks. på grund af nedsat mobilitet.⁵²⁰

Retten til at deltage i retssager er en vigtig del af retten til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse.⁵²¹ Konventionen om rettigheder for personer med handicap sikrer retten til effektiv adgang til retssystemet i artikel 13. Det betyder, at handicappede har samme ret som andre brugere af retssystemet til at møde i retten, anlægge sag mod andre, optræde som vidner og deltage i det, der foregår i retten. Der skal sørges for rimelige tilpasninger for at sikre, at personer med handicap kan udøve disse rettigheder på lige fod med andre. Parterne i konventionen om rettigheder for personer med handicap skal således træffe passende foranstaltninger, når der er behov for det, for at gøre det muligt for personer med handicap at få adgang til og deltage i retsprocessen. Støtte kan omfatte tegnsprogstolkning, brug af dokumenter i tilgængelige formater, braille-skrift eller letlæselig tekst osv.⁵²² Artikel 13 kræver også passende uddannelse af retspersonale, politi- og fængselspersonale.

I Europarådets lovgivning har handicappede ret til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse i henhold til artikel 6 i EMRK. Artikel 14, hvor der henvises til "ethvert andet forhold", beskytter også handicappede

520 EMRD, *Farcaş mod Rumænien*, nr. 32596/04, 30. september 2010, præmis 48.

521 FRA's rapport om adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse i sager, der vedrører forskelsbehandling, indeholder henstillinger med hensyn til strukturer, procedurer og støttemekanismer, der letter adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Se FRA (2012), *Access to justice in cases of discrimination in the EU Steps to further equality*.

522 Se f.eks. Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2010/64/EU af 20. oktober 2010 om retten til tolke- og oversætterbistand i straffesager, EUT 2010 L 280, og Europa-Kommissionen (2013), *Henstilling af 27. november 2013 om retssikkerhedsgarantier for sårbare personer, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager*, EUT 2013 C 378.

mod enhver forskelsbehandling i udøvelsen af deres rettigheder.⁵²³ Artikel 14 er dog ikke en selvstændig ret: Den forbyder kun forskelsbehandling på grund af handicap i forbindelse med de materielle rettigheder i EMRK. Selv om protokol nr. 12 til EMRK udvider beskyttelsen mod forskelsbehandling til at omfatte enhver ret, der er sikret i national lovgivning eller i enhver retsakt fra en offentlig myndighed, og således har et bredere anvendelsesområde end artikel 14,⁵²⁴ gælder den kun for de stater, der har ratificeret den.⁵²⁵

I EU-retten er den generelle ret til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse fastlagt i artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder. Handicappede er ligeledes beskyttet mod forskelsbehandling i chartrets artikel 20, hvor der står, at alle mennesker er lige for loven, og artikel 21, som forbyder forskelsbehandling på grund af handicap.

I Europarådets og EU's lovgivning betyder forbuddene mod forskelsbehandling, at staterne skal træffe positive særforanstaltninger for at sikre, at handicappede kan udøve deres rettigheder i praksis. Det afhænger af omstændighederne, hvilke foranstaltninger der er påkrævet. F.eks. kan fri advokatrepræsentation til handicappede være påkrævet for at sikre retten til en retfærdig rettergang, hvis personerne har svært ved at forstå retssagens kompleksitet (se [afsnit 3.1.2](#) og [3.2.3](#)).⁵²⁶

Eksempel: I sagen *A.K. og L. mod Kroatien*⁵²⁷ blev et barn anbragt i familiepleje kort tid efter fødslen med moderens samtykke. Moderen fik herefter frataget sine forælderrettigheder med den begrundelse, at hun havde et let intellektuelt handicap og ikke var i stand til at tage sig ordentligt af sin søn. Der blev søgt om, at hun kunne få sine forælderrettigheder igen, men hun fik afslag på dette, da tredjeparter allerede havde adopteret hendes søn. Moderen var ikke blevet informeret om adoptionssagen og var ikke part i sagen.

523 EMRD, *Glor mod Schweiz*, nr. 13444/04, 30. april 2009.

524 Europarådet, protokol nr. 12 til konventionen til beskyttelse af menneskerettigheder og grundlæggende frihedsrettigheder, CETS nr. 177, Rom, 4.11.2000, s. 1-3.

525 Den aktuelle liste over stater, der har ratificeret protokol nr. 12 til EMRK, findes på: http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/177/signatures?p_auth=w7ZQNTfu.

526 EMRD, *Nenov mod Bulgarien*, nr. 33738/02, 16. juli 2009, præmis 52.

527 EMRD, *A.K. og L. mod Kroatien*, nr. 37956/11, 8. januar 2013.

EMRD fastslog, at de nationale myndigheder skulle have sørget for, at moderens interesser blev tilstrækkeligt beskyttet under sagen. I lyset af hendes personlige situation var det klart, at moderen ikke helt kunne forstå den fuldstændige juridiske virkning af en sådan sag eller argumentere ordentligt for sin sag, men den nationale domstol tillod hende at repræsentere sig selv uden en advokat. EMRD fandt det svært at erklære sig enig i, at moderen, hvis talebesvær og begrænsede ordforråd blev lagt til grund for frygten for, at hun ikke ville være i stand til at lære sit barn at tale korrekt, skulle være i stand til at argumentere for sin sag i retssagen om hendes forældrerettigheder. Dette var en krænkelse af artikel 8.

Desuden omfatter **EU-retten** sekundær EU-ret, som giver specifikke rettigheder til handicappede. I direktivet om ofres rettigheder (se [afsnit 8.2](#)) står der, at handicappede ofre skal være i stand til fuldt ud at nyde godt af de rettigheder, der er fastsat i dette direktiv.⁵²⁸ EU har også vedtaget lovgivning om en specifik beskyttelse af handicappede i straffesager. F.eks. giver direktivet om ret til information under straffesager medlemsstaterne pligt til at sikre, at informationerne gives i et enkelt og letforståeligt sprog, og at der tages hensyn til sårbare mistænkte eller sårbare tiltalte personers særlige behov.⁵²⁹ Direktivet om retten til tolke- og oversætterbistand i straffesager kræver, at der ydes passende bistand til personer med nedsat hørelse eller talebesvær.⁵³⁰ Endvidere kræver direktivet om ret til adgang til advokatbistand, at medlemsstaterne sikrer, at der ved anvendelsen af dette direktiv tages hensyn til særlige behov hos mistænkte og tiltalte, der er sårbare.⁵³¹ Endelig har Kommissionen vedtaget en henstilling, hvori den anbefaler nogle retssikkerhedsgarantier for sårbare personer, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager.⁵³²

8.1.2. Retsevne

Retsevne kan ligeledes være et vigtigt spørgsmål for mange personer med intellektuelle og psykosociale handicap. I artikel 12 i konventionen om rettigheder for personer med handicap bestemmes det, at handicappede anerkendes "som havende retsevne" på lige fod med andre. Der er ingen internationalt

528 [Direktiv 2012/29/EU](#), 15. betragtning.

529 [Direktiv 2012/13/EU](#), art. 3, stk. 2.

530 [Direktiv 2010/64/EU](#), art. 2, stk. 3.

531 [Direktiv 2013/48/EU](#), art. 13.

532 [Kommissionens henstilling af 27. november 2013 om retssikkerhedsgarantier for sårbare personer, der er mistænkt eller tiltalt i straffesager](#), EUT 2013 378.

vedtaget definition af retsevne. Den er blevet beskrevet som "lovens anerkendelse af de beslutninger, som en person træffer: Den gør en person til et retssubjekt og til indehaver af juridiske rettigheder og pligter".⁵³³ Denne anerkendelse er påkrævet for at sikre, at en persons beslutninger har juridisk virkning. Når det gælder adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse, kan manglende retsevne hindre en person i at indlede en retssag eller hyre en advokat med henblik på at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse.

Staterne skal sikre, at personer, som ikke har retsevne, er i stand til at deltage effektivt i retssager.⁵³⁴ Artikel 6 i EMRK kræver, at en person er til stede under retssager, hvor der træffes afgørelse om hans eller hendes retsevne.

Eksempel: I sagen *Shtukurov mod Rusland*⁵³⁵ havde klageren en baggrund med psykisk sygdom. Hans mor anmodede om en retskendelse, der fratog ham hans retsevne med den begrundelse, at han var ude af stand til at klare sig selv og havde brug for en værge. Klageren blev ikke officielt underrettet om retssagen. Retten behandlede anmodningen ved et retsmøde, hvor distriktsdomstolens offentlige anklager og en repræsentant for et psykiatrisk hospital, hvor klageren havde været indlagt tidligere på året, var til stede. Klageren blev ikke underrettet om retsmødet og deltog ikke i det. Klageren blev frataget sin retsevne, og hans mor blev udpeget som hans værge. Klageren kontaktede senere en advokat, som mente, at klageren fuldt ud var i stand til at forstå komplekse juridiske spørgsmål. Sagen blev anket, men blev afvist uden at blive behandlet, hvilket skete med den begrundelse, at klageren ikke havde retsevne og dermed udelukkende kunne anke gennem sin officielle værge. Klagerens mor fik klageren indlagt på et psykiatrisk hospital, hvor man nægtede ham mulighed for at mødes med sin advokat, og hvor man siden nægtede ham enhver kontakt med verden udenfor. Hans advokats forsøg på at få ham udskrevet fra hospitalet mislykkedes. Der blev indgivet en klage til EMRD, som traf afgørelse om – i henhold til regel 39 i sit procesreglement – at klageren og hans advokat skulle have tilstrækkelig tid og lejlighed til at mødes og forberede

533 Se FRA (2013) *Legal capacity of persons with intellectual disabilities and persons with mental health problems*, s. 9.

534 EMRD, *Zehentner mod Østrig*, nr. 20082/02, 16. juli 2009, præmis 65 og 78.

535 EMRD, *Shtukurov mod Rusland*, nr. 44009/05, 27. marts 2008.

den sag, der var indbragt for EMRD. De russiske myndigheder nægtede at rette sig efter afgørelsen. Klageren blev udskrevet fra hospitalet i maj 2006, men blev tilsyneladende genindlagt senere på sin mors anmodning.

Domstolen fastslog, at der forelå en krænkelse af artikel 6, stk. 1, i EMRK. Retssagen om klagerens retsevne var vigtig for ham, da den greb ind i hans personlige autonomi på næsten alle områder af hans liv og indebar potentielle begrænsninger af hans frihed. Hans deltagelse var nødvendig, både for at give ham mulighed for at fremlægge sin sag og for at give dommeren mulighed for at danne sig en personlig mening om hans åndsevner. Som følge heraf var dommerens beslutning om at afgøre sagen på baggrund af skriftligt bevismateriale uden at have set eller hørt klageren – som på trods af sin tilstand var relativt selvstændig – urimelig og i strid med princippet om kontradiktorisk sagsbehandling. Tilstedeværelsen af en repræsentant for hospitalet og distriktsdomstolens offentlige anklager, som forholdt sig passivt under det 10 minutter lange retsmøde, gjorde ikke sagsbehandlingen oprigtigt kontradiktorisk. Desuden havde klageren ikke haft mulighed for at anfægte afgørelsen, da hans anke blev afvist uden behandling. Alt taget i betragtning var rettergangen ved distriktsdomstolen ikke retfærdig.

En persons tilstedeværelse ved et retsmøde om vedkommendes retsevne er yderst vigtig af to årsager: For det første giver det personen mulighed for at fremlægge sin egen sag, og for det andet giver det dommeren mulighed for at danne sig en personlig mening om personens åndsevner.⁵³⁶ En begrænsning af retsevnen må kun finde sted, hvis det er nødvendigt for at beskytte den pågældende person.⁵³⁷

536 EMRD, *X og Y mod Kroatien*, nr. 5193/09, 3. november 2011, præmis 84-85.

537 Europarådets Ministerudvalg (1999), *Recommendation R(99)4 to member states on the principles concerning the legal protection of incapable adults*, 23. februar 1999, princip 3. Begrænsningerne kan kræve fornyet gennemgang efter noget tid, navnlig hvis personen forlanger det. Se EMRD, *Matter mod Slovakiet*, nr. 31534/96, 5. juli 1999, præmis 68.

8.2. Ofre for forbrydelser

Hovedpunkter

- I Europarådets lovgivning er ofres proceduremæssige rettigheder beskyttet i artikel 13 i EMRK. Ofre for forbrydelser kan ikke påberåbe sig retten til en retfærdig rettergang i henhold til artikel 6 i EMRK, medmindre de indtræder i en straffesag for at gøre civilretlige krav gældende inden for rammerne af straffesagen.
- Artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder beskytter alle de rettigheder, som er sikret i EU-retten. Ofre for forbrydelser har ret til et effektivt retsmiddel i form af en straffesag. I henhold til chartret har ofre for forbrydelser således både ret til effektive retsmidler (artikel 13 i EMRK) og ret til en retfærdig rettergang (artikel 6, stk. 1, i EMRK). Artikel 47 i chartret giver ofre for forbrydelser ret til en retfærdig og offentlig rettergang for en uafhængig domstol, ret til at blive rådgivet og repræsenteret, ret til retshjælp og ret til effektive retsmidler.
- EU-direktivet om ofres rettigheder fastlægger nogle vigtige aspekter af ofres ret til en retfærdig rettergang i EU-retten, herunder retten til rådgivning og følelsesmæssig bistand.
- Staterne skal træffe positive foranstaltninger for at hindre krænkelser af menneskerettighederne fra såvel offentligt ansattes som privatpersoners side. Dette kræver, at staterne kriminaliserer alvorlige krænkelser af menneskerettighederne og gør en indsats for at forebygge og efterforske krænkelser af artikel 2 og 3 i EMRK og artikel 4 i EU's charter om grundlæggende rettigheder.
- Nogle ofre for forbrydelser – såsom ofre for menneskehandel – nyder en yderligere, specifik beskyttelse i både EMRK og EU's charter om grundlæggende rettigheder samt i sekundær EU-ret.

Dette afsnit omhandler adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse for ofre for forbrydelser. Ofres ret til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse er ikke altid blevet betragtet som forenelig med at sikre sagsøgtes rettigheder, og det er først for nylig, at denne ret har fået samme status som sagsøgtes rettigheder.⁵³⁸ I dette afsnit ses der nærmere på den europæiske lovgivning om ofre generelt. Det er dog vigtigt at bemærke, at særskilte offerkategorier (såsom ofre for hadforbrydelser, ofre for menneske-

⁵³⁸ Goodey, J. (2005), *Victims And Victimology: Research, Policy and Practice*.

handel⁵³⁹ og børn, der er ofre for seksuelt misbrug,⁵⁴⁰) er genstand for særlige lovgivningsforanstaltninger og specifik retspraksis.⁵⁴¹

I Europarådets lovgivning giver artikel 1 i EMRK staterne pligt til at sikre menneskerettighederne for de personer, der er under deres jurisdiktion. Set i sammenhæng med andre artikler – såsom artikel 2 (ret til livet) og artikel 3 (forbud mod tortur og umenneskelig og vanærende behandling) – kræver denne pligt, at staterne træffer positive foranstaltninger for at sikre, at staternes repræsentanter ikke krænker menneskerettighederne.⁵⁴²

Disse positive forpligtelser omfatter forebyggelsen af alvorlige krænkelser af menneskerettighederne fra privatpersoners side.⁵⁴³ De kræver, at staterne yder effektiv beskyttelse, navnlig af børn og andre sårbare personer, og at staterne hindrer dårlig behandling, som de har eller burde have kendskab til.⁵⁴⁴

En af staternes vigtige opgaver er at kriminalisere alvorlige krænkelser af menneskerettighederne.⁵⁴⁵ Det skyldes, at staterne har pligt til at fjerne straf-friheden for sådanne forbrydelser.⁵⁴⁶ Staterne skal f.eks. sikre retten til livet ved at indføre effektive strafferetlige bestemmelser, der afværger forbrydelser mod personer, og disse bestemmelser skal underbygges af et retshåndhævelsessystem, som forebygger, stopper og straffer overtrædelsen af sådanne bestemmelser.⁵⁴⁷ Lignende opgaver følger af artikel 3.⁵⁴⁸ Dette omfatter dårlig behandling fra privatpersoners side.⁵⁴⁹ Den dårlige behandling skal dog nå

539 Europarådet, *konvention om indsatsen mod menneskehandel*, CETS nr. 197, 2005. Den Tjekkiske Republik er den eneste EU-medlemsstat, som ikke har ratificeret konventionen endnu.

540 Europarådet, *konvention om beskyttelse af børn mod seksuel udnyttelse og seksuelt misbrug*, CETS nr. 201, 2007.

541 Se f.eks. EMRD, *Ciorcan m.fl. mod Rumænien*, nr. 29414/09 og 44841/09, 27. januar 2015 (forbrydelse med racistiske motiver); EMRD, *Rantsev mod Cypern og Rusland*, nr. 25965/04, 7. januar 2010 (menneskehandel); EMRD, *P. og S. mod Polen*, nr. 57375/08, 30. oktober 2012 (seksuelt misbrug af et barn).

542 EMRD, *Nachova m.fl. mod Bulgarien*, nr. 43577/98 og 43579/98, 6. juli 2005, præmis 93-97.

543 EMRD, *M. m.fl. mod Italien og Bulgarien*, nr. 40020/03, 31. juli 2012, præmis 99-100.

544 EMRD, *Z m.fl. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 29392/95, 10. maj 2001, præmis 73.

545 EMRD, *X og Y mod Nederlandene*, nr. 8978/80, 26. marts 1985.

546 Europarådets Ministerudvalg (2011), *Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on eradicating impunity for serious human rights violations*, 30. marts 2011.

547 EMRD, *Osman mod Det Forenede Kongerige*, nr. 23452/94, 28. oktober 1998, præmis 115. Se også *Menson mod Det Forenede Kongerige*, nr. 47916/99, 6. maj 2003, præmis 1.

548 EMRD, *Valiulienè mod Litauen*, nr. 33234/07, 26. marts 2013, præmis 74.

549 EMRD, *Mehmet Ümit Erdem mod Tyrkiet*, nr. 42234/02, 17. juli 2008, præmis 26.

et minimumssikkerhedsniveau for at falde inden for anvendelsesområdet for artikel 3.⁵⁵⁰ Staternes positive forpligtelser omfatter også sager, der involverer alvorlige krænkelse af den personlige integritet og værdighed – f.eks. seksualforbrydelser.⁵⁵¹ Endvidere skal staterne for at sikre beskyttelsen af disse rettigheder sørge for, at der finder en effektiv efterforskning sted af krænkelse af artikel 2 og 3 i EMRK.⁵⁵² Staten skal handle af egen drift, når efterforskningen indledes, og skal ikke vente på offerets initiativ.⁵⁵³

Undladelsen af at følge en indlysende undersøgelsesmetode under en efterforskning kan ligeledes være i strid med artikel 2.⁵⁵⁴ EMRD har således fastslået, at "enhver mangel i efterforskningen, som underminerer dens evne til at identificere gerningsmanden eller gerningsmændene, risikerer at være i strid med denne standard".⁵⁵⁵

Eksempel: I sagen *Dink mod Tyrkiet*⁵⁵⁶ var klagerne familiemedlemmer til en tyrkisk statsborger af armensk oprindelse, som var chefredaktør for en tyrkisk-armensk ugeavis. Han skrev en række artikler om armensk identitet. Ekstreme tyrkiske nationalister reagerede på artiklerne ved at lave demonstrationer, skrive trusselsbreve og anlægge en straffesag. Dink blev fundet skyldig i at tilsværte den tyrkiske identitet og fik en betinget fængselsdom. Han blev senere myrdet. Flere efterforskninger og sager, der havde til formål at opklare, om politiet kendte til mordplanerne, blev indstillet.

I lyset af reaktionerne på Dinks artikler kunne sikkerhedsstyrkerne med rimelighed antages at have kendt til den stærke fjendtlighed mod ham. Det lod desuden til, at politiet var informeret om sandsynligheden af et mordforsøg og endda om de mulige bagmænds identitet. Ikke desto mindre undlod staten at træffe rimelige foranstaltninger for at hindre en reel og umiddelbar trussel på livet, og dermed overtrådte den artikel 2 i EMRK.

550 EMRD, *Costello-Roberts mod Det Forenede Kongerige*, nr. 13134/87, 25. marts 1993, præmis 30. En nyere sag findes i EMRD, *Rumour mod Italien*, nr. 72964/10, 27. maj 2014, præmis 57.

551 EMRD, *X og Y mod Nederlandene*, nr. 8978/80, 26. marts 1985.

552 EMRD, *Gäfgen mod Tyskland*, nr. 22978/05, 1. juni 2010, præmis 117.

553 EMRD, *Cadiroğlu mod Tyrkiet*, nr. 15762/10, 3. september 2013, præmis 30.

554 EMRD, *Kolevi mod Bulgarien*, nr. 1108/02, 5. november 2009, præmis 201.

555 EMRD, *Ramsahai m.fl. mod Nederlandene*, nr. 52391/99, 15. maj 2007, præmis 324.

556 EMRD, *Dink mod Tyrkiet*, nr. 2668/07 et al., 14. september 2010, præmis 64.

Ofre for forbrydelser har ret til et effektivt retsmiddel i form af en straffesag. En manglende straffesag kan være i strid med artikel 13 i EMRK.⁵⁵⁷ Adgang til det strafferetlige system er ikke tilstrækkeligt – staten skal også sikre, at systemet er effektivt.⁵⁵⁸ Hvis det forsvar, der er tilgængeligt for en tiltalt, f.eks. er for bredt, giver straffelovgivningen måske ikke en effektiv beskyttelse af ofrenes rettigheder.⁵⁵⁹ Selv om artikel 6 i EMRK ikke udtrykkeligt nævner ofrenes situation, kræver principperne om en retfærdig rettergang endvidere, at ofrenes rettigheder i relevante tilfælde anerkendes og afvejes mod retten til et forsvar.⁵⁶⁰

Lovende praksis

Støtte til ofre med indlæringsvanskeligheder

Den portugisiske støtteforening for ofre (APAV) støtter ofre for forbrydelser og deres familier og venner. Foruden en generel støtte yder APAV også specialiserede tjenester såsom juridisk, psykologisk og social støtte. APAV spiller ligeledes en kriminalitetsforebyggende rolle ved at iværksætte informations- og forebyggelseskampagner, der er rettet mod forskellige målgrupper, hovedsagelig skoler. Foreningen udfører også juridisk arbejde *pro bono*, selv om det ikke er APAV's opgave at repræsentere ofre i retssager.

Kilde: FRA (2015), *Victims of crime in the EU: the extent and nature of support for victims*, s. 114.

EU-retten giver den samme beskyttelse. De EMRK-rettigheder, der er nævnt ovenfor, er ligeledes medtaget i EU's charter om grundlæggende rettigheder: artikel 2 (ret til livet), artikel 4 (forbud mod tortur og umenneskelig eller nedværdigende behandling eller straf) og artikel 7 (respekt for privatliv og familieliv). I forklaringerne til artikel 52, stk. 3, i chartret bekræftes det, at disse rettigheder svarer til rettighederne i EMRK og har samme betydning og omfang (se [kapitel 1](#) og [figuren](#)).

557 EMRD, *A. mod Kroatien*, nr. 55164/08, 14. oktober 2010, præmis 78 og 87.

558 EMRD, *M.C. mod Bulgarien*, nr. 39272/98, 4. december 2003, præmis 150-151.

559 EMRD, *A. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 100/1997/884/1096, 23. september 1998, præmis 24.

560 EMRD, *Doorson mod Nederlandene*, nr. 20524/92, 26. marts 1996, præmis 70; EMRD, *Y. mod Slovenien*, nr. 41107/10, 28. maj 2015.

Artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder sikrer dog også retten til en retfærdig rettergang for ofre for forbrydelser. Artikel 47 gælder for alle rettigheder, der er sikret af EU-retten. Det betyder, at når det drejer sig om rettigheder i chartret eller rettigheder, som er omhandlet i primær eller sekundær EU-ret (såsom direktiver), er rettighederne i artikel 47 gældende. I henhold til artikel 47 omfatter retten til en retfærdig rettergang retten til en retfærdig og offentlig rettergang for en uafhængig domstol, retten til at blive rådgivet og repræsenteret, retten til retshjælp og adgangen til effektive retsmidler. EU's medlemsstater har pligt til at sørge for en effektiv retsbeskyttelse af disse rettigheder på nationalt plan (se [kapitel 1](#) og [afsnit 5.1](#) om betydningen af effektive retsmidler). Princippet om effektivitet betyder, at national lovgivning ikke må gøre det umuligt eller uforholdsmæssigt vanskeligt at håndhæve de rettigheder, som EU-retten giver.⁵⁶¹

I EU-retten er rettighederne for ofre for forbrydelser endvidere medtaget i direktiv 2012/29/EU (direktivet om ofres rettigheder), som erstattede rammeafgørelsen om ofres stilling (selv om sidstnævnte stadig er gældende for Danmark).⁵⁶² Direktivet om ofres rettigheder fastlægger minimumsstandarder for ofre for forbrydelser med hensyn til rettigheder, støtte og beskyttelse. I direktivet fastslås det, at kriminalitet både er "forkert over for samfundet og en krænkelse af ofrenes individuelle rettigheder" (betragtning 9). Artikel 2 indeholder en bred definition af termen "offer": i) en fysisk person, som har lidt skade, herunder fysisk, psykisk eller følelsesmæssig skade eller økonomisk tab, som direkte er forvoldt ved en forbrydelse, ii) familiemedlemmer til en person, hvis død direkte blev forvoldt ved en forbrydelse, og som har lidt skade som følge af personens død.⁵⁶³

Direktivet om ofres rettigheder pålægger medlemsstaterne pligt til at sørge for støttetjenester (artikel 8 og 9) og visse rettigheder til en retfærdig retter-

561 EU-Domstolen, *Rewe-Zentralfinanz eG og Rewe-Zentral AG mod Landwirtschaftskammer für das Saarland*, 16. december 1976. En nyere sag findes i EU-Domstolen, C-415/11, *Mohamed Aziz mod Caixa d'Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa (Catalunyacaixa)*, 14. marts 2013, præmis 50, og EU-Domstolen, forenede sager C-482/13, C-484/13, C-485/13 og C-487/13, *Unicaja Banco SA mod José Hidalgo Rueda m.fl., Caixabank SA mod Manuel María Rueda Ledesma m.fl., Caixabank SA mod José Labella Crespo m.fl. og Caixabank SA mod Alberto Galán Luna m.fl.*, 21. januar 2015.

562 Direktiv 2012/29/EU; Rådets rammeafgørelse 2001/220/RIA af 15. marts 2001 om ofres stilling i forbindelse med straffesager, EFT L 82, 22 marts 2001.

563 Rammeafgørelsen omfattede ikke familiemedlemmer i tilfælde af et offers død. Definitionen i direktivet er den samme som i Europarådets Ministerudvalg (2006), *Recommendation Rec(2006)8 to member states on assistance to crime victims*, 14. juni 2006, punkt 1.1.

gang – retten til at blive hørt (artikel 10) og retten til retshjælp (artikel 13) – til ofrene. Det indeholder ligeledes nye bestemmelser om retten til prøvelse i forbindelse med afgørelser om ikke at rejse tiltale (artikel 11) og udvidede bestemmelser om særlige beskyttelsesbehov (artikel 22-24).

Ofre skal have praktisk støtte, så det bliver muligt for dem at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse.⁵⁶⁴ Dette omfatter støtte til ofrene, øget information til ofrene om deres rettigheder samt tilstrækkelig uddannelse af retshåndhævelsespersonalet.

EU-Domstolen har ikke behandlet sager om ofres rettigheder i henhold til EU's charter om grundlæggende rettigheder eller direktivet om ofres rettigheder, men den har haft sager, der vedrørte rammeafgørelsen om ofres stilling.

Eksempel: I *straffesagen mod Maria Pupino*⁵⁶⁵ blev Maria Pupino, som var børnehavelærer, anklaget for at have påført sine elever alvorlige skader. Artikel 8 i rammeafgørelsen indeholdt en særlig beskyttelse af "sårbare" ofre. EU-Domstolen blev anmodet om en præjudiciel afgørelse om denne bestemmelses anvendelse.

EU-Domstolen fastslog, at de små børn, der angiveligt var blevet mishandlet af deres lærer, var "sårbare" ofre i rammeafgørelsens forstand. De var derfor berettiget til den særlige beskyttelse, der var taget højde for i rammeafgørelsen. Den nationale domstol skulle "i videst mulig omfang" fortolke de "nationale bestemmelser i lyset af ordlyden af og formålet med" rammeafgørelsen.

I Europarådets og EU's lovgivning er der ligeledes taget højde for kompensation til ofre for forbrydelser. Denne pligt følger af den skade, der opstod ved krænkelser af rettigheder, som det var statens pligt at beskytte, men som den ikke var i stand til at sikre.⁵⁶⁶ **Afsnit 5.2.1** omhandler EMRD's og EU-Domstolens retspraksis om kompensation generelt – der findes dog også specifikke bestemmelser, som vedrører ofre for forbrydelser. F.eks. medtager artikel 16

564 Der findes detaljerede oplysninger om ofres ret til støtte i FRA (2015), *Victims of crime in the EU: the extent and nature of support for victims*.

565 EU-Domstolen, C-105/03, *Straffesag mod Maria Pupino*, 16. juni 2005.

566 Forslag til afgørelse fra generaladvokat Lenz af 6. december 1988 i EU-Domstolen, C-186/87, *Ian William Cowan mod Trésor public*, 2. februar 1989. Sagen vedrørte nogle meget brede principper end ofres rettigheder.

i direktivet om ofres rettigheder også kompensation, og EU-direktivet om erstatning har indført en samarbejdsordning for at lette adgangen til erstatning til ofre for forbrydelser i grænseoverskridende situationer.⁵⁶⁷ Endvidere indeholder Europarådets konvention om erstatning til ofre for voldsforbrydelser nogle minimumsstandarder for statens erstatning til ofre for forbrydelser.⁵⁶⁸ Endelig har Europarådets Ministerudvalg udarbejdet flere henstillinger, der vedrører ofre for forbrydelser.⁵⁶⁹

8.3. Indsatte og varetægtsfængslede

Hovedpunkter

- Indsatte og varetægtsfængslede har brug for søgsmålsadgang, så de kan forsvare sig i straffesager eller anlægge civile søgsmål. De har ligeledes ret til advokatrepræsentation i retsforhandlinger om prøveløsladelse og i disciplinærsager.
- Artikel 5, stk. 1, 3 og 4, i EMRK og artikel 6 i EU's charter om grundlæggende rettigheder giver særlig beskyttelse til indsatte. Artikel 5, stk. 1, sikrer retten til frihed; artikel 5, stk. 3, kræver, at en varetægtsfængslet ufortøvet stilles for en dommer; og artikel 5, stk. 4, giver varetægtsfængslede ret til at tage skridt til, at der af en domstol træffes afgørelse om lovligheden af deres forvaring. Selv om dette ikke specifikt fremgår af teksten i artikel 6 i EU's charter om grundlæggende rettigheder, bekræftes det i forklaringerne til chartret, at artikel 6 sikrer alle de rettigheder, der er medtaget i artikel 5 i EMRK.
- Artikel 5, stk. 5, i EMRK og artikel 6 i EU's charter om grundlæggende rettigheder giver ret til kompensation for uretmæssig anholdelse eller varetægtsfængsling.

Indsatte og varetægtsfængslede kan have behov for at anfægte deres fængsling, deres dom eller deres fængslingsbetingelser. De har ligeledes ret til juridisk bistand i retsforhandlinger om prøveløsladelse og i disciplinærsager. Indsatte og varetægtsfængslede kan ligeledes have behov for søgsmålsad-

567 Rådets direktiv 2004/80/EF af 29. april 2004 om erstatning til ofre for forbrydelser, EUT 2004 L 26.

568 Europarådet, *konvention om erstatning til ofre for voldsforbrydelser*, CETS nr. 116, 1983.

569 Europarådets Ministerudvalg (2006), *Recommendation Rec(2006)8 to member states on assistance to crime victims*, 14. juni 2006; Europarådets Ministerudvalg (2005), *Recommendation Rec(2005)9 to member states on the protection of witnesses and collaborators of justice*, 20. april 2005. Se også Europarådet, CEPEJ (2008), *Checklist for promoting the quality of justice and the court*, s. 19-21 (søgsmålsadgang).

gang for at tackle en række civilretlige spørgsmål og pligter, som vedrører deres liv uden for fængslet – f.eks. beskæftigelse, bøder, gæld og familieproblemer. Fordi de er i fængsel, kan indsatte og varetægtsfængslede dog have en begrænset praktisk mulighed for at opnå juridisk information, rådgivning eller repræsentation. Desuden kan andre vanskeligheder gøre indsatte mere sårbare, da de måske har handicap, psykiske problemer eller ”har haft meget lidt held med at tage en uddannelse”.⁵⁷⁰ I dette afsnit beskrives noget af den europæiske lovgivning, der vedrører retten til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse for personer, der er varetægtsfængslet eller frihedsberøvet efter en dom.⁵⁷¹

Det skal bemærkes, at FN også har udarbejdet ikke-bindende retningslinjer med hensyn til personer, der er genstand for enhver form for frihedsberøvelse, nemlig et udkast til grundlæggende standarder for frihedsberøvede personer.⁵⁷² I retningslinjerne fastslås det, at begæringer om *habeas corpus* (begæringer, der indgives til domstolene af personer, som gør indsigelse mod deres egen eller en anden persons fængsling) skal behandles af en kompetent, uafhængig og upartisk domstol.⁵⁷³ Dokumentet indeholder også vejledning om advokatrepræsentation og retshjælp⁵⁷⁴ samt om en varetægtsfængslets ret til at kontakte advokater, familiemedlemmer og berørte parter.⁵⁷⁵

8.3.1. Søgsmålsadgang og adgang til advokatbistand

Retten til retshjælp og retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret er omhandlet i [kapitel 3](#) og [4](#). Disse rettigheder drøftes også i dette afsnit som følge af de særlige vanskeligheder, som indsatte og varetægtsfængslede står over for.

570 Europarådets Ministerudvalg (1989), [Recommendation Rec\(89\)12 to member states on Education in Prison](#), 13. oktober 1989.

571 Dette er baseret på definitionen af ”indsat” i punkt 10.1 i Europarådets Ministerudvalg (2006), [Recommendation Rec\(2006\)2 on the European Prison Rules](#), 11. januar 2006. Se afsnit 8.1 for henvisninger til fængsling og psykisk syge patienter.

572 FN, [Draft basic principles and guidelines on remedies and procedures on the right of anyone deprived of his or her liberty by arrest or detention to bring proceedings before the court](#).

573 Princip 6 og retningslinje 4. Se også retningslinje 14 vedrørende myndighedernes pligt til at begrunde fængslingens nødvendighed og proportionalitet.

574 Princip 9 og retningslinje 8.

575 Princip 10.

Lovende praksis

Fremme af adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse for indsatte med indlæringsvanskeligheder

I Wales er flere instanser – herunder større handicaporganisationer, Prison Reform Trust, politiet, fængselsvæsenet og anklagemyndigheden samt den walisiske regering – gået sammen om at udarbejde en vejledning om adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Den tager sigte på at fremme en positiv og korrekt håndtering af voksne med indlæringsvanskeligheder i det strafferetlige system i Wales. Den har ligeledes til formål at hjælpe politichefer, planlæggere og jurister på tværs af sundhedssystemet, socialforsorgen og det strafferetlige system med at forbedre serviceydelsen.

Kilde: Access to justice: A Guidebook supporting the responsive and appropriate management of adults with a learning disability in the criminal justice system in Wales (2013).

I **Europarådets lovgivning** har indsatte ret til at få søgsmålsadgang i andre sager end straffesager, og dermed har de også ret til at få adgang til advokatbistand (se **afsnit 2.1**).⁵⁷⁶ Enhver begrænsning af en indsats adgang til advokatbistand skal "stå i forhold til det forfulgte mål" og må ikke være af en sådan karakter, at "det går ud over selve retighedens kerne".⁵⁷⁷ Effektiv adgang til juridisk rådgivning kræver fortrolig kommunikation, hvilket kan give praktiske problemer for personer, der er i fængsel (se **afsnit 4.2.1** og **4.2.4**). Det skal bemærkes, at artikel 8 i EMRK (ret til respekt for privatliv og familieliv, hjem og korrespondance) kan blive krænket, hvis den juridiske korrespondance læses, undtagen i ekstraordinære tilfælde – f.eks. hvis der er rimelig grund til at antage, at brevet indhold kunne bringe fængselsikkerheden eller andres sikkerhed i fare.⁵⁷⁸

Artikel 6 i EMRK er også blevet citeret i forbindelse med disciplinærsager.⁵⁷⁹ Dette underbygges i artikel 59, litra c), i de europæiske fængselsregler, hvor der står, at indsatte har ret til at forsvare sig, enten selv eller med juridisk bistand, hvis dette er nødvendigt for at sikre, at retfærdigheden kan ske fyldest.

576 EMRD, *Golder mod Det Forenede Kongerige*, nr. 4451/70, 21. februar 1975.

577 EMRD, *Ashingdane mod Det Forenede Kongerige*, nr. 8225/78, 28. maj 1985, præmis 57.

578 EMRD, *Piechowicz mod Polen*, nr. 20071/07, 17. april 2012, præmis 239-40.

579 EMRD, *Gülmez mod Tyrkiet*, nr. 16330/02, 20. maj 2008, præmis 37-39.

I **EU-retten** svarer rettighederne i artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder til de rettigheder, der er medtaget i artikel 6 i EMRK.⁵⁸⁰ Desuden er der i sekundær EU-ret taget højde for specifikke rettigheder for mistænkte eller tiltalte i straffesager – f.eks. retten til information, retten til tolke- og oversætterbistand og retten til advokatbistand.⁵⁸¹

8.3.2. Retten til at anfægte frihedsberøvelse

Fængslingens lovlighed er et spørgsmål, der hyppigt indbringes for EMRD. Fængsling omfatter også tvangsforvaring af personer med psykosociale handicap.⁵⁸² I sådanne tilfælde er en objektiv lægeerklæring påkrævet, og det samme gælder for retssikkerhedsgarantier – herunder advokatrepræsentation – som er effektive både i praksis og i juridisk henseende.⁵⁸³

Eksempel: I sagen *Stanev mod Bulgarien*⁵⁸⁴ erklærede en domstol i 2000 klageren for værende delvist uden retsevne med den begrundelse, at han led af skizofreni. I 2002 blev klageren mod sin vilje anbragt under delvist værgemål og blev placeret på et fjernt beliggende bosted for personer med "psykiske forstyrrelser". Efter at have aflagt officielle besøg i 2003 og 2004 konkluderede Den Europæiske Komité til Forebyggelse af Tortur og Umenneskelig eller Vanærende Behandling eller Straf (CPT), at forholdene på bostedet kunne betragtes som umenneskelig og vanærende behandling. Gennem sin advokat bad klageren den offentlige anklager og borgmesteren om at anlægge sag med henblik på at ophæve hans delvise værgemål, men han fik afslag på sine anmodninger. Hans værge nægtede ligeledes at anlægge en sådan sag. I 2006 blev klageren på sin advokats initiativ undersøgt af en uafhængig psykiater, som konkluderede, at skizofrenidiagnosen var upræcis. Det var psykiaterens opfattelse, at klagerens ophold på bostedet var meget skadeligt for hans helbred.

580 EU's charter om grundlæggende rettigheder, art. 52, stk. 3.

581 *Direktiv 2010/64/EU* (gælder ikke for Danmark); *direktiv 2012/13/EU* (gælder ikke for Danmark); *direktiv 2013/48/EU* (gælder ikke for Irland, Det Forenede Kongerige eller Danmark).

582 EMRD, *Gorshkov mod Ukraine*, nr. 67531/01, 8. november 2005, præmis 44. FRA (2012), *Involuntary placement and involuntary treatment of persons with mental health problems*, s. 18-19.

583 EMRD, *Winterwerp mod Nederlandene*, nr. 6301/73, 24. oktober 1979, præmis 39, og EMRD, *Megyeri mod Tyskland*, nr. 13770/88, 12. maj 1992, præmis 23.

584 EMRD, *Stanev mod Bulgarien*, nr. 36760/06, 17. januar 2012.

EMRD konkluderede, at beslutningen om at anbringe klageren på bostedet uden hans samtykke var ugyldig i henhold til bulgarsk lovgivning. Dette var i sig selv tilstrækkeligt til, at EMRD kunne fastlægge, at klagerens frihedsberøvelse var i strid med artikel 5, stk. 1, i EMRK. Hvad angik artikel 5, stk. 4, i EMRK, havde regeringen ikke påvist, at der fandtes nogen nationale retsmidler, som gav klageren direkte mulighed for at anfægte retmæssigheden af hans anbringelse på bostedet og videreførelsen af denne foranstaltning. Domstolene var ikke blevet involveret, og i den nationale lovgivning var der ikke taget højde for en automatisk, periodisk domstolsprøvelse af anbringelsen på sådanne bosteder. Endvidere var der, eftersom klagerens anbringelse på bostedet ikke var anerkendt som frihedsberøvelse i bulgarsk lovgivning, ikke forudset nogen nationale retsmidler til at anfægte dens retmæssighed som frihedsberøvelse. Dermed forelå der en krænkelse af artikel 5, stk. 4. Endelig fandt EMRD, at der også forelå en krænkelse af artikel 5, stk. 5, eftersom der ikke var taget højde for klagerens ret til erstatning for hans uretmæssige frihedsberøvelse.

I Europarådets og EU's lovgivning er der taget højde for retsbeskyttelse mod frihedsberøvelse. Artikel 5, stk. 1, i EMRK og artikel 6 i EU's charter om grundlæggende rettigheder sikrer enhvers ret til frihed og indeholder – ifølge forklaringerne til chartret – de samme rettigheder.⁵⁸⁵ I henhold til Europarådets og EU's lovgivning skal beslutningen om at frihedsberøve en person altid ske "i overensstemmelse med den ved lov foreskrevne fremgangsmåde".⁵⁸⁶ Fængslingen skal altid være forenelig med målene i artikel 5, stk. 1, i EMRK og artikel 6 i EU's charter om grundlæggende rettigheder.⁵⁸⁷

Indsatte har ret til søgsmålsadgang for at anfægte en frihedsberøvelse. For at sikre en praktisk og effektiv søgsmålsadgang kan indsatte have ret til juridisk bistand og retshjælp. **I Europarådets lovgivning** vedrørende varetægtsfængslede kræver artikel 5, stk. 3, i EMRK, at personer, der anklages for strafferetlige forbrydelser, "ufortøvet stilles for en dommer eller anden øvrighedsperson", som træffer afgørelse om deres fængsling eller løsladelse i afventning af

585 [Forklaringer til chartret om grundlæggende rettigheder](#), EUT 2007 C303/17.

586 EMRD, *Tsarenko mod Rusland*, nr. 5235/09, 3. marts 2011, præmis 62.

587 EMRD, *L.B. mod Belgien*, nr. 22831/08, 2. oktober 2012, præmis 92 og 101. Se også Europarådets Ministerudvalg (2006), [Recommendation Rec\(2006\)2 on the European Prison Rules](#), og Europarådets Ministerudvalg (2006), [Recommendation Rec\(2006\)13 to member states on the use of remand in custody, the conditions in which it takes place and the provision of safeguards against abuse](#).

rettergang, og at det sikres, at rettergangen finder sted inden en rimelig tid. Bestemmelsen tager sigte på at beskytte mod dårlig behandling og uberettigede indgreb i den personlige frihed.

Når det gælder ordet "ufortøvet", har EMRD fastslået, at enhver forsinkelse på over fire dage er for lang.⁵⁸⁸ Selv en periode på under fire dage kan dog være uforenelig med kravet om ufortøvet at blive stillet for en dommer, hvis sagens specifikke omstændigheder kræver, at man bliver stillet for retten hurtigere.⁵⁸⁹

Eksempel: I sagen *Hassan m.fl. mod Frankrig*⁵⁹⁰ var ni klager angiveligt involveret i pirateri. Klagerne blev anholdt og varetægtsfængslet af det franske militær, inden de blev fløjet til Frankrig i et militærfly. De var under de franske myndigheders kontrol i fire dage og ca. 20 timer i det ene tilfælde og i seks dage og 16 timer i det andet tilfælde, hvorefter de blev holdt i politiets varetægt i 48 timer og stillet for en undersøgelsesdommer, som sigtede dem. Seks af klagerne fik efterfølgende en fængselsdom.

Med hensyn til artikel 5, stk. 3, i EMRK bemærkede EMRD, at den kontekst, som klagerne blev anholdt i, var "usædvanlig", nemlig 6.000 km fra hovedlandet Frankrig og i en situation, hvor de somaliske myndigheder var ude af stand til at stille dem for en domstol. Der var intet, der tydede på, at overførslen tog længere tid end nødvendigt. De "helt usædvanlige omstændigheder" forklarede længden af klagernes frihedsberøvelse mellem deres anholdelse og deres ankomst på fransk jord. Ved deres ankomst til Frankrig blev klagerne dog holdt i politiets varetægt i 48 timer i stedet for at blive stillet for en undersøgelsesdommer med det samme. Der var intet, som berettigede denne yderligere forsinkelse. Artikel 5, stk. 3, havde ikke til formål at give myndighederne "mulighed for at intensivere deres efterforskning med henblik på at rejse formel tiltale mod de mistænkte". Artikel 5, stk. 3, i EMRK var overtrådt.

588 EMRD, *McKay mod Det Forenede Kongerige*, nr. 543/03, 3. oktober 2006, præmis 47. Sammenlign med FN's Menneskerettighedskomité (2014), *General Comment No. 35 on Art. 9 (Liberty and Security)*, 16. december 2014, punkt 33 (hvor der står, at en forsinkelse på over 48 timer bør være en "absolut undtagelse").

589 EMRD, *Gutsanovi mod Bulgarien*, nr. 34529/10, 15. oktober 2013, præmis 154 og 159.

590 EMRD, *Hassan m.fl. mod Frankrig*, nr. 46695/10 og 54588/10, 4. december 2014.

Når en varetægtsfængslet stilles for retten, skal der finde en reel prøvelse sted af sagens realiteter.⁵⁹¹ Når dommeren træffer afgørelse om fængsling eller kaution, skal han eller hun tage behørigt hensyn til uskyldsformodningen, undersøge alle kendsgerninger for og imod løsladelse og fremlægge sin afgørelse på en klar måde.⁵⁹² På baggrund af sagens faktiske omstændigheder skal det vurderes, om det er rimeligt, at den tiltalte forbliver fængslet.⁵⁹³ Det er ikke den varetægtsfængslede, der skal bevise, at vedkommende bør løslades.⁵⁹⁴

En yderligere beskyttelse findes i kravet om "hurtighed", som er medtaget i artikel 5, stk. 4, i EMRK og artikel 6 i EU's charter om grundlæggende rettigheder.⁵⁹⁵ I henhold til artikel 5, stk. 4, i EMRK skal staterne sørge for, at varetægtsfængslede kommer for en uafhængig domstol, som træffer hurtig afgørelse om lovligheden af deres fortsatte forvaring. Staterne har pligt til at sørge for, at følgende krav er opfyldt:

- afgørelser om retshjælp og repræsentation skal træffes hurtigt⁵⁹⁶
- den fængslede har ret til regelmæssig prøvelse⁵⁹⁷
- klageren har ret til advokatrepræsentation i forbindelse med søgsmålsadgang⁵⁹⁸
- staten skal betale for juridisk bistand, hvis det er nødvendigt, og denne bistand skal være effektiv (se **kapitel 4** om retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret).⁵⁹⁹

Artikel 5, stk. 4, i EMRK er en *habeas corpus*-bestemmelse. Den kræver regelmæssig prøvelse af den fortsatte fængsling og giver den varetægtsfængslede mulighed for at kræve, at en domstol tager stilling til, om der stadig er grund-

591 EMRD, *Aquilina mod Malta*, nr. 25642/94, 29. april 1999, præmis 47.

592 EMRD, *Bykov mod Rusland*, nr. 4378/02, 10. marts 2009, præmis 63.

593 EMRD, *Idalov mod Rusland*, nr. 5826/03, 22. maj 2012, præmis 139.

594 EMRD, *Bykov mod Rusland*, nr. 4378/02, 10. marts 2009, præmis 64.

595 *Forklaringer til chartret om grundlæggende rettigheder*, EUT 2007 C303/17.

596 EMRD, *L.R. mod Frankrig*, nr. 33395/96, 27. juni 2002, præmis 38.

597 EMRD, *M.H. mod Det Forenede Kongerige*, nr. 11577/09, 22. oktober 2013, præmis 97-99.

598 EMRD, *Megyeri mod Tyskland*, nr. 13770/88, 12. maj 1992, præmis 23.

599 EMRD, *Malgalhães Pereira mod Portugal*, nr. 44872/98, 26. februar 2002, præmis 54-63.

lag for fængsling. Fængslingens retmæssighed i henhold til artikel 5, stk. 1, fritager ikke staterne fra kravet om en hurtig vurdering i henhold til artikel 5, stk. 4.⁶⁰⁰ Spørgsmålet om hurtighed skal afgøres i lyset af omstændighederne ved den enkelte sag.⁶⁰¹ De samme faktorer gælder for kravet om en rimelig tidsfrist i artikel 6, stk. 1, i EMRK og artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder (se også [afsnit 7.2](#) om kriterier til bestemmelse af rimeligheden).⁶⁰² Tidsfristen begynder generelt at løbe, når der søges om løsladelse, eller når sagen anlægges, og den stopper ved den endelige afgørelse af fængslingens lovlighed.⁶⁰³ En sags usædvanlige kompleksitet (f.eks. som følge af komplekse medicinske eller bevismæssige spørgsmål) fritager ikke de nationale myndigheder fra deres pligt til at overholde kravet om en rimelig tidsfrist.⁶⁰⁴ Artikel 5, stk. 4, gælder også for retssager, som ikke ville bringe en persons forvaring til ophør, men som ville resultere i, at vedkommende blev overflyttet til en anden form for forvaring – f.eks. fra et hospital til et fængsel.⁶⁰⁵

I EU-retten bekræftes det i forklaringerne til chartret – selv om dette ikke specifikt fremgår af teksten i artikel 6 i EU's charter om grundlæggende rettigheder – at artikel 6 sikrer alle de rettigheder, der er medtaget i artikel 5 i EMRK. Det betyder, at EMRD's retspraksis er vigtig for fortolkningen af artikel 6, da denne artikel har samme betydning og omfang som artikel 5 i EMRK.

Europarådet og Den Europæiske Union har vedtaget nogle instrumenter, der gør det lettere for de indsatte at afsone deres dom i deres oprindelsesland.⁶⁰⁶ Der er ligeledes udarbejdet standarder med henblik på at fremme og lette

600 EMRD, *Douiyeb mod Nederlandene*, nr. 31464/96, 4. august 1999, præmis 57.

601 EMRD, *Mooren mod Tyskland*, nr. 11364/03, 9. juli 2009, præmis 106.

602 *Ibid.*, præmis 106.

603 EMRD, *Rehbock mod Slovenien*, nr. 29462/95, 28. november 2000, præmis 85.

604 EMRD, *Frasik mod Polen*, nr. 22933/02, 5. januar 2010, præmis 63.

605 EMRD, *Kuttner mod Østrig*, nr. 7997/08, 16. juli 2015, præmis 36-38.

606 Europarådet, *konvention om overførelse af domfældte*, CETS nr. 112, 1983; Europarådet, *tillægsprotokol til konventionen om overførelse af domfældte*, CETS nr. 167, 1997; *Rådets rammeafgørelse 2008/909/RIA af 27. november 2008 om anvendelse af princippet om gensidig anerkendelse på domme i straffesager om idømmelse af frihedsstraffe eller frihedsberøvende foranstaltninger med henblik på fuldbyrdelse i Den Europæiske Union*, EUT L 327 af 5.12.2008, som ændret ved *rammeafgørelse 2009/299/RIA*, EUT 2009 L 81. Se også EMRD, *Somogyi mod Ungarn*, nr. 5770/05, 11. januar 2011, præmis 22 (klageren var længere tid i fængsel, end han burde efter overførelsen af hans dom).

overførslen af alternative straffe.⁶⁰⁷ Personer må aldrig varetægtsfængsles, blot fordi de er udlændinge.⁶⁰⁸ I EU-retten kan personer i medfør af rammeafgørelsen om den europæiske arrestordre praktisk taget overføres automatisk til en anden stat.⁶⁰⁹ Derfor har EU fastlagt nogle rettigheder i direktiverne med henblik på at styrke retten til en retfærdig rettergang i medlemsstaterne (se ovenfor).

8.3.3. Kompensation for ulovlig fængsling

Artikel 5, stk. 5, i EMRK omfatter en eksigibel ret til kompensation for personer, som anholdes eller fængsles i strid med artikel 5.⁶¹⁰ I henhold til forklaringerne til EU's charter om grundlæggende rettigheder er de rettigheder, som er sikret i artikel 5 i EMRK, beskyttet gennem chartrets artikel 6.

Der er ingen ret til et bestemt kompensationsbeløb.⁶¹¹ Staterne har en omfattende skønsmargin med hensyn til det beløb, der skal betales, og de kan kræve bevis for skaden.⁶¹² En automatisk tillægelse af den samlede periode for personens varetægtsfængsling til en anden straf, som er blevet pålagt for en ikke-relateret lovovertrædelse, er dog ikke i overensstemmelse med den ret til kompensation, der er taget højde for i artikel 5, stk. 5.⁶¹³ Desuden kan

607 Europarådet, *konvention om tilsynet med betinget dømte og betinget løsladte lovovertrædere*, CETS nr. 51, 1964; Rådets rammeafgørelse 2009/829/RIA af 23. oktober 2009 om anvendelse mellem Den Europæiske Unions medlemsstater af princippet om gensidig anerkendelse på afgørelser om tilsynsforanstaltninger som et alternativ til varetægtsfængsling, EUT 2009 L 294; Rådets rammeafgørelse 2008/947/RIA af 27. november 2008 om anvendelse af princippet om gensidig anerkendelse på domme og afgørelser om prøvetid med tilsyn med henblik på tilsyn med tilsynsforanstaltninger og alternative sanktioner, EUT 2008 L 337/102. Europarådets Ministerudvalg (2010), *Recommendation Rec(2010)1 to member states on European Probation Rules*, 20. januar 2010; Europarådets Ministerudvalg (2000), *Recommendation Rec(2000)22 to member states on improving the implementation of the European rules on community sanctions and measure*, 29. november 2000; Europarådets Ministerudvalg (1992), *Recommendation Rec(92)16 to member states on the European rules on community sanctions and measures*, 19. oktober 1992.

608 Europarådets Ministerudvalg (2012), *Recommendation Rec(2012)12 to member states concerning foreign prisoners*, 10. oktober 2012, punkt 13.2.b (som omhandler de vanskeligheder, disse indsatte kan stå over for, og fastlægger de grundlæggende principper for behandlingen af dem).

609 *Rammeafgørelse 2002/584/RIA om den europæiske arrestordre og om procedurerne for overgivelse mellem medlemsstaterne*, EFT 2002 L 190/1.

610 Se også protokol nr. 7 til EMRK, art. 3 (som omhandler erstatning ved fejlagtig domfældelse).

611 EMRD, *Damian-Burueana og Damian mod Rumænien*, nr. 6773/02, 26. maj 2009, præmis 89.

612 EMRD, *Wassink mod Nederlandene*, nr. 12535/86, 27. september 1990, præmis 38.

613 EMRD, *Wloch mod Polen (nr. 2)*, nr. 33475/08, 10. maj 2011, præmis 32.

en erstatning ikke være markant lavere end de erstatninger, som EMRD har tilkendt for lignende krænkelse af artikel 5.⁶¹⁴

8.4. Miljølovgivning

Hovedpunkter

- EMRK sikrer ikke retten til et sundt miljø, men rettighederne i EMRK – såsom retten til respekt for privatlivet og familielivet – kan være underforstået i miljø sager. EMRD tager ikke højde for en *actio popularis* (tvist om offentlighedens interesse) for at beskytte miljøet.
- EU har vedtaget Århus-konventionen. Konventionen inddrager offentligheden i beslutningsprocessen om miljøspørgsmål og sikrer adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse for privatpersoner og ngo'er, når miljølovgivningen og/eller konventionens bestemmelser overtrædes.
- Nationale regler, som begrænser nogle ngo'ers søgsmålskompetence, kan være i strid med EU-retten.

Miljøet er blevet defineret som naturressourcer såsom luft, vand, jord, fauna og flora, ejendom, der udgør en del af kulturarven, og de karakteristiske aspekter ved landskabet.⁶¹⁵ Miljøspørgsmål kan involvere civile, politiske, sociale og økonomiske rettigheder. Retten til et sundt miljø er også en kollektiv ret, da et sundt miljø har indflydelse på samfundet – både nu og i fremtiden.

F.eks. står der i artikel 1 i FN's Århus-konvention, at denne og kommende generationer har ret til at leve i et miljø, der er tilfredsstillende for deres sundhed og velbefindende.⁶¹⁶ I konventionen anerkendes det, at opnåelsen af dette kræver de såkaldte "tre søjler": adgang til information, offentlig deltagelse og adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse – dvs. fjernelse af barrierer for adgangen til retsvæsenet, såsom overdrevne omkostninger

614 EMRD, *Cristina Boicenco mod Moldova*, nr. 25688/09, 27. september 2011, præmis 43.

615 Europarådet, *konvention om erstatningsansvar for skade forårsaget af miljøfarlige aktiviteter*, CETS nr. 150, 1993, art. 2, stk. 10.

616 FN's Økonomiske Kommission for Europa (UNECE) (1998), *konvention om adgang til oplysninger, offentlig deltagelse i beslutningsprocesser samt adgang til klage og domstolsprøvelse på miljøområdet*, 25. juni 1998. Den er blevet ratificeret af EU og af alle EU-medlemsstater undtagen én (Irland).

ved at anfægte beslutninger. I afsnit 6.2 bemærkes det, at strenge regler for søgsmålskompetence kan skabe proceduremæssige barrierer for adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Artikel 9 i Århus-konventionen omhandler de specifikke rettigheder med hensyn til adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse i miljøspørgsmål (den tredje søjle).

I Europarådets lovgivning er der i EMRK ikke taget højde for retten til et sundt miljø, men EMRD's retspraksis bekræfter, at visse rettigheder i EMRK er underforstået i miljøsager – f.eks. artikel 2 (ret til livet)⁶¹⁷ og artikel 8 (ret til respekt for privatliv og familieliv).⁶¹⁸ Alvorlig miljøforurening kan påvirke personers velbefindende, hindre dem i at have det godt i deres hjem og have negative konsekvenser for deres privatliv og familieliv.⁶¹⁹

Eksempel: I sagen *Tătar mod Rumænien*⁶²⁰ boede klagerne i et boligområde i nærheden af en mine, hvor der blev udvundet guldmalm. De indgav adskillige klager over den risiko, de blev udsat for, eftersom virksomheden anvendte en udvindingsteknik, der involverede natriumcyanid. Selv om myndighederne forsikrede klagerne om, at der var tilstrækkelige sikkerhedsmekanismer til rådighed, blev der i 2000 udledt en stor mængde forurenede vand til forskellige floder. Det forurenede vand krydsede flere grænser og påvirkede miljøet i flere områder. Klagerne hævdede, at forureningen havde en negativ indflydelse på deres helbred.

EMRD fastslog, at artikel 8 finder anvendelse på miljøsager, når forureningen er direkte forårsaget af staten, eller når statens ansvar udløses som følge af en utilstrækkelig regulering af den private sektor. Domstolen fastslog, at de rumænske myndigheder havde undladt at foretage en tilfredsstillende forhåndsvurdering af de mulige risici, at de ikke havde givet tilstrækkelig information til de berørte personer, og at de ikke havde indstillet den industrielle aktivitet efter uheldet. Artikel 8 var således over-

617 Se f.eks. EMRD, *Öneryıldız mod Tyrkiet*, nr. 48939/99, 30. november 2004, præmis 111-118 (om det proceduremæssige aspekt af art. 2).

618 Se f.eks. EMRD, *Lopez Ostra mod Spanien*, nr. 16798/90, 9. december 1994, præmis 58; EMRD, *Taşkin m.fl. mod Tyrkiet*, nr. 46117/99, 10. november 2004, præmis 126. Se også Europarådet (2012), *Manual on Human Rights in the Environment*. Se også Europarådet, *konvention om strafferetlig beskyttelse af miljøet*, CETS nr. 172, 1998 (som kræver, at de kontraherende stater kriminaliserer alvorlige miljøforbrydelser og samarbejder om håndtævelsen).

619 EMRD, *Guerra m.fl. mod Italien*, nr. 14967/89, 19. februar 1998, præmis 60.

620 EMRD, *Tătar mod Rumænien*, nr. 67021/01, 27. januar 2009.

trådt. Selv om artikel 8 ikke indeholder et udtrykkeligt proceduremæssigt krav, skal den beslutningsproces, der fører til indgrebene, være retfærdig og i behørig grad respektere de personlige interesser, som er sikret i artiklen.

Kun de, der er særligt berørt, har ret til at deltage i beslutningstagningen i miljøsager. Der er ikke taget højde for en *actio popularis* – et søgsmål med henblik på at beskytte eller håndhæve offentlighedens rettigheder (tvist om offentlighedens interesse) – for at beskytte miljøet.⁶²¹

Lovende praksis

Fremme af miljødemokrati i praksis

Litauen scorede højt på tværs af søjlerne i indekset for miljødemokrati (EDI) – som vurderer landene på baggrund af anerkendte miljøstandarder – og fik en samlet topscore i det juridiske indeks. Offentligheden har ret til at klage over afslag på anmodninger om miljøinformation og til at anlægge en bred vifte af sager, når rettigheder krænktes, eller der sker skader. Litauen har taget adskillige skridt til at indføre juridiske rettigheder, som fremmer miljødemokratiet. Yderligere oplysninger kan findes på EDI's websted.

Kilde: www.environmentaldemocracyindex.org/country/ltu.

EMRD har i sine domme henvist til internationale miljøstandarder og rettighederne i Århus-konventionen.⁶²² Domstolen har også bekræftet vigtigheden af retten til at få information fra regeringen, når der er risiko for alvorlige indvirkninger på sundheden.⁶²³ Hvis en regering således er involveret i farlige aktiviteter, som muligvis kan have skjulte negative konsekvenser for de berørte personers sundhed, kræver artikel 8, at der sørges for en effektiv og tilgængelig procedure med det formål at give de berørte personer mulighed for at søge alle relevante og tilstrækkelige oplysninger.⁶²⁴ EMRD har ligeledes gjort det muligt for en forening at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstols-

621 EMRD, *Ilhan mod Tyrkiet*, nr. 22277/93, 27. juni 2000, præmis 52-53.

622 EMRD, *Tătar mod Rumænien*, nr. 67021/01, 27. januar 2009, præmis 93, 101, 113-116 og 118.

623 EMRD, *McGinley og Egan mod Det Forenede Kongerige*, nr. 21825/93 og 23414/94, 9. juni 1998, præmis 101.

624 EMRD, *Giacomelli mod Italien*, nr. 59909/00, 2. november 2006.

prøvelse for at klage over en konkret og direkte trussel mod dens personlige ejendom og dens medlemmers livsstil.⁶²⁵

Retten til sundhedsbeskyttelse findes også i artikel 11 i Europarådets europæiske socialpagt og den reviderede socialpagt.⁶²⁶ I henhold til en tillægsprotokol til denne socialpagt, som trådte i kraft i 1998, har nationale fagforeninger og arbejdsgiverorganisationer samt visse europæiske fagforeninger, arbejdsgiverorganisationer og internationale ngo'er ret til at klage til Den Europæiske Komité for Sociale Rettigheder over krænkelser begået af protokollens kontraherende stater. Herudover kan de nationale ngo'er klage, hvis den pågældende stat har afgivet en erklæring herom.

I EU-retten sikrer artikel 37 i EU's charter om grundlæggende rettigheder, at et højt miljøbeskyttelsesniveau og forbedring af miljøkvaliteten skal integreres i Unionens politikker.⁶²⁷ Som det er blevet nævnt flere gange i denne håndbog, giver artikel 47 i EU's charter om grundlæggende rettigheder desuden ret til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse, for så vidt angår alle rettigheder, der følger af EU-retten.

Herudover er der i sekundær EU-ret taget højde for retten til at få adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Nogle af Århus-konventionens bestemmelser kan findes i direktiv 2003/4/EF (søjlen om adgang til information), direktiv 2003/35/EF (søjlen om offentlig deltagelse og søjlen om adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse) og forordning (EF) nr. 1367/2006 (om anvendelse af Århus-konventionens bestemmelser på EU's institutioner og organer).⁶²⁸ Bestemmelserne om adgang til klage, admi-

625 EMRD, *Gorraiz Lizarraga m.fl. mod Spanien*, nr. 62543/00, 27. april 2004.

626 Europarådet, *den europæiske socialpagt*, CETS nr. 35, 1961, og Europarådet, *den reviderede socialpagt*, CETS nr. 163, 1996.

627 Se også TEU, artikel 3, stk. 3, og TEUF, artikel 11 og 191.

628 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2003/4/EF af 28. januar 2003 om offentlig adgang til miljøoplysninger og om ophævelse af Rådets direktiv 90/313/EØF, EUT 2003 L 41; Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2003/35/EF af 26. maj 2003 om mulighed for offentlig deltagelse i forbindelse med udarbejdelse af visse planer og programmer på miljøområdet og om ændring af Rådets direktiv 85/337/EØF og 96/61/EF for så vidt angår offentlig deltagelse og adgang til klage og domstolsprøvelse, EUT 2003 L 156; Europa-Parlamentets og Rådets forordning (EF) nr. 1367/2006 af 6. september 2006 om anvendelse af Århus-konventionens bestemmelser om adgang til oplysninger, offentlig deltagelse i beslutningsprocesser samt adgang til klage og domstolsprøvelse på miljøområdet på Fællesskabets institutioner og organer, EUT 2006 L 264. Se også EU-Domstolen, C-240/09, *Lesoochranárske zoskupenie VLK mod Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky*, 8. marts 2011.

nistrativ rekurs og domstolsprøvelse er nu medtaget i artikel 10 i direktivet om indvirkning på miljøet (VVM),⁶²⁹ som gælder for en lang række fastlagte offentlige og private projekter, og artikel 25 i direktivet om industrielle emissioner.⁶³⁰

I henhold til artikel 11 i VVM-direktivet skal medlemsstaterne sikre, at "den berørte offentlighed" har adgang til at få prøvet "den materielle og processuelle lovlighed" af afgørelser, der er omfattet af dette direktivs bestemmelser om offentlig deltagelse. Det fremgår af artikel 1, stk. 2, i VVM-direktivet, at der ved "den berørte offentlighed" forstås "den del af offentligheden, som er berørt af, kan blive berørt af eller har en interesse i [...] beslutningsprocedurer på miljøområdet". Dette omfatter ngo'er. Århus-konventionens og de tilsvarende direktivers krav om, at de nationale domstole anerkender sager anlagt af ngo'er, afspejler den kollektive vigtighed af denne ret.⁶³¹ Nationale regler, som begrænser ngo'ers søgsmålskompetence, kan være i strid med VVM-direktivets målsætninger.⁶³²

Eksempel: I sagen *Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV mod Bezirksregierung Arnsberg* (Trianel-sagen)⁶³³ fik Trianel tilladelse til at bygge og drive et kulkraftværk i Lünen, Tyskland. Det planlagte kulkraftværk skulle ligge i nærheden af fem særlige bevaringsområder under habitatdirektivet. En ngo forsøgte at få tilladelsen annulleret med den begrundelse, at den var i strid med bestemmelser i tysk lovgivning til gennemførelse af dette direktiv. Den

- 629 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2011/92/EU af 13. december 2011 om vurdering af visse offentlige og private projekters indvirkning på miljøet, EUT 2012 L 26, ændret ved Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2014/52/EU af 16. april 2014 om ændring af direktiv 2011/92/EU om vurdering af visse offentlige og private projekters indvirkning på miljøet, EUT 2014 L 124.
- 630 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2010/75/EU af 24. november 2010 om industrielle emissioner (integreret forebyggelse og bekæmpelse af forurening), EUT 2010 L 334.
- 631 EU-Domstolen, forenede sager C-128/09, C-129/09, C-130/09, C-131/09, C-134/09 og C-135/09, *Antoine Boxus, Willy Roua, Guido Durllet m.fl., Paul Fastrez, Henriette Fastrez, Philippe Daras, Association des riverains et habitants des communes proches de l'aéroport BSCA (Brussels South Charleroi Airport) (ARACH), Bernard Page, Léon L'Hoir, Nadine Dartois mod Région wallonne*, 18. oktober 2011, præmis 44-46, 51. Hvad angår søgsmålskompetence generelt, henvises til Europa-Parlamentet, Generaldirektoratet for Interne Politikker (2012), *Standing up for your right(s) in Europe: A Comparative study on Legal Standing (Locus Standi) before the EU and Member States' Courts*.
- 632 EU-Domstolen, C-263/08, *Djurgården-Lilla Värtans Miljöskyddsförening mod Stockholms kommun genom dess marknämnd*, 15. oktober 2009.
- 633 EU-Domstolen, C-115/09, *Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV mod Bezirksregierung Arnsberg*, 12. maj 2011.

tyske domstol fastslog, at i henhold til tysk lovgivning kunne en ngo ikke anlægge en overtrædelsessag. Det skulle være dens egne rettigheder, der var overtrådt, for at den kunne anlægge sag ved en domstol. Domstolen henviste spørgsmålet om, hvorvidt dette underminerede VVM-direktivets bestemmelser om adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse, til EU-Domstolen.

EU-Domstolen konkluderede, at eftersom lovgivningen fulgte af EU-ret, der fastlagde klare forpligtelser på dette område, kunne medlemsstaten ikke kræve, at miljøorganisationers søgsmålskompetence var afhængig af det individuelle rettighedsbegreb.

Omkostningerne ved at anlægge sag er en almindelig hindring for adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Både EU-retten og Århus-konventionen giver medlemsstaterne og de kontraherende parter pligt til at sikre, at retssager ikke er "uoverkommeligt dyre".⁶³⁴ De nationale domstole må ikke udelukkende se på den enkelte klagers økonomiske situation, men skal tage en række andre faktorer i betragtning, herunder om klageren har rimelig udsigt til at få medhold, sagens betydning for klageren og for miljøbeskyttelsen, det relevante retsgrundlags kompleksitet, og om der foreligger en offentlig retshjælpsordning eller andre beskyttelsesordninger vedrørende sagsomkostninger.⁶³⁵ At overlade det til domstolenes skøn at undlade at pålægge den tabende part at betale sagens omkostninger skaber retsusikkerhed og udgør ikke en effektiv gennemførelse af EU's juridiske krav.⁶³⁶

634 FN, UNECE (1998), *konvention om adgang til oplysninger, offentlig deltagelse i beslutningsprocesser samt adgang til klage og domstolsprøvelse på miljøområdet*, 25. juni 1998, art. 9, stk. 4, (bestemmelser om adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse).

635 EU-Domstolen, C-260/11, *The Queen, på vegne af David Edwards og Lilian Pallikaropoulos mod Environment Agency m.fl.*, 11. april 2013, præmis 46.

636 EU-Domstolen, C-427/07, *Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber mod Irland*, 16. juli 2009, præmis 94. Se også EU-Domstolen, C-530/11, *Europa-Kommissionen mod Det Forenede Kongerige Storbritannien og Nordirland*, 13. februar 2014, præmis 54-58.

8.5. E-justice

Hovedpunkter

- Teknologi kan øge retsprocessens effektivitet og gennemsigtighed og lette personers adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Den risikerer dog også at underminere adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse for nogle (f.eks. dem uden internet), hvis den erstatter de traditionelle procedurer fuldstændigt.
- EU-Domstolen har fastslået, at "elektronisk adgang" ikke må være den eneste adgang til procedurerne, da dette kan gøre det umuligt for nogle mennesker at udøve deres rettigheder.

Teknologi kan øge retsprocessens effektivitet og gennemsigtighed og lette personers adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse. Termen "e-justice" dækker over en bred vifte af initiativer, herunder brugen af e-mail, anlæggelse af sager online, levering af information (herunder retspraksis) online, brugen af videoretsmøder og -konferencer, onlinesporing af sagens registrering og fremskridt samt dommes og andre beslutningstageres mulighed for at tilgå oplysninger elektronisk. Dette afsnit omhandler kravene til e-justice og giver specifikke eksempler på sådanne initiativer inden for EU-retten.

I Europarådets lovgivning har EMRK ikke fastlagt nogen specifikke krav med hensyn til e-justice, men gennemførelsen af e-justice-initiativer er underlagt bestemmelserne om søgsmålsadgang og retten til en retfærdig rettergang i artikel 6 i EMRK.

Eksempel: I sagen *Lawyer Partners a.s. mod Slovakiet*⁶³⁷ ønskede klageren, et anpartsselskab, at anlægge over 70.000 civile søgsmål med henblik på gældsinddrivelse. På grund af det store antal sager optog selskabet dem på en dvd og sendte dem til retten med et forklarende brev. Selv om det i henhold til den nationale lovgivning var tilladt at anlægge sager på denne måde, nægtede retten at registrere dem med den begrundelse, at

637 EMRD, *Lawyer Partners a.s. mod Slovakiet*, nr. 54252/07 et al., 16. juni 2009.

den ikke havde det nødvendige udstyr. En klage til forfatningsdomstolen blev afvist, da den ikke var blevet indgivet inden for den forskriftsmæssige tidsfrist på to måneder.

EMRD bemærkede, at selskabets sagsanlæg og støttedokumenter ville have fyldt over 40 millioner sider, hvis de skulle udskrives. Under sådanne omstændigheder kunne selskabets valg af indgivelsesmåde ikke betragtes som uhensigtsmæssigt. Der var taget højde for elektronisk indgivelse af søgsmål i den nationale lovgivning, og klageren kunne ikke kritiseres for at have benyttet denne mulighed. Rettens afvisning af at registrere sagerne var en uforholdsmæssig begrænsning af klagerens ret til søgsmålsadgang.

EU's "elektroniske kvikskranke på retsområdet", den europæiske e-Justice-portal, gør det i øjeblikket muligt for personer at fremsætte grænseoverskridende småkrav eller udstede betalingspåkrav online i henhold til den relevante sekundære EU-ret. Med forordning nr. 1896/2006 blev der indført en europæisk betalingspåkravsprocedure.⁶³⁸ Denne procedure forenkler grænseoverskridende sager, som vedrører ubestridte økonomiske krav på det civil- og handelsretlige område. Den europæiske betalingspåkravsprocedure anerkendes og håndhæves i alle EU-medlemsstater undtagen Danmark, uden at det er nødvendigt med en afgørelse om eksigibilitet. Den gør det muligt for kreditorer at fremsætte fordringer uden at møde i retten og at anvende standardformularer, som udfyldes og sendes til den kompetente domstol.

I henhold til forordning (EF) nr. 861/2007 kan der ligeledes fremsættes fordringer via den europæiske e-Justice-portal under den europæiske småkravsprocedure. Formålet med dette er at forbedre og forenkle de procedurer på det civil- og handelsretlige område, som omfatter krav, der ikke overstiger 2 000 EUR.⁶³⁹ Småkravsproceduren gælder mellem alle EU-medlemsstater undtagen Danmark. Det er en skriftlig procedure – medmindre retten finder et mundtligt retsmøde nødvendigt.⁶⁴⁰ Den fastsætter tidsfrister for parterne og for retten med henblik på en hurtig afgørelse af tvisten, og den gælder både for økonomiske og ikke-økonomiske krav. En retsafgørelse truffet som et resultat

638 Europa-Parlamentets og Rådets forordning (EF) nr. 1896/2006 af 12. december 2006 om indførelse af en europæisk betalingspåkravsprocedure, EUT 2006 L 399.

639 Europa-Parlamentets og Rådets forordning (EF) nr. 861/2007 af 11. juli 2007 om indførelse af en europæisk småkravsprocedure, EUT 2007 L 199.

640 Forordning (EF) nr. 861/2007, art. 5, stk. 1.

af denne procedure skal generelt anerkendes og håndhæves automatisk i en anden medlemsstat.

Anvendelsen af videokonferencer og -retsmøder kan ligeledes være med til at fremme adgangen til retsvæsenet. F.eks. gør den europæiske kontrolordre det muligt for EU-medlemsstaterne at udstede kontrolordrer, som løslader mistænkte eller tiltalte, der ikke er kommet for retten endnu, så der kan føres kontrol med dem i det land, hvor de har deres bopæl.⁶⁴¹ I artikel 19, stk. 4, bestemmes det, at der kan anvendes telefon- og videokonferencer, hvis national lovgivning kræver, at den udstedende medlemsstat hører sagsøgte inden ændringen af kontrolforanstaltningerne eller udstedelsen af en arrestordre. Anvendelsen af videokonferencer ved retsforhandlinger fremmes også i andre EU-instrumenter.⁶⁴²

Lovende praksis

Visualisering af domsafsigelsen: et onlineredskab, som letter adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse

Det Forenede Kongeriges justitsministerium fik tildelt prisen "International Visual Communications Awards" for en interaktiv vejledning, der hjælper folk med at forstå domsafsigelsen – "you be the judge". Dette redskab letter adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse ved at gøre folk bekendt med rettens procedurer uden for det egentlige retslokale.

Kilde: FRA (2012), Fundamental rights: challenges and achievements in 2011 – FRA Annual report, s. 207.

641 Dette vil blive behandlet yderligere i en kommende FRA-rapport om, hvordan EU-retten gennemføres i praksis med hensyn til overførelse af personer, der skal for en domstol.

642 Rådets rammeafgørelse 2009/829/RIA af 23. oktober 2009 om anvendelse mellem Den Europæiske Unions medlemsstater af princippet om gensidig anerkendelse på afgørelser om tilsynsforanstaltninger som et alternativ til varetægtsfængsling, EUT 2009 L 294. Se også direktiv 2012/29/EU, art. 17; Rådets retsakt af 29. maj 2000 om udarbejdelse af konventionen om gensidig retshjælp i straffesager mellem Den Europæiske Unions medlemsstater, EFT 2000 C 197, art. 10; Rådets forordning (EF) nr. 1206/2001 af 28. maj 2001 om samarbejde mellem medlemsstaternes retter om bevisoptagelse på det civil- og handelsretlige område, EFT 2001 L 174, artikel 10, stk. 4, og artikel 17, stk. 4 (som tager sigte på at forbedre, forenkle og fremskynde samarbejdet mellem domstolene, når det gælder bevisoptagelse); Rådets direktiv 2004/80/EF af 29. april 2004 om erstatning til ofre for forbrydelser, EUT 2004 L 261, art. 9, stk. 1; og Europa-Parlamentets og Rådets forordning (EF) nr. 861/2007 af 11. juli 2007 om indførelse af en europæisk småkravsprocedure, artikel 8 og 9, stk. 1.

Det er dog ikke alle, der har adgang til den teknologiske udvikling, og derfor er det vigtigt, at de eksisterer side om side med de traditionelle systemer. EU-Domstolen har fastslået, at procedurer, der udelukkende er tilgængelige via "elektronisk adgang", kan gøre det umuligt for nogle mennesker at udøve deres rettigheder.⁶⁴³

Eksempel: I sagen *Rosalba Alassini mod Telecom Italia SpA*⁶⁴⁴ behandlede EU-Domstolen fire forenede anmodninger om præjudiciel afgørelse fra *Giudice di pace di Ischia*, som vedrørte bestemmelserne om, at et udenretsligt tvistbilæggelsesforsøg er obligatorisk for visse tvister, inden sagen kan indbringes for de nationale domstole. Bestemmelserne blev vedtaget i henhold til direktivet om forsyningspligt.⁶⁴⁵ EU-Domstolen vurderede, hvorvidt disse obligatoriske henvisninger var i overensstemmelse med princippet om effektiv domstolsbeskyttelse.

Afgørelsen om de obligatoriske henvisninger er beskrevet nærmere i [afsnit 2.4.2](#). Ved vurderingen af dette punkt bemærkede EU-Domstolen også, at udøvelsen af de rettigheder, som direktivet om forsyningspligt giver, i praksis kan være umulig eller uforholdsmæssigt vanskelig for nogle mennesker – navnlig for dem, der ikke har adgang til internettet – hvis der kun er elektronisk adgang til tvistbilæggelsesproceduren.

643 EU-Domstolen, forenede sager C-317/08 – C-320/08, *Rosalba Alassini mod Telecom Italia SpA, Filomena Califano mod Wind SpA, Lucia Anna Giorgia Iacono mod Telecom Italia SpA og Multiservice Srl mod Telecom Italia SpA*, 18. marts 2010, præmis 58.

644 *Ibid.*, præmis 67.

645 Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2002/22/EF af 7. marts 2002 om forsyningspligt og brugerrettigheder i forbindelse med elektroniske kommunikationsnet og -tjenester, EUT 2002 L 108.

Supplerende læsning

Kapitel 1

Anagnostou, D. (2013), *ECHR; Implementing Strasbourg's judgment on domestic policy*, Edinburgh, Edinburgh University Press.

Brillat, R. (2009), "The European Social Charter" i G. Alfredsson *et al.* (red.), *International Human Rights Monitoring Mechanisms*, Leiden, Martinus Nijhoff.

N. Bratza (2013), "The European Convention on Human Rights and the Charter of Fundamental Rights of the European Union: a process of mutual enrichment", i Rosas, A. *et al* (red.), *Court of Justice and construction of Europe: analyses and perspectives on sixty years of case-law*, Haag, T.M.C. Asser Press.

Carrera, S., De Somer, M. og Petkova, B. (2012), "The Court of Justice of the European Union as a Fundamental Rights Tribunal – Challenges for the Effective Delivery of Fundamental Rights in the Area of Freedom, Security and Justice", *Liberty and Security in Europe Papers*, Centre for European Policy Studies, nr. 49.

EU-Domstolen, *Reflets*, tilgængeligt på: http://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7063/.

Coutron, L. og Picheral, C. (red.) (2012), *Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne et Convention européenne des droits de l'homme*, Bruxelles, Bruylant.

Craig, P. (2010), *The Lisbon Treaty. Law, Politics, and Treaty Reform*, Oxford, Oxford University Press.

Francioni, F. (2007), *Access to Justice as a Human Right*, New York, Oxford University Press.

Klamert, M. (2014), *The Principle of Loyalty in EU Law*, Oxford, Oxford University Press.

Lavranos, N. (2013), "The ECJ's Judgments in Melloni and Åkerberg Fransson: Un ménage à trois difficulté", *European Law Reporter*, nr. 4, s. 133-141.

Meyer, J. (red.) (2014), *Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, 4th Edition, Baden-Baden, Nomos.

Pech, L. (2010), "A Union founded on the Rule of Law: Meaning and Reality of the Rule of Law as Constitutional Principle of EU Law", *European Constitutional Law Review*, bind 6, nr. 3, s. 359-396.

Stricker, A. (2010), *Die Bedeutung der Europäischen Menschenrechtskonvention und der gemeinsamen Verfassungsüberlieferungen für den Grundrechtsschutz der Europäischen Union*, Frankfurt am Main, Peter Lang.

Timmermans, C. (2013), "Fundamental rights protection in Europe before and after accession of the European Union to the European Convention on Human Rights", in van Dijk, P. og van Roosmalen, M. et al (red.), *Fundamental Rights and Principles*, Antwerp, Intersentia.

De Forenede Nationers udviklingsprogram (2005), "Programming for Justice: Access for All: A Practitioner's Guide to a Human Rights-Based Approach to Access to Justice", Bangkok, UNDP.

Kapitel 2

Adams, S. og Parras, F.J. (2013), "The European Stability Mechanism through the legal meanderings of Union's constitutionalism: Comment on Pringle", *European Law Review*, bind 8, nr. 6, s. 848-865.

Benöhr, I. (2014), "Collective Redress in the Field of European Consumer Law", *Legal Issues of Economic Integration*, bind 14, nr. 3, s. 243-256.

De Palo, G. og Trevor, M. (2012), *EU Mediation Law and Practice*, Oxford, Oxford University Press.

Doobay, A. (2013), "The right to a fair trial in light of the recent EMRD and CJEU case-law", *ERA Forum*, bind 14, nr. 2, s. 251-262.

Flattery, J. (2010), "Balancing efficiency and justice in EU competition law: elements of procedural fairness and their impact on the right to a fair hearing", *Competition Law Review*, bind 7, nr. 1, s. 53-58.

FRA, *Charterpedia* tilgængelig på: <http://fra.europa.eu/da/charterpedia>.

FRA (2012), *Bringing rights to life: The fundamental rights landscape of the European Union*, Luxembourg, Publikationskontoret.

Galetta, D. (2010), *Procedural Autonomy of EU Member States: Paradise Lost?*, Heidelberg, Springer.

Gilliaux, P. (2012), *Droit(s) européen(s) à un procès équitable*, Brussels, Bruylant.

Hodges, S. (2014), "Consumer ombudsmen: better regulation and dispute resolution", *ERA Forum*, bind 15, nr. 4, s. 593-608.

Luzak, J. (2014), "Online consumer contracts", *ERA Forum*, bind 15, nr. 3, s. 381-392.

Müller, L. F. (2015), *Richterliche Unabhängigkeit und Unparteilichkeit nach Art. 6 EMRK.: Anforderungen der Europäischen Menschenrechtskonvention und spezifische Probleme in den östlichen Europaratsstaaten*, Berlin, Duncker & Humblot.

Peers, S., Ward, A. et al. (red.) (2013), *Commentary on Charter of Fundamental Rights*, Oxford, Hart Publishing.

Polakiewicz, J. (2009–2010), "European Union action on procedural rights and the European Convention on Human Rights", *Human Rights Law Journal*, bind 30, nr. 1-2, s. 12-16.

Stürner, M., Inchausti Gascón, F., og Caponi, R. (red.) (2014), *The Role of Consumer ADR in the Administration of Justice. New Trends in Access to Justice under EU Directive 2013/11*, München, Sellier.

Vitkauskas, D. og Dikov, G. (2012), *Protecting the right to a fair trial under the European Convention on Human Rights*, Strasbourg, Europarådet.

Wrbka, S. (2014), *European Consumer Access to Justice Revisited*, Cambridge, Cambridge University Press.

Kapitel 3 og 4

Cape, E., Namoradze, N., Smith, R. og Spronken, T. (2010), *Effective Criminal Defence in Europe*, Cambridge, Intersentia.

Mole, N. og Harby, C., Europarådet (2007), «Le droit à un procès équitable: Un guide sur la mise en œuvre de l'Article 6 de la Convention européenne des Droits de l'Homme», *Précis sur les droits de l'homme*, nr. 3.

Europarådet (2013), *Guide to a fair trial: civil limb*, Strasbourg, Europarådet.

Europarådet (2014), *Guide to a fair trial: criminal limb*, Strasbourg, Europarådet.

Engström, J. (2011), "The Principle of Effective Judicial Protection after the Lisbon Treaty: Reflection in the light of case C-279/09 DEB", *Review of European Administrative Law*, bind 4, nr. 2, s. 53-68.

FRA (2015), *Child-friendly justice – Perspectives and experiences of professionals on children's participation in civil and criminal judicial proceedings in 10 EU Member States*, Luxembourg, Publikationskontoret.

Grabenwarter, C. og Pabel, K. (2012), *Europäische Menschenrechtskonvention*, 5th Edition, München, C. H. Beck.

Harris, D., O'Boyle, M., Warbrick, C. og Bates, E. (2014), *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press.

Kiraly, L. og Squires, N. (2011), "Legal aid in the EU: from the Brussels Convention of 1968 to the Legal Aid Directive of 2003", *Coventry Law Journal*, bind 16, nr. 2, s. 28-47.

Oliver, P. (2011), "Case C-279/09 DEB v. Germany", *Common Market Law Review*, bind 48, s. 2023-2040.

Rainey, B., Wicks, E. og Ovey, C. (2014), *The European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Publishing.

Sayers, D. (2014), "Protecting Fair Trial Rights in Criminal Cases in the European Union: Where does the Roadmap take Us?", *Human Rights Law Review*, bind 14, nr. 4, s. 733-760.

Trechsel, S. (2005), *Human Rights in Criminal Proceedings*, Oxford, Oxford University Press.

Kapitel 5

Biondi, A. og Farley, P. (2009), *The Right to Damages in European Law*, Alphen on the Rhine, Kluwer Law International.

Buyse, A. (2009), "Lost and Regained? Restitution as a remedy for human rights", *Heidelberg Journal of International Law*, bind 68, s. 129-153.

Europarådet (2013), *Guide to good practice in respect of domestic remedies*, Strasbourg, Europarådet.

De Hert, P. og Korenica, F. (2012), "The doctrine of equivalent protection: its life and legitimacy before and after the European Union's accession to the European Convention on Human Rights", *German Law Journal*, bind 13, nr. 7, s. 874-895.

Gutman, K. (2011), "The evolution of the action for damages against the European Union and its place in the system of judicial protection", *Common Market Law Review*, bind 48, nr. 3, s. 695-750.

Karpenstein, U. og Mayer, C. F. (2012), *Konvention zum Schutz der Menschenrechte und Grundfreiheiten : Kommentar*, München, C.H. Beck.

Keller, H. og Marti, C. (2013), "Interim Relief Compared: Use of Interim Measures by the UN Human Rights Committee and the European Court of Human Rights", *Heidelberg Journal of International Law*, bind 73, s. 325-372.

Kuijjer, M. (2014), *Effective remedies as a fundamental right*, Barcelona, Escuela Judicial Española & European Judicial Training Network.

Lenaerts, K., Maselis, I. og Gutman, K. (2014), *EU procedural law*, Oxford, Oxford University Press.

Le Sueur, A. (2012), "Designing Redress: Who Does it, How and Why?", *Asia Pacific Law Review*, bind 20, nr. 1, s. 17-44.

Mak, C. (2012), "Rights and Remedies – Article 47 EUCFR and Effective Judicial Protection in European Private Law Matters", *Amsterdam Law school Research Paper*, nr. 2012-88.

Marguénaud, J.-P. (2012), *La cour européenne des droits de l'homme*, 6. udgave, Paris, Dalloz.

McBride, J. (2009), *Access to justice for migrants and asylum-seekers in Europe*, Europarådets Styringskomité for Retligt Samarbejde, Strasbourg, Europarådet.

Peers, S. (2012), "Sanctions for infringement of EU law after the Treaty of Lisbon", *European Public Law*, bind 18, s. 33.

Peers, S. (2014), "Reconciling the Dublin system with European fundamental rights and the Charter", *ERA Forum*, bind 15, nr. 4, s. 485-494.

Schlote, M. (2014), "The San Giorgio "cause of action"", *British Tax Review*, nr. 2, s. 103-113.

Van Gerven, W. (2000), "Of Rights, Remedies and Procedures", *Common Market Law Review*, bind 37, nr. 3, s. 501-36.

Wakefield, J. (2010), "Retrench and Reform: The Action for Damages", i Eckhout, P. og Tridimas, T. (eds), *Yearbook of European Law*, bind 28.

Ward, A. (2011), "National and EC Remedies under the EU Treaty; Limits and the Role of the ECHR", i Barnard, C. og Odudu, O. (red.), *The Outer Limits of the Treaty*, Oxford, Hart Publishing.

Ward, A. (2012), "Damages under the EU Charter of Fundamental Rights", *ERA Forum*, bind 12, nr. 4, s. 589-611.

Kapitel 6

Balthasarv, S. (2010), "Locus Standi Rules for Challenge to Regulatory Acts by Private Applicants: the new Article 263(4)", *European Law Review*, bind 35, nr. 4, s. 542-550.

Carboni, N. (2014), "From Quality to Access to Justice: Improving the Functioning of European Judicial Systems", *Civil and Legal Sciences*, bind 3, nr. 4.

FRA (2011), *Access to justice in Europe: an overview of challenges and opportunities*, Luxembourg, Publikationskontoret.

Kloth, M. (2010), *Immunities and the right of access to the court under Article 6 of the European Convention on Human Rights*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers.

Nascimbene, B. (2009), "European judicial cooperation in criminal matters: what protection for individuals under the Lisbon Treaty?", *ERA Forum*, bind 10, nr. 3, s. 397-407.

Reich, N. (2013), *General Principles of EU Civil Law*, Antwerpen, Intersentia.

Kapitel 7

Edel, F. (2007), *The length of civil and criminal proceedings in the case law of the European Court of Human Rights*, Strasbourg, Europarådet.

Den Europæiske Kommission for et Effektivt Retsvæsen (CEPEJ) (2012), *Length of court proceedings in the member states of the Council of Europe based on the case law of the European Court of Human Rights*, Strasbourg, Europarådet.

Greer, S. (2006), *The European Convention on Human Rights: Achievements, Problems and Prospects*, Cambridge, Cambridge University Press.

Henzelin, M. og Rordorf, H. (2014), "When Does the Length of Criminal Proceedings Become Unreasonable According to the European Court of Human Rights?", *New Journal of European Criminal Law*, bind 5, nr. 1, s. 78-109.

Mahoney, P. (2004), "The right to a fair trial in criminal matters under Article 6 ECHR", *Judicial Studies Institute Journal*, bind 4, nr. 2, s. 107-129.

Meyer-Ladewig, J. (2011), *EMRK Europäische Menschenrechtskonvention – Handkommentar*, 3. udgave, Baden-Baden, Nomos.

Nicolas, M. (2012), *Le droit au délai raisonnable devant les juridictions pénales internationales*, Frankfurt am Main, Peter Lang.

Van Dijk, P., Van Hoof, G.J.H., Van Rijn, A. og Zwaak, L. (red.) (2006), *Theory and Practice of the European Convention on Human rights*, Antwerpen, Intersentia.

Kapitel 8

Bartlett, P. et al (red.) (2006), *Mental Disability and the European Convention on Human Rights*, Leiden, Martinus Nijhoff.

Cojocariu, C. (2011), "Handicapping rules: The overly restrictive application of admissibility criteria by the European Court of Human Rights to complaints concerning disabled people", *European Human Rights Law Review*, nr. 6, s. 686.

Contini, F. og Lanzara, G. (2014), *The Circulation of Agency in e-Justice*, Dordrecht, Springer.

Europarådet (2012), *Manual on Human Rights and the Environment*, Strasbourg, Europarådet.

Easton, S. (2011), *Prisoners' rights: principles and practice*, Abingdon, Taylor & Francis.

FRA (2012), *Access to justice in cases of discrimination in the EU: Steps to further equality*, Luxembourg, Publikationskontoret.

FRA (2012), *Involuntary placement and involuntary treatment of persons with mental health problems*, Luxembourg, Publikationskontoret.

FRA (2013), *Legal capacity of persons with intellectual disabilities and persons with mental health problems*, Luxembourg, Publikationskontoret.

FRA (2015), *Victims of crime in the EU: the extent and nature of support for victims*, Luxembourg, Publikationskontoret.

FRA-EMRD (2014), *Håndbog om europæisk lovgivning vedrørende asyl, grænser og indvandring*, Luxembourg, Publikationskontoret.

FRA-EMRD (2015), *Handbook on European law relating to the rights of the child*, Luxembourg, Publikationskontoret.

Gavrielidis, T. (red.) (2014), *A victim-led criminal justice system: addressing the paradox*, London, IARS Publications.

Gramatikov, M. og Klaming, L. (2011), "Getting divorced online: Procedural and outcome justice in online divorce mediation", *Journal of Law and Family Studies*, bind 13, nr. 2, s. 1-30.

Harding, A. (2007), *Access to environmental justice: a comparative study*, London, Brill.

Lindsay, W.R., Taylor, J.L. og Sturmey, P. (2004), *Offenders with Developmental Disabilities*, Chichester, Wiley.

Londono, P. (2007), "Positive obligations, criminal procedure and rape cases", *European Human Rights Law Review*, nr. 2, s. 158-171.

Lupo, G. og Bailey, J. (2014), "Designing and Implementing e-Justice Systems: Some Lessons Learned from EU and Canadian Examples", *Laws*, bind 3, nr. 2, s. 353-387.

Ng, G. (2013), "Experimenting with European Payment Order and of European Small Claims Procedure", i Contini, F. og Lanzara, G. (red.), *Building Interoperability for European Civil Proceedings online*, CLUEB Bologna.

Ochoa, J.C. (2013), *The Rights of Victims in Criminal Justice Proceedings for Serious Human Rights Violations*, Leiden, Martinus Nijhoff.

Pallemaerts, M. (2009), *The Aarhus Convention at ten. Interactions and Tensions between Conventional International Law and EU Environmental Law*, Groningen, Europa Law Publishing.

Perlin, M. (2011), *International human rights and mental disability law: when the silenced are heard*, New York, Oxford University Press.

Smith, R. (2014), *Digital delivery of legal services to people on low incomes*, London, The Legal Education Foundation.

Starmer, K. (2014), "Human rights, victims and the prosecution of crime in the 21st century", *Criminal Law Review*, nr. 11, s. 777-787.

Taylor, J.L. og Lindsay, W.R. (2010), "Understanding and treating offenders with learning disabilities: a review of recent developments", *Journal of Learning Disabilities and Offending Behaviour*, bind 1, nr. 1, s. 6.

The Harris Review (2015), "Changing prisons, saving lives: report of the independent review into self-inflicted deaths in custody of 18-24 year olds", Command Paper 9087.

Van Zyl Smit, D. og Snacken, S. (2011), *Principles of European Prison Law and Policy: Penology and Human Rights Paperback*, Oxford, Oxford University Press.

Velicogna, M. Errera, A. og Derlange, S. (2013), "Building e-Justice in Continental Europe: The TéléRecours Experience in France", *Utrecht Law Review*, bind 9, nr. 1, s. 38-59.

Young, L. (2014), *The Young Review: Improving outcomes for young black and/or Muslim men in the Criminal Justice System*, London, Barrow Cadbury Trust.

Retspraksis

Udvalgt retspraksis fra Den Europæiske Menneskerettighedsdomstol og Den Europæiske Unions Domstol

Retten til søgsmålsadgang

EMRD

Golder mod Det Forenede Kongerige, nr. 4451/70, 21. februar 1975

Julius Kloiber Schlachthof GmbH m.fl. mod Østrig, nr. 21565/07, 21572/07, 21575/07 og 21580/07, 4. april 2013

EU-Domstolen

Antoine Boxus, Willy Roua, Guido Durllet m.fl., Paul Fastrez, Henriette Fastrez, Philippe Daras, Association des riverains et habitants des communes proches de l'aéroport BSCA (Brussels South Charleroi Airport) (ARACH), Bernard Page, Léon L'Hoir, Nadine Dartois mod Région wallonne, forenede sager C-128/09 – C-131/09, C-134/09 og C-135/09, 18. oktober 2011

Epitropos tou Elegktikou Synedriou sto Ypourgeio Politismou kai Tourismou mod Ypourgeio Politismou kai Tourismou - Ypiresia Dimosionomikou Elenchou, C-363/11, 16. februar 2013

Valeri Hariev Belov mod CHEZ Elektro Bulgaria AD m.fl. (efter indlæg fra: Bulgarien og Europa-Kommissionen), C-394/11, 31. januar 2013

Domstolenes uafhængighed og upartiskhed

EMRD

Ibrahim Gürkan mod Tyrkiet, nr. 10987/10, 3. juli 2012

Maktouf og Damjanović mod Bosnien-Hercegovina, nr. 2312/08 og 34179/08, 18. juli 2013

EU-Domstolen

Chronopost SA og La Poste mod Union française de l'express (UFEX) m.fl., forenede sager C-341/06 P og C-342/06 P, 1. juli 2008

Graham J. Wilson mod Ordre des avocats du barreau de Luxembourg, C-506/04, 19. september 2006

En retfærdig og offentlig rettergang

EMRD

Khrabrova mod Rusland, nr. 18498/04, 2. oktober 2012

Užkauskas mod Litauen, nr. 16965/04, 6. juli 2010

Ikke-retlige organer og alternativ tvistbilæggelse

EMRD

Suda mod Den Tjekkiske Republik, nr. 1643/06, 28. oktober 2010

EU-Domstolen

Rosalba Alassini mod Telecom Italia SpA, Filomena Califano mod Wind SpA, Lucia Anna Giorgia Iacono mod Telecom Italia SpA og Multiservice Srl mod Telecom Italia SpA, forenede sager C-317/08 – C-320/08, 18. marts 2010

Retshjælp i andre sager end straffesager

EMRD

Airey mod Irland, nr. 6289/73, 9. oktober 1979

McVicar mod Det Forenede Kongerige, nr. 46311/99, 7. maj 2002

EU-Domstolen

DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH mod Bundesrepublik Deutschland, C-279/09, 22. december 2010

Retshjælp i straffesager**EMRD**

Tsonyo Tzonev mod Bulgarien (nr. 2), nr. 2376/03, 14. januar 2010

Twalib mod Grækenland, nr. 24294/94, 9. juni 1998

Zdravko Stanev mod Bulgarien, nr. 32238/04, 6. november 2012

Retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret i andre sager end straffesager**EMRD**

Anghel mod Italien, nr. 5968/09, 25. juni 2013

Bertuzzi mod Frankrig, nr. 36378/97, 13. februar 2003

Retten til at blive rådgivet, forsvaret og repræsenteret i straffesager**EMRD**

Aras mod Tyrkiet (nr. 2), nr. 15065/07, 18. november 2014

Lagerblom mod Sverige, nr. 26891/95, 14. januar 2003

Lanz mod Østrig, nr. 24430/94, 31. januar 2002

Pishchalnikov mod Rusland, nr. 7025/04, 24. september 2009

Salduz mod Tyrkiet, nr. 36391/02, 27. november 2008

EU-Domstolen

Ordre des barreaux francophones et germanophone m.fl. mod Conseil des ministres, C-305/05, 26. juni 2007

Retten til at repræsentere sig selv

EMRD

Galstyan mod Armenien, nr. 26986/03, 15. november 2007

Krav til effektive retsmidler

EMRD

McFarlane mod Irland, nr. 31333/06, 10. september 2010

Ramirez Sanchez mod Frankrig, nr. 59450/00, 4. juli 2006

Rotaru mod Rumænien, nr. 28341/95, 4. maj 2000

Yarashonen mod Tyrkiet, nr. 72710/11, 24. juni 2014

EU-Domstolen

Brahim Samba Diouf mod Ministre du Travail, de l'Emploi et de l'Immigration, C-69/10, 28. juli 2011

Inuit Tapiriit Kanatami m.fl. mod Europa-Parlamentet og Rådet for Den Europæiske Union, C-583/11 P, 3. oktober 2013

Sofiane Fahas mod Rådet for Den Europæiske Union, T-49/07, 7. december 2010

Eksempler på specifikke retsmidler

EMRD

Ananyev m.fl. mod Rusland, nr. 42525/07 og 60800/08, 10. oktober 2012 (kompensation)

Brosa mod Tyskland, nr. 5709/09, 17. april 2014 (påbud)

Burdov mod Rusland (nr. 2), nr. 33509/04, 15. januar 2009 (kompensation)

EU-Domstolen

Andrea Francovich og Danila Bonifaci m.fl. mod Den Italienske Republik, forenede sager C-6/90 og C-9/90, 19. november 1991 (kompensation)

Gebr. Weber GmbH mod Jürgen Wittmer og Ingrid Putz mod Medianess Electronics GmbH, forenede sager C-65/09 og C-87/09, 16. juni 2011 (naturalopfyldelse)

UPC Telekabel Wien GmbH mod Constantin Film Verleih GmbH og Wega Filmproduktionsgesellschaft mbH, C-314/12, 27. marts 2014 (påbud)

Begrænsninger af adgangen til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse

EMRD

Bogdel mod Litauen, nr. 41248/06, 26. november 2013 (forældelsesfrister)

C.G.I.L. og Cofferati (nr. 2) mod Italien, nr. 2/08, 6. april 2010 (immunitet)

Harrison Mckee mod Ungarn, nr. 22840/07, 3. juni 2014 (legitimt mål og proportionalitet)

Klouvi mod Frankrig, nr. 30754/03, 30. juni 2011 (bevismæssige barrierer)

Maširević mod Serbien, nr. 30671/08, 11. februar 2014 (overdreven formalisme)

Poirot mod Frankrig, nr. 29938/07, 15. december 2011 (overdreven formalisme)

Stankov mod Bulgarien, nr. 68490/01, 12. juli 2007 (retsafgifter)

Yuriy Nikolayevich Ivanov mod Ukraine, nr. 40450/04, 15. oktober 2009 (forsinnet fuldbyrdelse af endelige domme)

EU-Domstolen

Europa-Kommissionen mod Det Forenede Kongerige Storbritannien og Nordirland, C-530/11, 13. februar 2014 (retsafgifter)

Galina Meister mod Speech Design Carrier Systems GmbH, C-415/10, 19. april 2012 (bevismæssige barrierer)

Q-Beef NV mod Belgische Staat og Frans Bosschaert mod Belgische Staat m.fl., forenede sager C-89/10 og C-96/10, 8. september 2011 (forældelsesfrister)

Rosalba Alassini mod Telecom Italia SpA, Filomena Califano mod Wind SpA, Lucia Anna Giorgia Iacono mod Telecom Italia SpA og Multiservice Srl mod Telecom Italia SpA, forenede sager C-317/08 – C-320/08, 18. marts 2010 (legitimt mål og proportionalitet)

Bestemmelse af retssagers samlede varighed

EMRD

Malkov mod Estland, nr. 31407/07, 4. februar 2010 (straffesag)

Oršuš m.fl. mod Kroatien, nr. 15766/03, 16. marts 2010 (ikke straffesag)

Kriterier til bestemmelse af rimeligheden af retssagernes varighed

EMRD

Matoń mod Polen, nr. 30279/07, 9. juni 2009 (sagens kompleksitet)

Mikulić mod Kroatien, nr. 53176/99, 7. februar 2002 (sagens betydning for klageren)

Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda. m.fl. mod Portugal, nr. 56637/10 m.fl., 30. oktober 2014 (de nationale myndigheders adfærd)

Starokadomskiy mod Rusland (nr. 2), nr. 27455/06, 13. marts 2014 (generelle regler)

Veliyev mod Rusland, nr. 24202/05, 24. juni 2010 (klagerens adfærd)

EU-Domstolen

Ufficio IVA di Piacenza mod Belvedere Costruzioni Srl., C-500/10, 29. marts 2012 (generelle regler)

Retsmidler mod retssagers overdrevne varighed

EMRD

Scordino mod Italien (nr. 1), nr. 36813/97, 29. marts 2006

EU-Domstolen

Groupe Gascogne SA mod Europa-Kommissionen, C-58/12 P, 26. november 2013

Handicappede

EMRD

A.K. og L. mod Kroatien, nr. 37956/11, 8. januar 2013

Shtukurov mod Rusland, nr. 44009/05, 27. marts 2008

Ofre for forbrydelser

EMRD

Dink mod Tyrkiet, nr. 2668/07 *et al.*, 14. september 2010

EU-Domstolen

Straffesag mod Maria Pupino, C-105/03, 16. juni 2005

Indsatte og varetægtsfængslede

EMRD

Stanev mod Bulgarien, nr. 36760/06, 17. januar 2012.

Hassan m.fl. mod Frankrig, nr. 46695/10 og 54588/10, 4. december 2014

Miljølovgivning

EMRD

Tätar mod Rumænien, nr. 67021/01, 27. januar 2009

EU-Domstolen

Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV mod Bezirksregierung Arnsberg, C-115/09, 12. maj 2011

E-justice

EMRD

Lawyer Partners a.s. mod Slovakiet, nr. 54252/07 *et al.*, 16. juni 2009

EU-Domstolen

Rosalba Alassini mod Telecom Italia SpA, Filomena Califano mod Wind SpA, Lucia Anna Giorgia Iacono mod Telecom Italia SpA og Multiservice Srl mod Telecom Italia SpA, forenede sager C-317/08 – C-320/08, 18. marts 2010

Indeks

Den Europæiske Unions Domstols retspraksis

<i>Åklagaren mod Hans Åkerberg Fransson</i> , C-617/10 REC, 7. maj 2013	21
<i>Andrea Francovich og Danila Bonifaci m.fl. mod Den Italienske Republik</i> , forenede sager C-6/90 og C-9/90, 19. november 1991	97, 111
<i>Antoine Boxus, Willy Roua, Guido Durllet m.fl., Paul Fastrez, Henriette Fastrez, Philippe Daras, Association des riverains et habitants des communes proches de l'aéroport BSCA (Brussels South Charleroi Airport) (ARACH), Bernard Page, Léon L'Hoir, Nadine Dartois mod Région wallonne</i> , forenede sager C-128/09 - C-131/09, C-134/09 og C-135/09, 18. oktober 2011	25, 31, 185
<i>Asociación de Consumidores Independientes de Castilla y León mod Anuntis Segundamano España SL</i> , C-413/12, 5. december 2013	28
<i>Association de médiation sociale mod Union locale des syndicats CGT m.fl.</i> , C-176/12, 15. januar 2014	20
<i>Baustahlgewebe GmbH mod Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber</i> , C-185/95 P, 17. december 1998	153
<i>Brahim Samba Diouf mod Ministre du Travail, de l'Emploi et de l'Immigration</i> , C-69/10, 28. juli 2011	97, 107
<i>Brasserie du Pêcheur SA mod Bundesrepublik Deutschland og The Queen mod Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd m.fl.</i> , forenede sager C-46/93 og C-48/93, 5. marts 1996	111, 112
<i>Bund für Umwelt und Naturschutz Deutschland, Landesverband Nordrhein-Westfalen eV mod Bezirksregierung Arnsberg</i> , C-115/09, 12. maj 2011	158, 185

<i>Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura (CCIAA) di Cosenza mod Grillo Star Srl., C-443/09, 19. april 2012</i>	35
<i>CHEZ Razpredelenie Bulgaria AD mod Komisia za zashtita ot diskriminatsia, C-83/14, 16. juli 2015</i>	131
<i>Chronopost SA og La Poste mod Union française de l'express (UFEX) m.fl., forenede sager C-341/06 P og C-342/06 P, 1. juli 2008</i>	25, 42
<i>Courage Ltd mod Bernard Crehan og Bernard Crehan mod Courage Ltd m.fl., C-453/99, 20. september 2001</i>	111
<i>Cruciano Siragusa mod Regione Sicilia - Soprintendenza Beni Culturali e Ambientali di Palermo, C-206/13, 6. marts 2014</i>	21
<i>DEB Deutsche Energiehandels- und Beratungsgesellschaft mbH mod Bundesrepublik Deutschland, C-279/09, 22. december 2010</i>	31, 61, 62
<i>Det Europæiske Fællesskab mod Otis NV m.fl., C-199/11, 6. november 2012</i>	31, 45
<i>Dieter Krombach mod André Bamberski, C-7/98, 28. marts 2000</i>	85
<i>Djurgården-Lilla Värtans Miljöskyddsförening mod Stockholms kommun genom dess marknämnd, C-263/08, 15. oktober 2009</i>	185
<i>Dorsch Consult Ingenieurgesellschaft mbH mod Bundesbaugesellschaft Berlin mbH, C-54/96, 17. september 1997</i>	35, 107
<i>Dr. Pamela Mary Enderby mod Frenchay Health Authority og Secretary of State for Health, C-127/92, 27. oktober 1993</i>	130
<i>Edilizia Industriale Siderurgica Srl (Edis) mod Ministero delle Finanze, C-231/96, 15. september 1998</i>	132
<i>Epitropos tou Elegktikou Synedriou sto Ypourgeio Politismou kai Tourismou mod Ypourgeio Politismou kai Tourismou - Ypiresia Dimosionomikou Elenchou, C-363/11, 19. december 2012</i>	25, 36
<i>ET Agrokonsulting-04-Velko Stoyanov mod Izpalnitelen direktor na Darzhaven fond Zemedelie - Razplashtatelna agentsia, C-93/12, 27. juni 2013</i>	107
<i>Europa-Kommissionen mod Det Forenede Kongerige Storbritannien og Nordirland, C-530/11, 13. februar 2014</i>	117, 124, 186
<i>Evropaiki Dynamiki – Proigmena Systemata Tilepikoinonion Plioroforikis kai Tilematikis AE mod Den Europæiske Investeringsbank (EIB), T-461/08, 20. september 2011</i>	103
<i>Flaminio Costa mod E.N.E.L., C-6/64, 15. juli 1964</i>	19
<i>Galina Meister mod Speech Design Carrier Systems GmbH, C-415/10, 19. april 2012</i>	118, 131

<i>Gebr. Weber GmbH mod Jürgen Wittmer og Ingrid Putz mod Medianess Electronics GmbH</i> , forenede sager C-65/09 og C-87/09, 16. juni 2011.....	97, 114
<i>Gerhard Köbler mod Republik Österreich</i> , C-224/01, 30. september 2003.....	111, 112
<i>Graham J. Wilson mod Ordre des avocats du barreau de Luxembourg</i> , C-506/04, 19. september 2006.....	25, 40, 42
<i>GREP GmbH mod Freistaat Bayern</i> , C-156/12, 13. juni 2012.....	65
<i>Groupe Gascogne SA mod Europa-Kommissionen</i> , C-58/12 P, 26. november 2013.....	140, 145, 147, 155
<i>Guy Denuit og Betty Cordenier mod Transorient - Mosaïque Voyages et Culture SA.</i> , C-125/04, 27. januar 2005.....	36
<i>Hoechst AG mod Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber</i> , forenede sager C-46/87 og C-227/88, 21. september 1989.....	82
<i>Hristo Byankov mod Glaven sekretar na Ministerstvo na vatrešnite raboti</i> , C-249/11, 4. oktober 2012.....	103
<i>Ian William Cowan mod Trésor public</i> , C-186/87, 2. februar 1989.....	171
<i>Imperial Chemical Industries Ltd mod Europa-Kommissionen</i> , T-214/06, 5. juni 2012.....	142
<i>Inuit Tapiriit Kanatami m.fl. mod Europa-Parlamentet og Rådet for Den Europæiske Union</i> , C-583/11 P, 3. oktober 2013.....	20, 97, 103
<i>Jan Sneller mod DAS Nederlandse Rechtsbijstand Verzekeringsmaatschappij NV</i> , C-442/12, 7. november 2013.....	82
<i>Josef Köllensperger GmbH & Co. KG og Atzwanger AG mod Gemeindeverband Bezirkskrankenhaus Schwaz</i> , C-103/97, 4. februar 1999.....	40
<i>Juan Carlos Sánchez Morcillo og María del Carmen Abril García mod Banco Bilbao Vizcaya Argentaria SA</i> , C-169/14, 17. juli 2014.....	103
<i>Katarina Abrahamsson og Leif Anderson mod Elisabet Fogelqvist</i> , C-407/98, 6. juli 2000.....	40
<i>Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber mod Irland</i> , C-427/07, 16. juli 2009.....	186
<i>Kücükdeveci mod Swedex GmbH & Co. KG</i> , C-555/07, 19. januar 2010.....	20
<i>Lesoochránske zoskupenie VLK mod Ministerstvo životného prostredia Slovenskej republiky</i> , C-240/09, 8. marts 2011.....	184
<i>M. Helen Marshall mod Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority</i> , C-271/91, 2. august 1993.....	113

<i>Marguerite Johnston mod Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary</i> , C-222/84, 15. maj 1986	100
<i>Merck Canada Inc. mod Accord Healthcare Ltd m.fl.</i> , C-555/13, 3. februar 2014 ...	36
<i>Miljøpartiet "Les Verts" mod Europa-Parlamentet</i> , C-294/83, 23. april 1986	100
<i>Mohamed Aziz mod Caixa d'Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa</i> (<i>Catalunyacaixa</i>), C-415/11, 14. marts 2013.....	102, 170
<i>Nils Draehmpaehl mod Urania Immobilienservice OHG</i> , C-180/95, 22. april 1997.....	113
<i>Nóra Baczó og János István Vizsnyiczai mod Raiffeisen Bank Zrt</i> , C-567/13, 12. februar 2015.....	28
<i>NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos mod</i> <i>Netherlands Inland Revenue Administration</i> , C-26/62, 5. februar 1963	111
<i>Ordre des barreaux francophones et germanophone m.fl. mod Conseil des</i> <i>ministres</i> , C-305/05, 26. juni 2007	80, 85
<i>Peterbroeck, Van Campenhout & Cie SCS mod den belgiske stat</i> , C-312/93, 14. december 1995.....	103
<i>Pierre Corbiau mod Administration des contributions</i> , C-24/92, 30. marts 1993...	39
<i>Q-Beef NV mod Belgische Staat og Frans Bosschaert mod Belgische Staat</i> <i>m.fl.</i> , forenede sager C-89/10 og C-96/10, 8. september 2011.....	118, 133
<i>Quelle AG mod Bundesverband der Verbraucherzentralen und</i> <i>Verbraucherverbände</i> , C-404/06, 17. april 2008	114
<i>Rewe-Zentralfinanz eG og Rewe-Zentral AG mod Landwirtschaftskammer</i> <i>für das Saarland</i> , C-33/76, 16. december 1976.....	102
<i>Rosalba Alassini mod Telecom Italia SpA, Filomena Califano mod Wind SpA,</i> <i>Lucia Anna Giorgia Iacono mod Telecom Italia SpA og Multiservice</i> <i>Srl mod Telecom Italia SpA</i> , forenede sager C-317/08 – C-320/08, 18. marts 2010	26, 58, 117, 121, 158, 190
<i>Rosalba Palmisani mod Istituto nazionale della previdenza sociale (INPS)</i> , C-261/95, 10. juli 1997.....	133
<i>Scarlet Extended SA mod Société belge des auteurs, compositeurs et</i> <i>éditeurs SCRL (SABAM)</i> , C-70/10, 24. november 2011.....	114
<i>Shirley Preston m.fl. mod Wolverhampton Healthcare NHS Trust m.fl. og</i> <i>Dorothy Fletcher m.fl. mod Midland Bank plc</i> , C-78/98, 16. maj 2000	113
<i>Sofiane Fahas mod Rådet for Den Europæiske Union</i> , T-49/07, 7. december 2010	97, 101
<i>Stefano Melloni mod Ministero Fiscal</i> , C-399/11, 26. februar 2013.....	49, 51, 95
<i>Straffesag mod Maria Pupino</i> , C-105/03, 16. juni 2005	157, 171

<i>Straffesager mod Emil Eredics og Mária Vassné Sápi</i> , C-205/09, 21. oktober 2010	59
<i>Straffesager mod Magatte Gueye og Valentin Salmerón Sánchez</i> , forenede sager C-483/09 og C-1/10, 15. september 2011	59
<i>Texdata Software GmbH</i> , C-418/11, 26. september 2013.....	65
<i>The Queen mod Secretary of State for Transport, ex parte: Factortame Ltd m.fl.</i> , C-213/89, 19. juni 1990	103
<i>The Queen, på vegne af David Edwards og Lilian Pallikaropoulos mod Environment Agency m.fl.</i> , C-260/11, 11. april 2013.....	124, 186
<i>Thomas Pringle mod Government of Ireland, Ireland og The Attorney General</i> , C-370/12, 27. november 2012	31
<i>Trade Agency Ltd mod Seramico Investments Ltd</i> , C-619/10, 6. september 2012	31, 48, 65
<i>Ufficio IVA di Piacenza mod Belvedere Costruzioni Srl</i> , C-500/10, 29. marts 2012	139, 147
<i>Unibet (London) Ltd og Unibet (International) Ltd mod Justitiekanslern</i> , C-432/05, 13. marts 2007	31
<i>Unicaja Banco SA mod José Hidalgo Rueda m.fl., Caixabank SA mod Manuel María Rueda Ledesma m.fl., Caixabank SA mod José Labella Crespo m.fl. og Caixabank SA mod Alberto Galán Luna m.fl.</i> , forenede sager C-482/13, C-484/13, C-485/13 og C-487/13, 21. januar 2015	102, 170
<i>Unión de Pequeños Agricultores mod Rådet for Den Europæiske Union</i> , C-50/00 P, 25. juli 2002.....	100, 103
<i>UPC Telekabel Wien GmbH mod Constantin Film Verleih GmbH og Wega Filmproduktionsgesellschaft mbH</i> , C-314/12, 27. marts 2014.....	98, 116
<i>Ute Reindl mod Bezirkshauptmannschaft Innsbruck</i> , C-443/13, 13. november 2014.....	121
<i>Valeri Hariev Belov mod CHEZ Elektro Bulgaria AD m.fl. (efter indlæg fra: Bulgarien og Europa-Kommissionen)</i> , C-394/11, 31. januar 2013.....	25, 36
<i>Volker und Markus Schecke GbR og Hartmut Eifert mod Land Hessen</i> , C-92/09 og C-93/09, 9. november 2010.....	121
<i>Yassin Abdullah Kadi og Al Barakaat International Foundation mod Rådet for Den Europæiske Union og Kommissionen for De Europæiske Fællesskaber</i> , forenede sager C-402/05 P og C-415/05 P, 3. september 2008.....	100
<i department<="" for="" home="" i="" mod="" of="" secretary="" state="" the="" zz="">, C-300/11, 4. juni 2013.....</i>	46

Den Europæiske Menneskerettighedsdomstols retspraksis

<i>A. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 100/1997/884/1096, 23. september 1998	169
<i>A. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 35373/97, 17. december 2002	63, 120, 134
<i>A. mod Kroatien</i> , nr. 55164/08, 14. oktober 2010	169
<i>A.B. mod Slovakiet</i> , nr. 41784/98, 4. marts 2003.....	68
<i>A.K. mod Liechtenstein</i> , nr. 38191/12, 9. juli 2015	42
<i>A.K. og L. mod Kroatien</i> , nr. 37956/11, 8. januar 2013	157, 162
<i>A.T. mod Luxembourg</i> , nr. 30460/13, 9. april 2015.....	83, 86, 92
<i>Abdollahi mod Tyrkiet</i> , nr. 23980/08, 3. november 2009.....	114
<i>Aerts mod Belgien</i> , nr. 25357/94, 30. juli 1998.....	64
<i>Airey mod Irland</i> , nr. 6289/73, 9. oktober 1979.....	61, 62, 64, 68, 80
<i>Al-Adsani mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 35763/97, 21. november 2001.....	134
<i>Albert og Le Compte mod Belgien</i> , nr. 7299/75 og 7496/76, 10. februar 1983	34
<i>Ališić m.fl. mod Bosnien-Hercegovina, Kroatien, Serbien, Slovenien og Den Tidligere Jugoslaviske Republik Makedonien</i> , nr. 60642/08, 16. juli 2014.....	105
<i>Allan Jacobsson mod Sverige (nr. 2)</i> , nr. 16970/90, 19. februar 1998	49
<i>Al-Skeini m.fl. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 55721/07, 7. juli 2011	19
<i>Ananyev m.fl. mod Rusland</i> , nr. 42525/07 og 60800/08, 10. oktober 2012	97, 110
<i>Anghel mod Italien</i> , nr. 5968/09, 25. juni 2013.....	77, 81
<i>Aquilina mod Malta</i> , nr. 25642/94, 29. april 1999.....	178
<i>Aras mod Tyrkiet (nr. 2)</i> , nr. 15065/07, 18. november 2014.....	77, 88
<i>Artico mod Italien</i> , nr. 6694/74, 13. maj 1980.....	29, 74, 75, 88
<i>Ashingdane mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 8225/78, 28. maj 1985.....	30, 120, 174
<i>Assanidze mod Georgien</i> , nr. 71503/01, 8. april 2004	145
<i>B. og P. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 36337/97 og 35974/97, 24. april 2001.....	50
<i>Baggetta mod Italien</i> , nr. 10256/83, 25. juni 1987	146
<i>Bauer mod Slovenien</i> , nr. 75402/01, 9. marts 2006	153
<i>Beaumont mod Frankrig</i> , nr. 15287/89, 24. november 1994	39
<i>Becker mod Østrig</i> , nr. 19844/08, 11. juni 2015	50

<i>Běleš m.fl. mod Den Tjekkiske Republik</i> , nr. 47273/99, 12. november 2002	28, 127
<i>Belilos mod Schweiz</i> , nr. 10328/83, 29. april 1988.....	33
<i>Benham mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 19380/92, 10. juni 1996.....	74
<i>Bentham mod Nederlandene</i> , nr. 8848/80, 23. oktober 1985	33, 34
<i>Bertuzzi mod Frankrig</i> , nr. 36378/97, 13. februar 2003	77, 81
<i>Blake mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 68890/01, 26. september 2006.....	142
<i>Boddaert mod Belgien</i> , nr. 12919/87, 12. oktober 1992.....	146
<i>Bogdel mod Litauen</i> , nr. 41248/06, 26. november 2013.....	118, 132
<i>Boulois mod Luxembourg</i> , nr. 37575/04, 3. april 2012.....	30
<i>Brandstetter mod Østrig</i> , nr. 11170/84, 12876/87 og 13468/87, 28. august 1991.....	46
<i>Breinesberger og Wenzelhuemer mod Østrig</i> , nr. 46601/07, 27. november 2012.....	148
<i>Brennan mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 39846/98, 16. oktober 2001.....	84
<i>Brosa mod Tyskland</i> , nr. 5709/09, 17. april 2014.....	98, 115
<i>Buchholz mod Tyskland</i> , nr. 7759/77, 6. maj 1981.....	150
<i>Budayeva m.fl. mod Rusland</i> , nr. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 og 15343/02, 20. marts 2008	104
<i>Burdov mod Rusland (nr. 2)</i> , nr. 33509/04, 15. januar 2009	109, 118
<i>Bykov mod Rusland</i> , nr. 4378/02, 10. marts 2009	178
<i>C.G.I.L. og Cofferati (nr. 2) mod Italien</i> , nr. 2/08, 6. april 2010	118, 134
<i>Cadiroğlu mod Tyrkiet</i> , nr. 15762/10, 3. september 2013.....	168
<i>Campbell og Fell mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 7819/77 og 7878/77, 28. juni 1984.....	33, 34, 38, 39, 91
<i>Capuano mod Italien</i> , nr. 9381/81, 25. juni 1987.....	146, 150
<i>Chahal mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 22414/93, 15. november 1996	106
<i>Chudun mod Rusland</i> , nr. 20641/04, 21. juni 2011.....	152
<i>Ciorcan m.fl. mod Rumænien</i> , nr. 29414/09 og 44841/09, 27. januar 2015	167
<i>Clinique des Acacias m.fl. mod Frankrig</i> , nr. 65399/01, 65406/01, 65405/01 og 65407/01, 13. oktober 2005.....	47
<i>Cocchiarella mod Italien</i> , nr. 64886/01, 29. marts 2006.....	150
<i>Cordova mod Italien (nr. 2)</i> , nr. 45649/99, 30. januar 2003.....	134
<i>Correia de Matos mod Portugal</i> , nr. 48188/99, 15. november 2001.....	95
<i>Costello-Roberts mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 13134/87, 25. marts 1993	101, 168

<i>Cristina Boicenco mod Moldova</i> , nr. 25688/09, 27. september 2011.....	181
<i>Croissant mod Tyskland</i> , nr. 13611/88, 25. september 1992.....	72, 89, 95
<i>Czekalla mod Portugal</i> , nr. 38830/97, 10. oktober 2002.....	75, 88
<i>Damian-Burueana og Damian mod Rumænien</i> , nr. 6773/02, 26. maj 2009	180
<i>Daud mod Portugal</i> , nr. 22600/93, 21. april 1998.....	88
<i>Dayanan mod Tyrkiet</i> , nr. 7377/03, 13. oktober 2009.....	84, 90
<i>De Souza Ribeiro mod Frankrig</i> , nr. 22689/07, 13. december 2012	104
<i>Del Sol mod Frankrig</i> , nr. 46800/99, 26. februar 2002.....	63
<i>Deumeland mod Tyskland</i> , nr. 9384/81, 29. maj 1986	146
<i>Diennet mod Frankrig</i> , nr. 18160/91, 26. september 1995.....	50
<i>Dink mod Tyrkiet</i> , nr. 2668/07 et al., 14. september 2010	157, 168
<i>Dobbertin mod Frankrig</i> , nr. 13089/87, 25. februar 1993.....	143, 150
<i>Doorson mod Nederlandene</i> , nr. 20524/92, 26. marts 1996.....	169
<i>Douiyeb mod Nederlandene</i> , nr. 31464/96, 4. august 1999.....	179
<i>DRAFT - OVA a.s. mod Slovakiet</i> , nr. 72493/10, 9. juni 2015.....	39
<i>Eckle mod Tyskland</i> , nr. 8130/78, 15. juli 1982	144, 145, 148, 149
<i>Éditions Plon mod Frankrig</i> , nr. 58148/00, 18. august 2004	114
<i>Edwards mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 13071/87, 16. december 1992.....	44
<i>Engel m.fl. mod Nederlandene</i> , nr. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72 og 5370/72, 8. juni 1976	29
<i>Er m.fl. mod Tyrkiet</i> , nr. 23016/04, 31. juli 2012	18
<i>Ezeh og Connors mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 39665/98 og 40086/98, 9. oktober 2003.....	29
<i>Farcaş mod Rumænien</i> , nr. 32596/04, 14. september 2010	161
<i>Fayed mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 17101/90, 21. september 1994	135
<i>Ferrantelli og Santangelo mod Italien</i> , nr. 19874/92, 7. august 1996	148
<i>Ferrazzini mod Italien</i> , nr. 44759/98, 12. juli 2001.....	30
<i>Fey mod Østrig</i> , nr. 14396/88, 24. februar 1993.....	42
<i>Findlay mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 22107/93, 25. februar 1997	37
<i>Frasik mod Polen</i> , nr. 22933/02, 5. januar 2010	179
<i>Fruni mod Slovakiet</i> , nr. 8014/07, 21. juni 2011.....	39
<i>Frydlender mod Frankrig</i> , nr. 30979/96, 27. juni 2000	146
<i>Gäfgen mod Tyskland</i> , nr. 22978/05, 1. juni 2010.....	168
<i>Galina Kostova mod Bulgarien</i> , nr. 36181/05, 12. november 2013.....	34
<i>Galstyan mod Armenien</i> , nr. 26986/03, 15. november 2007	78, 95

<i>García Ruiz mod Spanien</i> , nr. 30544/96, 21. januar 1999.....	48
<i>Gautrin m.fl. mod Frankrig</i> , nr. 21257/93, 20. maj 1998	41
<i>George Kempers mod Østrig</i> , nr. 21842/93, kommissionsrapport vedtaget den 14. januar 1998	85
<i>Giacomelli mod Italien</i> , nr. 59909/00, 2. november 2006.....	183
<i>Glaser mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 32346/96, 19. september 2000	67
<i>Glor mod Schweiz</i> , nr. 13444/04, 30. april 2009	162
<i>Gnahoré mod Frankrig</i> , nr. 40031/98, 19. september 2000.....	68
<i>Goddi mod Italien</i> , nr. 8966/80, 9. april 1984	83
<i>Golder mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 4451/70, 21. februar 1975	25, 28, 142, 174
<i>Gorraiz Lizarraga m.fl. mod Spanien</i> , nr. 62543/00, 27. april 2004.....	184
<i>Gorshkov mod Ukraine</i> , nr. 67531/01, 8. november 2005.....	160, 175
<i>Granger mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 11932/86, 28. marts 1990	75
<i>Granos Organicos Nacionales S.A. mod Tyskland</i> , nr. 19508/07, 22. marts 2012 ..	65
<i>Gubkin mod Rusland</i> , nr. 36941/02, 23. april 2009.....	149
<i>Guerra m.fl. mod Italien</i> , nr. 14967/89, 19. februar 1998	182
<i>Guincho mod Portugal</i> , nr. 8990/80, 10. juli 1984.....	143
<i>Gülmez mod Tyrkiet</i> , nr. 16330/02, 20. maj 2008.....	174
<i>Gurgurov mod Moldova</i> , nr. 7045/08, 16. juni 2009.....	130
<i>Gutsanovi mod Bulgarien</i> , nr. 34529/10, 15. oktober 2013.....	177
<i>Hadjianastassiou mod Grækenland</i> , nr. 12945/87, 16. december 1992.....	48
<i>Håkansson og Sturesson mod Sverige</i> , nr. 11855/85, 21. februar 1990	51
<i>Hansen mod Norge</i> , nr. 15319/09, 2. oktober 2014.....	48
<i>Harrison Mckee mod Ungarn</i> , nr. 22840/07, 3. juni 2014.....	117, 120
<i>Hassan m.fl. mod Frankrig</i> , nr. 46695/10 og 54588/10, 4. december 2014.....	158, 177
<i>Henryk Urban og Ryszard Urban mod Polen</i> , nr. 23614/08, 30. november 2010 ..	39
<i>Hermi mod Italien</i> [Storekammer], nr. 18114/02, 18. oktober 2006.....	49
<i>Hirvisaari mod Finland</i> , nr. 49684/99, 27. september 2001.....	48
<i>Hoholm mod Slovakiet</i> , nr. 35632/13, 13. januar 2015	153
<i>Hokkanen mod Finland</i> , nr. 19823/92, 23. september 1994.....	152
<i>Hornsby mod Grækenland</i> , nr. 18357/91, 19. marts 1997.....	44, 136
<i>İbrahim Gürkan mod Tyrkiet</i> , nr. 10987/10, 3. juli 2012	25, 34, 41
<i>Idalov mod Rusland</i> , nr. 5826/03, 22. maj 2012.....	178
<i>Iglin mod Ukraine</i> , nr. 39908/05, 12. januar 2012	90

<i>Ilhan mod Tyrkiet</i> , nr. 22277/93, 27. juni 2000	183
<i>Imbrioscia mod Schweiz</i> , nr. 13972/88, 24. november 1993.....	87, 88
<i>Jabłoński mod Polen</i> , nr. 33492/96, 21. december 2000	152
<i>Jama mod Slovenien</i> , nr. 48163/08, 19. juli 2012.....	141
<i>Janosevic mod Sverige</i> , nr. 34619/97, 23. juli 2002.....	28
<i>Jodko mod Litauen</i> , nr. 39350/98, 7. september 1999.....	48
<i>John Murray mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 18731/91, 8. februar 1996	83
<i>Jones m.fl. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 34356/06 og 40528/06, 14. januar 2014.....	134
<i>Julius Kloiber Schlachthof GmbH m.fl. mod Østrig</i> , nr. 21565/07, 21572/07, 21575/07 og 21580/07, 4. april 2013.....	25, 33
<i>Jussila mod Finland</i> [Storekammer], nr. 73053/01, 23. november 2006.....	49, 50
<i>Karahalios mod Grækenland</i> , nr. 62503/00, 11. december 2003	136
<i>Kemmache mod Frankrig (nr. 1 og 2)</i> , nr. 12325/86 og 14992/89, 27. november 1991	153
<i>Khalfaoui mod Frankrig</i> , nr. 34791/97, 14. december 1999.....	28
<i>Khan mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 35394/97, 12. maj 2000	106
<i>Khrabrova mod Rusland</i> , nr. 18498/04, 2. oktober 2012	26, 51
<i>Kijewska mod Polen</i> , nr. 73002/01, 6. september 2007	119, 123
<i>Kincses mod Ungarn</i> , nr. 66232/10, 27. januar 2015.....	146
<i>Kirilova m.fl. mod Bulgarien</i> , nr. 42908/98, 44038/98, 44816/98 og 7319/02, 9. juni 2005.....	110
<i>Klass m.fl. mod Tyskland</i> , nr. 5029/71, 6. september 1978.....	100
<i>Kleyn m.fl. mod Nederlandene</i> , nr. 39343/98, 39651/98, 43147/98 og 46664/99, 6. maj 2003.....	42
<i>Klouvi mod Frankrig</i> , nr. 30754/03, 30. juni 2011	118, 129
<i>Kolevi mod Bulgarien</i> , nr. 1108/02, 5. november 2009.....	168
<i>König mod Tyskland</i> , nr. 6232/73, 28. juni 1978	29, 143, 145, 146
<i>Koottummel mod Østrig</i> , nr. 49616/06, 10. december 2009	50
<i>Krasuski mod Polen</i> , nr. 61444/00, 14. juni 2005	105
<i>Krčmář m.fl. mod Den Tjekkiske Republik</i> , nr. 35376/97, 3. marts 2000.....	47
<i>Kremzow mod Østrig</i> , nr. 12350/86, 21. september 1993.....	49, 50
<i>Kreuz mod Polen</i> , nr. 28249/95, 19. juni 2001	123
<i>Kudła mod Polen</i> , nr. 30210/96, 26. oktober 2000	100, 104, 105, 142, 154
<i>Kutic mod Kroatien</i> , nr. 48778/99, 1. marts 2002.....	30
<i>Kuttner mod Østrig</i> , nr. 7997/08, 16. juli 2015	179

<i>Kyprianou mod Cypern</i> , nr. 73797/01, 15. desember 2005	41
<i>L.B. mod Belgien</i> , nr. 22831/08, 2. oktober 2012.....	176
<i>L.R. mod Frankrig</i> , nr. 33395/96, 27. juni 2002	178
<i>Lagerblom mod Sverige</i> , nr. 26891/95, 14. januar 2003	71, 77, 89
<i>Langborger mod Sverige</i> , nr. 11179/84, 22. juni 1989.....	39
<i>Lanz mod Østrig</i> , nr. 24430/94, 31. januar 2002	78, 85
<i>Lawyer Partners a.s. mod Slovakiet</i> , nr. 54252/07 et al., 16. juni 2009.....	158, 187
<i>Lechner og Hess mod Østrig</i> , nr. 9316/81, 23. april 1987	150
<i>Lithgow m.fl. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 9006/80, 9262/81, 9263/81, 9265/81, 9266/81, 9313/81 og 9405/81, 8. juli 1986	33, 34, 35
<i>Lopez Ostra mod Spanien</i> , nr. 16798/90, 9. desember 1994	182
<i>M. m.fl. mod Italien og Bulgarien</i> , nr. 40020/03, 31. juli 2012.....	167
<i>M.C. mod Bulgarien</i> , nr. 39272/98, 4. desember 2003	169
<i>M.H. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 11577/09, 22. oktober 2013	178
<i>M.S.S. mod Belgien og Grækenland</i> , nr. 30696/09, 21. januar 2011	101
<i>Maaouia mod Frankrig</i> , nr. 39652/98, 5. oktober 2000	30, 31
<i>Maktouf og Damjanović mod Bosnien-Hercegovina</i> , nr. 2312/08 og 34179/08, 18. juli 2013.....	25, 38
<i>Malgalhães Pereira mod Portugal</i> , nr. 44872/98, 26. februar 2002.....	178
<i>Malkov mod Estland</i> , nr. 31407/07, 4. februar 2010	139, 144
<i>Martinie mod Frankrig</i> , nr. 58675/00, 12. april 2006	42
<i>Martins Moreira mod Portugal</i> , nr. 11371/85, 26. oktober 1988.....	143, 150, 153
<i>Maširević mod Serbien</i> , nr. 30671/08, 11. februar 2014	117, 127
<i>Matoń mod Polen</i> , nr. 30279/07, 9. juni 2009	139, 148
<i>Matter mod Slovakiet</i> , nr. 31534/96, 5. juli 1999	165
<i>Mayzit mod Rusland</i> , nr. 63378/00, 20. januar 2005.....	90
<i>McFarlane mod Irland</i> , nr. 31333/06, 10. september 2010.....	97, 102, 154
<i>McGinley og Egan mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 21825/93 og 23414/94, 9. juni 1998.....	183
<i>McKay mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 543/03, 3. oktober 2006	177
<i>McVicar mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 46311/99, 7. maj 2002	61, 69, 81
<i>Meftah m.fl. mod Frankrig</i> , nr. 32911/96, 35237/97 og 34595/97, 26. juli 2002.....	71, 90
<i>Megyeri mod Tyskland</i> , nr. 13770/88, 12. maj 1992.....	87, 175, 178
<i>Mehmet Ümit Erdem mod Tyrkiet</i> , nr. 42234/02, 17. juli 2008.....	167
<i>Melin mod Frankrig</i> , nr. 12914/87, 22. juni 1993.....	96

<i>Menson mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 47916/99, 6. maj 2003.....	167
<i>Micallef mod Malta</i> , nr. 17056/06, 15. oktober 2009	42
<i>Mikulić mod Kroatien</i> , nr. 53176/99, 7. februar 2002	140, 153
<i>Milasi mod Italien</i> , nr. 10527/83, 25. juni 1987.....	146, 151
<i>Miragall Escolano m.fl. mod Spanien</i> , nr. 38366/97, 38688/97, 40777/98, 40843/98, 41015/98, 41400/98, 41446/98, 41484/98, 41487/98 og 41509/98, 25. maj 2000	127
<i>Miroslaw Orzechowski mod Polen</i> , nr. 13526/07, 13. januar 2009.....	68
<i>Mitev mod Bulgarien</i> , nr. 40063/98, 22. december 2004	148
<i>Moiseyev mod Rusland</i> , nr. 62936/00, 9. oktober 2008.....	149
<i>Momčilović mod Kroatien</i> , nr. 11239/11, 26. marts 2015.....	54
<i>Monnell og Morris mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 9562/81 og 9818/82, 2. marts 1987	49, 75
<i>Mooren mod Tyskland</i> , nr. 11364/03, 9. juli 2009	179
<i>Morice mod Frankrig</i> , nr. 29369/10, 23. april 2015.....	41
<i>Mosley mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 48009/08, 10. maj 2011	115
<i>MPP Golub mod Ukraine</i> , nr. 6778/05, 18. oktober 2005.....	131
<i>Nachova m.fl. mod Bulgarien</i> , nr. 43577/98 og 43579/98, 6. juli 2005	167
<i>Nenov mod Bulgarien</i> , nr. 33738/02, 16. juli 2009	69, 162
<i>Neumeister mod Østrig</i> , nr. 1936/63, 27. juni 1968	145
<i>Norbert Sikorski mod Polen</i> , nr. 17559/05, 22. oktober 2009	154
<i>Öcalan mod Tyrkiet</i> , nr. 46221/99, 12. maj 2005.....	90
<i>Oleksandr Volkov mod Ukraine</i> , nr. 21722/11, 9. januar 2013.....	53
<i>Öneryıldız mod Tyrkiet</i> , nr. 48939/99, 30. november 2004.....	182
<i>Orchowski mod Polen</i> , nr. 17885/04, 22. oktober 2009	154
<i>Oršuš m.fl. mod Kroatien</i> , nr. 15766/03, 16. marts 2010	139, 143
<i>Osman mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 23452/94, 28. oktober 1998.....	167
<i>Öztürk mod Tyskland</i> , nr. 8544/79, 21. februar 1984.....	29
<i>P. og S. mod Polen</i> , nr. 57375/08, 30. oktober 2012	167
<i>P., C. og S. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 56547/00, 16. oktober 2002	64
<i>Pafitis m.fl. mod Grækenland</i> , nr. 20323/92, 26. februar 1998.....	150
<i>Pakelli mod Tyskland</i> , nr. 8398/78, 25. april 1983	72, 75
<i>Panovits mod Cypern</i> , nr. 4268/04, 11. december 2008.....	87, 93
<i>Papachelas mod Grækenland</i> , nr. 31423/96, 25. marts 1999.....	148
<i>Papon mod Frankrig (nr. 2)</i> , nr. 54210/00, 25. juli 2002.....	120
<i>Parlov-Tkalčić mod Kroatien</i> , nr. 24810/06, 22. december 2009.....	38

<i>Perdigão mod Portugal</i> , nr. 24768/06, 16. november 2010.....	123
<i>Perks m.fl. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 25277/94, 25279/94, 25280/94, 25282/94, 25285/94, 28048/95, 28192/95 og 28456/95, 12. oktober 1999.....	74
<i>Pescador Valero mod Spanien</i> , nr. 62435/00, 17. juni 2003.....	42
<i>Pham Hoang mod Frankrig</i> , nr. 13191/87, 25. september 1992.....	74
<i>Philis mod Grækenland</i> , nr. 16598/90, 1. july 1992.....	95
<i>Piechowicz mod Polen</i> , nr. 20071/07, 17. april 2012.....	174
<i>Pierre-Bloch mod Frankrig</i> , nr. 24194/94, 21. oktober 1997.....	30
<i>Pincová og Pinc mod Den Tjekkiske Republik</i> , nr. 36548/97, 5. november 2002.....	110
<i>Pishchalnikov mod Rusland</i> , nr. 7025/04, 24. september 2009.....	78, 84, 92, 93
<i>Poirot mod Frankrig</i> , nr. 29938/07, 15. december 2011.....	117, 126
<i>Poiss mod Østrig</i> , nr. 9816/82, 23. april 1987.....	142, 143
<i>Pretto m.fl. mod Italien</i> , nr. 7984/77, 8. december 1983.....	49
<i>Probstmeier mod Tyskland</i> , nr. 20950/92, 1. juli 1997.....	150, 151
<i>Procola mod Luxembourg</i> , nr. 14570/89, 28. september 1995.....	42
<i>Quaranta mod Schweiz</i> , nr. 12744/87, 24. maj 1991.....	73, 74, 83
<i>R. D. mod Polen</i> , nr. 29692/96 og 34612/97, 18. december 2001.....	72
<i>Radkov mod Bulgarien (nr. 2)</i> , nr. 18382/05, 10. februar 2011.....	110
<i>Ramirez Sanchez mod Frankrig</i> , nr. 59450/00, 4. juli 2006.....	97, 105
<i>Ramsahai m.fl. mod Nederlandene</i> , nr. 52391/99, 15. maj 2007.....	168
<i>Rantsev mod Cypern og Rusland</i> , nr. 25965/04, 7. januar 2010.....	167
<i>Regent Company mod Ukraine</i> , nr. 773/03, 3. april 2008.....	56
<i>Rehbock mod Slovenien</i> , nr. 29462/95, 28. november 2000.....	179
<i>Ringeisen mod Østrig</i> , nr. 2614/65, 16. juli 1971.....	80, 144, 148
<i>Rodrigues Da Silva og Hoogkamer mod Nederlandene</i> , nr. 50435/99, 31. januar 2006.....	128
<i>Rotaru mod Rumænien</i> , nr. 28341/95, 4. maj 2000.....	97, 99
<i>Rowe og Davies mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 28901/95, 16. februar 2000.....	47
<i>Ruiz-Mateos mod Spanien</i> , nr. 12952/87, 23. juni 1993.....	45, 46
<i>Rumour mod Italien</i> , nr. 72964/10, 27. maj 2014.....	168
<i>Rutkowski m.fl. mod Polen</i> , nr. 72287/10, 13927/11 og 46187/11, 7. juli 2015.....	151
<i>S. mod Schweiz</i> , nr. 12629/87 og 13965/88, 28. november 1991.....	84

<i>S.A. Sotiris and Nikos Koutras ATTEE mod Grækenland</i> , nr. 39442/98, 16. november 2000	127
<i>S.C. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 60958/00, 15. juni 2004	87
<i>Sacaleanu mod Rumænien</i> , nr. 73970/01, 6. september 2005	136
<i>Saint-Paul Luxembourg S.A. mod Luxembourg</i> , nr. 26419/10, 18. april 2013	120
<i>Sakhnovskiy mod Rusland</i> , nr. 21272/03, 2. november 2010	84, 92
<i>Salabiaku mod Frankrig</i> , nr. 10519/83, 7. oktober 1988	129
<i>Salduz mod Tyrkiet</i> , nr. 36391/02, 27. november 2008	71, 77, 83
<i>Şaman mod Tyrkiet</i> , nr. 35292/05, 5. april 2011	93
<i>Santambrogio mod Italien</i> , nr. 61945/00, 21. september 2004	67
<i>Scordino mod Italien (nr. 1)</i> , nr. 36813/97, 29. marts 2006	18, 136, 140, 144, 154
<i>Scuderi mod Italien</i> , nr. 12986/87, 24. august 1993	141
<i>Shtukurov mod Rusland</i> , nr. 44009/05, 27. marts 2008	157, 164
<i>Shulgin mod Ukraine</i> , nr. 29912/05, 8. december 2011	127
<i>Siałkowska mod Polen</i> , nr. 8932/05, 22. marts 2007	68
<i>Silver m.fl. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 5947/72, 6205/73, 7052/75, 7061/75, 7107/75, 7113/75 og 7136/75, 25. marts 1983	106
<i>Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda. m.fl. mod Portugal</i> , nr. 56637/10 m.fl., 30. oktober 2014	140, 151
<i>Somogyi mod Ungarn</i> , nr. 5770/05, 11. januar 2011	179
<i>Sramek mod Østrig</i> , nr. 8790/79, 22. oktober 1984	34
<i>Stanev mod Bulgarien</i> , nr. 36760/06, 17. januar 2012	158, 175
<i>Stankiewicz mod Polen</i> , nr. 46917/99, 6. april 2006	125
<i>Stankov mod Bulgarien</i> , nr. 68490/01, 12. juli 2007	117, 123
<i>Starokadomskiy mod Rusland (nr. 2)</i> , nr. 27455/06, 13. marts 2014	139, 147
<i>Staroszczyk mod Polen</i> , nr. 59519/00, 22. marts 2007	68, 81
<i>Steel og Morris mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 68416/01, 15. februar 2005	68, 69, 80
<i>Stögmüller mod Østrig</i> , nr. 1602/62, 10. november 1969	141
<i>Stubbings m.fl. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 22083/93 og 22095/93, 22. oktober 1996	105, 132
<i>Suda mod Den Tjekkiske Republik</i> , nr. 1643/06, 28. oktober 2010	26, 56
<i>Suominen mod Finland</i> , nr. 37801/97, 1. juli 2003	48
<i>Süssmann mod Tyskland</i> , nr. 20024/92, 16. september 1996	144
<i>T. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 24724/94, 16. december 1999	80

<i>Taşkin m.fl. mod Tyrkiet</i> , nr. 46117/99, 10. november 2004	182
<i>Täatar mod Rumænien</i> , nr. 67021/01, 27. januar 2009	158, 182, 183
<i>Taxquet mod Belgien</i> , nr. 926/05, 16. november 2010.....	48
<i>Tierce m.fl. mod San Marino</i> , nr. 24954/94, 24971/94 og 24972/94, 25. juli 2000.....	49
<i>Tolstoy Miloslavsky mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 18139/91, 13. juli 1995	125
<i>Torreggiani m.fl. mod Italien</i> , nr. 43517/09, 8. januar 2013.....	108
<i>Tripodi mod Italien</i> , nr. 13743/88, 22. februar 1994.....	88
<i>Tsarenko mod Rusland</i> , nr. 5235/09, 3. marts 2011.....	176
<i>Tsonyo Tsonev mod Bulgarien (nr. 2)</i> , nr. 2376/03, 14. januar 2010.....	61, 72
<i>Twalib mod Grækenland</i> , nr. 24294/94, 9. juni 1998.....	61, 73, 89
<i>Tychko mod Rusland</i> , nr. 56097/07, 11. juni 2015	144
<i>Unión Alimentaria Sanders SA mod Spanien</i> , nr. 11681/85, 7. juli 1989	149
<i>Užukauskas mod Litauen</i> , nr. 16965/04, 6. juli 2010	26, 47
<i>V. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 24888/94, 16. december 1999	80
<i>Valiulienè mod Litauen</i> , nr. 33234/07, 26. marts 2013.....	167
<i>Valová, Slezák and Slezák mod Slovakiet</i> , nr. 44925/98, 1. juni 2004.....	50
<i>Vamvakas mod Grækenland (nr. 2)</i> , nr. 2870/11, 9. april 2015.....	88
<i>Van Mechelen m.fl. mod Nederlandene</i> , nr. 21363/93, 21364/93, 21427/93 og 22056/93, 23. april 1997	120
<i>Vayiç mod Tyrkiet</i> , nr. 18078/02, 20. juni 2006.....	150
<i>Veliyev mod Rusland</i> , nr. 24202/05, 24. juni 2010.....	139, 149
<i>Vermeulen mod Belgien</i> , nr. 19075/91, 20. februar 1996	47
<i>Vocaturò mod Italien</i> , nr. 11891/85, 24. maj 1991	153
<i>VP Diffusion Sarl mod Frankrig</i> , nr. 14565/04, 26. august 2008	65
<i>Vučković m.fl. mod Serbien</i> , nr. 17153/11 og 29 andre sager, 25. marts 2014	101
<i>Wassink mod Nederlandene</i> , nr. 12535/86, 27. september 1990	180
<i>Weber mod Schweiz</i> , nr. 11034/84, 22. maj 1990	29
<i>Wemhoff mod Tyskland</i> , nr. 2122/64, 27. juni 1968.....	144
<i>Werner mod Østrig</i> , nr. 21835/93, 24. november 1997	46
<i>Wiesinger mod Østrig</i> , nr. 11796/85, 30. oktober 1991	148, 149
<i>Winterwerp mod Nederlandene</i> , nr. 6301/73, 24. oktober 1979	175
<i>Włoch mod Polen (nr. 2)</i> , nr. 33475/08, 10. maj 2011	180
<i>X mod Frankrig</i> , nr. 18020/91, 31. marts 1992	152
<i>X og Y mod Kroatien</i> , nr. 5193/09, 3. november 2011.....	165

<i>X og Y mod Nederlandene</i> , nr. 8978/80, 26. marts 1985.....	167, 168
<i>Y. mod Slovenien</i> , nr. 41107/10, 28. maj 2015.....	169
<i>Yagtzilar m.fl. mod Grækenland</i> , nr. 41727/98, 6. december 2001.....	150
<i>Yaikov mod Rusland</i> , nr. 39317/05, 18. juni 2015.....	148
<i>Yarashonen mod Tyrkiet</i> , nr. 72710/11, 24. juni 2014.....	97, 104
<i>Yevgeniy Petrenko mod Ukraine</i> , nr. 55749/08, 29. januar 2015.....	83
<i>Yuriy Nikolayevich Ivanov mod Ukraine</i> , nr. 40450/04, 15. oktober 2009.....	110, 118, 136
<i>Z m.fl. mod Det Forenede Kongerige</i> , nr. 29392/95, 10. maj 2001.....	105, 167
<i>Zdravko Stanev mod Bulgarien</i> , nr. 32238/04, 6. november 2012.....	61, 73, 74
<i>Zehentner mod Østrig</i> , nr. 20082/02, 16. juli 2009.....	164
<i>Ziliberg mod Moldova</i> , nr. 61821/00, 1. februar 2005.....	29
<i>Zimmermann og Steiner mod Schweiz</i> , nr. 8737/79, 13. juli 1983.....	151
<i>Zumtobel mod Østrig</i> , nr. 12235/86, 21. september 1993.....	53

FN's Menneskerettighedskomité's retspraksis

<i>Casanovas mod Frankrig</i> , meddelelse nr. 1514/2006, udtalelse af 28. oktober 2008.....	123
<i>Czernin mod Den Tjekkiske Republik</i> , meddelelse nr. 823/1998, udtalelse af 29. marts 2005.....	44, 136

Mange oplysninger om Den Europæiske Unions Agentur for Grundlæggende Rettigheder findes på internettet. De kan findes via FRA's websted på fra.europa.eu.

Yderligere oplysninger om Den Europæiske Menneskerettighedsdomstols retspraksis findes på domstolens websted: echr.coe.int. HUDOC-søgeportalen giver adgang til domme og afgørelser på engelsk og/eller fransk, oversættelser til andre sprog, månedlige oplysningsblade om retspraksis, pressemeddelelser samt øvrige oplysninger om domstolens arbejde.

SÅDAN FÅR MAN FAT I PUBLIKATIONER FRA EU

Gratis publikationer:

- et eksemplar:
via EU Bookshop (<http://bookshop.europa.eu>)
- flere eksemplarer eller plakater/kort:
hos Den Europæiske Unions repræsentationer (http://ec.europa.eu/represent_da.htm)
hos delegationerne i ikke-EU-lande (http://eeas.europa.eu/delegations/index_da.htm)
ved at kontakte Europe Direct (http://europa.eu/eurodirect/index_da.htm)
eller ringe på 00 800 6 7 8 9 10 11 (frikaldsnummer fra overalt i EU) (*).

(*) Oplysningerne er gratis ligesom de fleste opkald (nogle operatører, telefonboks eller hoteller kan dog kræve penge for opkaldet).

Betalingspublikationer:

- via EU Bookshop (<http://bookshop.europa.eu>).

Bestilling af Europarådets publikationer

»Council of Europe Publishing« udarbejder publikationer inden for alle organisationens arbejdsområder, herunder menneskerettigheder, jura, sundhed, etik, sociale anliggender, miljøet, uddannelse, kultur, sport, unge og arkitektonisk kulturarv. Bøger og elektroniske publikationer fra det omfattende katalog kan bestilles på internettet (<http://book.coe.int/>).

En virtuel læsesal giver brugerne mulighed for vederlagsfrit at læse uddrag af nyudgivne hovedværker eller hele teksten af visse officielle dokumenter.

Oplysninger om og hele teksten af Europarådets konventioner findes på webstedet for Europarådets traktatkontor: <http://conventions.coe.int/>.

Adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse er et vigtigt aspekt af retsstatsprincippet. Det giver personer mulighed for at forsvare sig mod krænkelse af deres rettigheder, afhjælpe erstatningspådragende handlinger, holde den udøvende magt ansvarlig og forsvare sig i straffesager. I denne håndbog opsummeres de vigtigste europæiske retsprincipper, hvad angår adgang til klage, administrativ rekurs og domstolsprøvelse, og der fokuseres på civilret og strafferet. Det er håndbogens formål at skabe bevidsthed om de relevante retsstandarder, som Den Europæiske Union (EU) og Europarådet har sat, navnlig via retspraksis fra Den Europæiske Unions Domstol og Den Europæiske Menneskerettighedsdomstol. Håndbogen er udviklet med henblik på at fungere som en praktisk guide for advokater, dommere og andre jurister, der beskæftiger sig med retstvist i EU og i Europarådets medlemsstater, samt for personer, der arbejder for ikke-statslige organisationer og andre organer, som håndterer retspleje.

DEN EUROPÆISKE UNIONS AGENTUR FOR GRUNDLÆGGENDE RETTIGHEDER

Schwarzenbergplatz 11 – 1040 Wien – Østrig
Tlf. +43 (1) 580 30-60 – Fax +43 (1) 580 30-693
fra.europa.eu – info@fra.europa.eu

DEN EUROPÆISKE MENNESKERETTIGHEDSDOMSTOL EUROPARÅDET

67075 Strasbourg Cedex – Frankrig
Tlf. +33 (0) 3 88 41 20 18 – Fax +33 (0) 3 88 41 27 30
echr.coe.int – publishing@echr.coe.int

Publikationskontoret

ISBN 978-92-871-9887-7 (Europarådet)
ISBN 978-92-9491-129-2 (FRA)